

DRUŠTVENA I TEHNIČKA ISTRAŽIVANJA

ČASOPIS ZA DRUŠTVENE I TEHNIČKE STUDIJE

Godina V, br. 2, decembar/prosinac 2019. godine

**ENERGETIKA
KRIMINALISTIKA
PROMET
POSLOVNA EKONOMIJA
ZAŠTITA NA RADU I ZAŠTITA OD POŽARA
INFORMACIJSKE TEHNOLOGIJE**

IZDAVAČ/ PUBLISHER:

Visoka škola „CEPS – Centar za poslovne studije“ Kiseljak
College "CEPS – Center for Business Studies“ Kiseljak

ZA IZDAVAČA/ FOR THE PUBLISHER:

Pred. VŠ Mirzo Selimić, direktor

UREDNIŠTVO/ EDITORIAL BOARD:

Glavni urednik/Editor in Chief: Pred. VŠ Mirzo Selimić; Prof. dr. Zenaid Đelmo; Prof. dr. Nevzet Veladžić; Prof. dr. Ratko Duev (Sjeverna Makedonija); Prof. dr. Tanja Miloshevska (Sjeverna Makedonija); Prof. dr. Martin Folta (Češka Republika); Prof. dr. Mladen Radivojević, Prof. dr. Ranko Mujović (Crna Gora); Prof. dr. Florida Veljanoska (Sjeverna Makedonija); Prof. dr. Biljana Ciglovska (Sjeverna Makedonija); Prof. dr. Duško Pavlović (Hrvatska); Prof. dr. Robert Štefko (Slovačka); Prof. dr. Dragan Ilić (Srbija); Prof. dr. Tomislav Stajčić; Prof. dr. Velibor Peulić; Prof. dr. Želimir Kešetović (Srbija); Prof. dr. Nedžad Korajlić; Doc. dr. Esad Mušanović; Doc. dr. Alan Labus (Hrvatska); Doc. dr. Ivan Toth (Hrvatska); Doc. dr. Ivan Nad (Hrvatska); Pred. VŠ Mirza Kulenović; Pred. VŠ Džemal Cinac; Pred. VŠ Samir Ščetić; Pred. VŠ Nermin Palić.

ISSN: 2303 – 8462

Adresa uredništva/ Address: Ulica Josipa bana Jelačića b.b., 71250 Kiseljak

Časopis izlazi dva puta godišnje. Sadržaj i sažeci radova dostupni su na Internet adresi:/ The journal is published twice a year. Contents and abstracts are available at Website: www.ceps.edu.ba/DIT.aspx

Svi radovi podliježu anonimnim recenzijama/ All papers are subject to anonymous reviews.

Prilozi objavljeni u časopisu Društvena i tehnička istraživanja referiraju se u:/ Journal of The social and technical research is indexed/abstracted in: Index Copernicus International i CEEOL.

RIJEČ UREDNIKA

Sa zadovoljstvom Vam predstavljamo drugo redovno izdanje časopisa za društvene i tehničke studije „Društvena i tehnička istraživanja“ u 2019. godini.

U ovom broju se nalazi jedan izvorni znanstveni članak, pet preglednih znanstvenih članaka, deset stručnih članka i dva prikaza (knjiga), koji će, vjerujemo, pobuditi interes mnogih čitatelja. Uvjeren sam da će ovi radovi osnažiti daljnju afirmaciju časopisa, učiniti ga atraktivnijim za potencijalne autore i čitatelje te tako pomoći povećanju dosega i relevantnosti u međunarodnom akademskom okruženju. Našim kvalitetnim radovima želimo čitaocima i široj javnosti pokazati da je pokretanje ovog časopisa opravdano i svrshodno.

Većina ciljeva koji su postavljeni na početku izdavanja časopisa, do danas je barem djelomično ostvarena. Časopis „Društvena i tehnička istraživanja“ je postao jedan od cjenjenijih u Bosni i Hercegovini i zemljama okruženja. Zato smatram da nam je obaveza nastaviti sa započetim i časopis „Društvena i tehnička istraživanja“ razviti u još bolji i priznatiji znanstveni časopis.

Prilozi objavljeni u časopisu Društvena i tehnička istraživanja referiraju se u digitalnim bazama:

- ✓ *Index Copernicus International i*
- ✓ *Central and Eastern European Online Library (CEEOL).*

Na kraju se želim zahvaliti svima koji su ličnim radom i vlastitim člancima pridonijeli izlasku novog broja časopisa.

Glavni urednik
Pred. VŠ Mirzo Selimić

SADRŽAJ/ CONTENTS:

TEMELJNI OBLICI TRGOVAČKIH DRUŠTAVA U HRVATSKOM PRAVNOM SUSTAVU.....	5
<i>BASIC FORMS OF COMPANIES IN THE CROATIAN LEGAL SYSTEM ...</i>	5
ZASTUPANJE I VOĐENJE POSLOVA DRUŠTVA S OGRANIČENOM ODGOVORNOŠĆU	21
<i>LEGAL REPRESENTATION AND MANAGMENT OF LIMITED LIABILITY COMPANIES</i>	21
ŽALBA KAO SREDSTVO PRAVNE ZAŠTITE U POSTUPCIMA JAVNIH NABAVKI.....	37
<i>APPEAL AS A MEANS OF LEGAL POTECTION IN PUBLIC PROCUREMENT PROCEDURES</i>	37
TUŽBA BOSNE I HERCEGOVINE PROTIV SRBIJE I CRNE GORE ZA GENOCID.....	55
<i>PROSECUTION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA AGAINST SERBIA AND MONTENEGRO FOR GENOCIDE.....</i>	55
STRATEGIJE IZRADE MODELA PREVENCije I ZAŠTITE OD MOBINGA	73
<i>STRATEGIES FOR MAKING PREVENTION MODELS AND MOBING PROTECTION</i>	73
POLICIJSKO PRAVO U BOSNI I HERCEGOVINI.....	86
<i>POLICE LAW IN BOSNIA AND HERZEGOVINA.....</i>	86
POLITIKA SANKCIONISANJA POČINITELJA ORGANIZOVANOG KRIMINALITETA U I VAN ZLOČINAČKOG KOLEKTIVITETA U PRAKSI SUDA BOSNE I HERCEGOVINE ZA PERIOD 2009 - 2015. GODINE	107

<i>PUNISHMENT POLICY FOR ORGANIZED CRIME OFFENDERS IN AND OUTSIDE THE CRIMINAL COLLECTIVITY IN THE PRACTICE OF THE COURT OF BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING THE PERIOD 2009 - 2015.....</i>	107
<i>ISTRAŽIVANJE RIZIČNIH FAKTORA ZA NASTANAK RECIDIVIZMA KOD MALOLJETNIH DELINKVENATA.....</i>	128
<i>RESEARCH RISK FACTORS FOR THE OCCURRENCE OF RECIDIVISM IN JUVENILE DELINQUENTS.....</i>	128
<i>TROUGAO PREVARE - SLUČAJ BERNARD MADOFF</i>	146
<i>TRIANGLE FRAUD - THE CASE OF BERNARD MADOFF.....</i>	146
<i>BIHEVIORALNA EKONOMIJA I PSIHOLOGIJA EKONOMSKOG PONAŠANJA I ODLUČIVANJA POTROŠAČA NA TRŽIŠTU.....</i>	162
<i>BIHEVIORAL ECONOMY AND PSYCHOLOGY OF ECONOMIC BEHAVIOR AND SELECTION OF MARKET CONSUMERS.....</i>	162
<i>ANALIZA ODNOŠA S JAVNOŠĆU KAO FUNKCIJE KOJA NADILAZI GRANICE U ORGANIZACIJSKOJ STRUKTURI</i>	176
<i>ANALYSIS OF THE PUBLIC RELATIONS AS THE FUNCTION WHICH TRANSCENDS THE BOUNDARIES WITHIN ORGANIZATIONAL STRUCTURE</i>	176
<i>REGIONALNA POLITIKA I ZNAČAJ KLASTERA ZA REGIONALNI RAZVOJ</i>	197
<i>REGIONAL POLICY AND THE IMPORTANCE OF CLUSTERS FOR REGIONAL DEVELOPMENT.....</i>	197
<i>AFIRMIRANJE I ZAGOVARANJE ENERGETSKE POLITIKE U FUNKCIJI EKONOMSKOG RASTA I RAZVOJA.....</i>	218
<i>AFFIRMATION AND ADVOCACY OF ENERGY POLICY IN THE FUNCTION OF ECONOMIC GROWTH AND DEVELOPMENT</i>	218

DEMOGRAFSKI POKAZATELJI, ZAPOSLENOST-NEZAPOSLENOST I VREDNOVANJE RADA PRIJE I NAKON ULASKA U EU NA PRIMJERU POŽEŠKO-SLAVONSKE ŽUPANIJE	233
<i>DEMOGRAPHIC INDICATORS, EMPLOYMENT-UNEMPLOYMENT AND EVALUATION OF LABOR BEFORE AND AFTER ENTRY INTO THE EU IN THE CASE OF POŽEGA-SLAVONIA COUNTY</i>	233
ULOGA SAOBRAĆAJNIH INŽENJERA U PROJEKTOVANJU SAOBRAĆAJNE SIGNALIZACIJE NA PRIMJERU GLAVNOG PROJEKTA SAOBRAĆAJNE SIGNALIZACIJE: R-469 ŽIVINICE-MEĐAŠ (TREĆA SAOBRAĆAJNA TRAKA).....	251
<i>THE ROLE OF TRAFFIC ENGINEERS IN THE DESIGN OF TRAFFIC SIGNALIZATION ON THE EXAMPLE OF THE MAIN PROJECT OF TRAFFIC SIGNALIZATION: R-469 ZIVINICE-MEZASH (THIRD LANE)</i>	251
PRIRODNI I TEHNIČKI POTENCIJAL SUNČeve ENERGIJE U BOSNI I HERCEGOVINI.....	271
<i>NATURAL AND TECHNICAL SOLAR ENERGY POTENTIAL IN BOSNIA & HERZEGOVINA</i>	271
AUTOMATSKA PODMAZIVANJA KOTRLJAJUĆIH LEŽAJEVA	288
<i>AUTOMATIC LUBRICATION OF ROLLING BEARINGS.....</i>	288
KULTURA PONAŠANJA: PRIRUČNIK ZA SVAKODNEVNI, GRAĐANSKI, POSLOVNI I DIPLOMATSKI ŽIVOT: LIJEPO PONAŠANJE OD OBITELJSKOG DOMA DO KRALJEVSKOG DVORA	297
<i>A CULTURE OF BEHAVIOUR: A HANDBOOK FOR EVERYDAY CIVIC, BUSINESS AND DIPLOMATIC LIFE: GOOD MANNERS – FROM TABLE MANNERS TO THE ROYAL COURT.....</i>	297
MEDIJSKI KODEKS: SMJERNICE ZA SENZIBILIZIRANO IZVJEŠTAVANJE O NASILJU PREMA ŽENAMA I FEMICIDU	300
<i>THE MEDIA CODE: GUIDELINES FOR SENSITIZED REPORTING ON THE VIOLENCE AGAINST WOMEN AND ON FEMICIDE.....</i>	300

**TEMELJNI OBLICI TRGOVAČKIH DRUŠTAVA U HRVATSKOM
PRAVNOM SUSTAVU**

**BASIC FORMS OF COMPANIES IN THE CROATIAN LEGAL
SYSTEM**

Stručni članak

*Ninoslav Gregurić-Bajza, mag. iur.**

Sažetak

Zakon o trgovačkim društvima omogućio je u Republici Hrvatskoj slobodu poduzetništva i slobodu tržišta. Polazeći od standarda razvijenih zemalja, Zakon o trgovačkim društvima je postavio jedinstveni zakonodavni okvir za gospodarsko poslovanje te odredio granice za autonomna uređenja odnosa vezanih uz trgovačka društva. On je temelj za sve druge propise kojima se uređuje gospodarsko poslovanje u Republici Hrvatskoj. Preuzimajući srednjoeuropsku pravnu tradiciju, ovaj zakon je u hrvatski pravni sustav vratio pojmove trgovca i trgovačkog društva. Zakonom je potvrđeno stajalište mnogih pravnih eksperata da osnivanje, ustroj, organe, upravljanje, poslovanje i prestanak poslovanja svakog trgovačkog društva mora uređivati jedan propis i na sve njih se ima primjeniti taj jedan propis.

Pravni sustavi u državama razvijenog i slobodnog tržišnog gospodarstva, a sukladno njima i hrvatski pravni sustav, poznaju i zakonima uređuju sljedeće temeljne oblike vođenja poslova: obrt, tragovac i ortaštvo i trgovačko društvo.

Prihvativši europske pravne standarde, hrvatski Zakon o trgovačkim društvima uređuje sve pravne institute koji se odnose na osnivanje, ustroj, prestanak i statusne promjene trgovačkih društava. Radi se o društvima kojima zakon priznaje status pravnih osoba sposobnih i odgovornih preuzimati sva prava i obveze. Trgovačka društva nastaju ugovorom između dvaju ili više fizičkih i pravnih osoba, koje udruživanjem svoga kapitala i/ili rada posluju pod istom tvrtkom i na taj način nastoje ostvariti zajedničke ciljeve. Dvije su temeljne skupine trgovačkih društava: društva osoba i društva kapitala. U prva se ubrajaju: javna trgovačka društva, komanditna

* Ninoslav Gregurić-Bajza, mag. iur., veleučilišni nastavnik – predavač, Veleučilište Baltazar Zaprešić, RH, nino.bajza@bak.hr

društva i gospodarska interesna udruženja, a u druge: dionička društva i društva s ograničenom odgovornošću.

Ključne riječi: trgovačko društvo, društva osoba, društva kapitala, pravni oblik, dioničko društvo i društvo s ograničenom odgovornošću.

Abstract:

The Company Act has enabled the freedom of entrepreneurship and market freedom in Croatia. Starting from the developed countries' standard, the Company Act has set a unique legal framework for doing business and determined the boundaries for establishing company-related relations autonomously. It is the basis for all other laws regulating business in the Republic of Croatia. By taking over the middle-European legal tradition, this act has returned the terms merchant and company into the Croatian legal system. This act has confirmed the opinion of numerous legal experts that establishing, organising, bodies, management, business and closing down of each company should be regulated by one act and that this one act should apply to all companies.

Legal systems of countries with a developed and free market economy, thus also the Croatian legal system, recognize and regulate the following basic types of business: craft, trader and partnership.

By accepting European legal standards, Croatian Company Act regulates all legal concepts referring to establishing, organising, cessation and status changes of companies. They are companies recognized by the law as legal persons capable and responsible for all rights and obligations. Companies are founded by means of a contract between two or more private or legal persons who joint their capital and/or work and do business under the same legal name and thus endeavour to achieve their joint goals. There are two basic groups of companies: partnerships and limited companies. The former ones are: public companies, limited partnerships and economic interest groupings, and the latter are: joint stock companies and limited liability companies.

Key words: company, partnership, limited company, legal form, joint stock company and limited liability company.

1. UVOD

Prijelaz iz socijalizma u kapitalizam dogodio se Republici Hrvatskoj u vrijeme agresije i rata, što je u velikoj mjeri utjecalo i na (ne)uspješnost prijelaza iz planskoga u tržišno gospodarstvo, u kojem sve bitne čimbenike gospodarskoga poslovanja trebaju odrediti isključivo tržište i njegovi sudionici. Uloga države u tržišnom gospodarstvu trebala bi se svesti samo na stvaranje takve pravne regulative, kojom se samo uređuju odnosi na tržištu i njihova kontrola, bez izravnoga miješanja same države u te odnose.

Nastrojeći stvoriti uvjete za razvijanje tržišnoga gospodarstva u Republici Hrvatskoj, zakonodavac je morao brinuti o dostignućima prava trgovačkih društava razvijenih zemalja, kao i o posebnostima hrvatskih prilika (povijesnih, političkih, zemljopisnih, itd.), a osobito o činjenici da je u Republici Hrvatskoj na tom području pedesetak godina bila potpuna stagnacija i nazadovanje (Gorenc, 2003).

Općenito gledano, u pravnim sustavima država razvijenog i slobodnog tržišnog gospodarstva, vođenje poslova (businessa) je moguće organizirati kroz više različitih pravno-organizacijskih oblika. Pravni sustav Republike Hrvatske moguće oblike vođenja poslova pobliže definira i uređuje državnim ili heteronomnim izvorima prava. Primjerice, obrt je pobliže uređen Zakonom o obrtu, trgovac, što je i trgovačko društvo Zakonom o trgovačkim društvima, dok je ortaštvo uređeno Zakonom o obveznim odnosima. Naprijed navedenim izvorima prava valja pridodati i one zakone koji uređuju obavljanje određenih djelatnosti kao što su npr. Zakon o trgovini, Zakon o ugostiteljskoj djelatnosti, itd. Uz spomenute državne izvore prava, spomenuti oblici poslovanja podliježu i regulativi koja proizlazi iz društvenih tj. autonomnih izvora prava kao što su konstitutivni akti i interni opći akti samih pravnih osoba.

Ne ulazeći u širinu, a držeći se naslova, cilj ovoga rada je sistematizirati sve oblike trgovačkih društava te izložiti njihov pojам, zajednička i pojedinačna temeljna obilježja. S tim u vezi, poći će se od klasifikacije trgovačkih društava na njihove dvije temeljne skupine te će se sažeti najvažnija obilježja svake skupine trgovačkih društava. U nastavku rada navest će se pojam i uputiti na bitna obilježja svakog društva tj. pravnog oblika poslovanja unutar svake od dvaju temeljnih skupina trgovačkih društava. U zaključku rada će se ukazati na prednosti i nedostatke trgovačkih

društava kao oblika vođenja послава (*businessa*) odnosno usporediti će se prednosti i nedostaci jedne temeljne skupine trgovačkih društava u odnosu na drugu.

2. TRGOVAČKA DRUŠTVA

Promatraljući noviju hrvatsku povijest, tek je Zakon o poduzećima, koji je stupio na snagu 01. siječnja 1989. godine, utemeljio mogućnost korištenja pojma trgovačkog društva iako se u tekstu toga zakona trgovačka društva tako ne nazivaju. Rečeni zakon poznavao je dioničko društvo, društvo s ograničenom odgovornošću, komanditno društvo, komanditno društvo na dionice i društvo s neograničenom solidarnom odgovornošću članova koje odgovara javnom trgovačkom društvu. Međutim zbog brojnih manjkavosti toga zakona, valjalo je o trgovačkim društvima donijeti nove propise. Zbog toga je u Republici Hrvatskoj već 23. studenoga 1993. godine donesen Zakon o trgovačkim društvima, koji se počeo primjenjivati 1. siječnja 1995. godine. Od tогa dana do danas u tekstu zakona dogodile su se brojne izmjene i dopune. Zakonom o trgovačkim društvima uređuje se osnivanje, ustroj, prestanak i statusne promjene trgovačkih društava te povezana društva. Pri uređenju trgovačkih društava, hrvatski je Zakon o trgovačkim društvima, po uzoru na veliki broj europskih zemalja, preuzeo uobičajeno nazivlje i podjelu trgovačkih društava, kako bi ova pravna materija bila prepoznatljiva i lakše usporediva te kako bi se uklopila u europske pravne standarde.

Prema Barbiću (1993), naziv trgovačka društva koristi se npr. u zakonodavstvu odnosno pravnoj književnosti u Njemačkoj, Švicarskoj, Austriji i Liechtensteinu (*Handelsgesellschaften*), Francuskoj, Belgiji i Luksemburgu (*societes commerciales*), Italiji (*societa commerciali*), Španjolskoj (*sociedades mercantiles*) i Portugalu (*sociedades mercantiles i sociedades commerciales*).

2.1. Pojam trgovačkog društva

U zakonodavstvima i u pravnoj literaturi izbjegavaju se definicije općeg pojma za sva trgovačka društva pa je tako postupio i naš zakonodavac, utvrđujući da je trgovačko društvo pravna osoba čije su osnivanje i ustrojstvo utvrđeni Zakonom o trgovačkim društvima (dalje u tekstu: ZTD). Redovito

se i radije navode dopušteni oblici i daju definicije pojedinih trgovačkih društava. Trgovačka društva definiramo kao pravne osobe koje nastaju ugovorom između dvaju ili više fizičkih i pravnih osoba, koje udruženim kapitalom i/ili radom posluju pod istom tvrtkom radi postizanja zajedničkih ciljeva, obično stjecanja dobiti. Iznimno, u našem sustavu trgovačkih društava kapitala, društvo može postojati ako ga osnuje i jedna osoba (Gorenc, 2011). Unatoč tome što je ZTD-om kao temeljnim zakonom koji uređuje osnivanje, ustroj, prestanak i statusne promjene trgovačkih društava, izbjegnuta definicija pojma trgovačko društvo, u literaturi možemo pronaći različite definicije ovoga pojma. Za potrebe ovoga rada izdvojiti ćemo neke. Hrvatska enciklopedija Leksikografskog zavoda Miroslava Krleže definira trgovačko društvo ili društvo kao privatnopravnu zajednicu osoba nastalu pravnim poslom radi postizanja zajedničkoga cilja te navodi da se trgovačkim društvima u užem smislu smatraju društva cilj kojih je vođenje poduzeća radi ostvarenja dobiti.* Prema Leksikonu Poslovног dnevnika trgovačko društvo (engl. *enterprise*, *company*, *firm*, njem. *Handelsgesellschaft*) je zajedničko ime za sve pravne oblike poduzeća*. Trgovačko društvo je društvo koje proizvodi/prodaje proizvode ili usluge za potrebe tržišta, koristeći se odgovarajućim resursima i snoseći poslovni rizik, radi ostvarivanja dobiti i drugih ekonomskih i društvenih ciljeva.*

2.2. Zajednička obilježja svih trgovačkih društava

Iako je prigodom donošenja ZTD-a kao uzor poslužilo njemačko pravo, naš je ZTD prihvativši načela francuskog trgovačkog prava, svim trgovačkim društvima priznao svojstvo pravne osobe. Pravna osobnost je institut građanskog (i trgovačkog) prava, što znači da određena društvena tvorevina stječe svojstvo subjekta na temelju zakona. Takvo svojstvo priznaje se onim tvorevinama koje ispunе zakonom predviđene uvjete. Hrvatsko pravo prihvatiло je takvo općeprihvaćeno poimanje pravne osobe, time da je utvrdilo da su sva trgovačka društva pravne osobe, a da su njihovo osnivanje i ustroj uređeni zakonom (Gorenc, Ćesić, Buljan, Brkanić, 2008).

* <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=62220>

* <http://www.poslovni.hr/leksikon/trgovacko-drustvo-1538>

* <https://geek.hr/e-kako/posao/kako-razlikovati-trgovacka-drustva>

Pravnu i poslovnu sposobnost trgovačka društva u Republici Hrvatskoj stječu upisom u sudski registar nadležnog suda, a gube je brisanjem iz sudskog registra. Bez pravne i poslovne sposobnosti trgovačka društva u pravnom prometu ne bi mogla stjecati prava i preuzimati obveze. Osnovati ih mogu bilo koje domaće ili inozemne fizičke i pravne osobe. Trgovačka se društva osnivaju radi obavljanja gospodarske i svake druge zakonom dopuštene djelatnosti, a bez obzira na djelatnost koju obavljaju, svojim oblikom imaju osobine trgovca. Prema članku 3. stavku 6. ZTD-a, trgovačko društvo je trgovac, neovisno o tome obavlja li gospodarsku ili neku drugu djelatnost. Naime, trgovačko društvo samostalno i trajno obavlja gospodarsku djelatnost radi ostvarivanja dobiti i to proizvodnjom, prometom robe i pružanjem usluga na tržištu, što su prema odredbama ZTD-a osobine trgovca.

Svako trgovačko društvo ima svoju imovinu koja je odvojena od imovine njegovih članova. Član trgovačkog društva nije vlasnik imovine toga društva. Trgovačko društvo koje tijekom svoga poslovanja stječe imovinu, stječe je u svoje ime i za svoj račun, a ta je imovina različita od imovine članova društva. Imovina društva se mijenja svakim plaćanjem i/ili primanjem tuđeg plaćanja ali i stjecanjem ili otuđenjem imovine osim novčane. Za preuzete obveze trgovačka društva uvijek odgovaraju cijelom svojom imovinom, neovisno odgovaraju li za te obveze i njihovi članovi ili ne.

U pravnim poslovima prema trećim osobama, trgovačko društvo zastupa njegov zakonski zastupnik. Zastupanje trgovačkog društva je de facto vođenje poslova toga društva poduzimanjem pravnih radnji u ime i za račun društva prema trećim osobama. Zastupanje trgovačkog društva je i poduzimanje pravnih radnji pred sudom te upravnim i drugim organima u ime i za račun toga društva. Zakonska ovlast zastupanja ne može se prenijeti na drugu osobu, druge organe ili nekog trećeg.

2.3. Temeljne skupine trgovačkih društava

Trgovačka društva klasificiraju se u dvije temeljne skupine (Gorenc, 2011):

- društva osoba (personalna društva) u kojima su članovi vezani svojom osobnošću i radom, a mora postojati barem jedan član koji za obveze društva odgovara cijelom svojom imovinom;

- društva kapitala (kapitalna društva) kojima je temelj udruživanja kapital, a ne osoba. Članovi u društvo unose određeni kapital, odnosno stvari i prava izražena u novcu, a za obveze društva ne odgovaraju imovinom koju nisu unijeli u društvo.

Temeljne razlike (ne i jedine) između navedene dvije skupine trgovačkih društava su u temelju udruživanja i u odgovornosti prema trećim osobama. Kod društava osoba temelj udruživanja članova je osobnost i rad samih članova, a kod društava kapitala je to kapital koje osnivači unose u društvo. Nadalje, dok društva kapitala za svoje obveze u pravnom prometu odgovaraju sama isključivo imovinom društva, kod društava osoba za te obveze odgovaraju i samo društvo svojom imovinom ali i barem jedan član toga društva neograničeno solidarno, svom svojom imovinom.

2.3.1. Društva osoba

Društvo osoba (njem. *Personengesellschaft*) je društvo u kojem je u prvom planu individualnost njegovih članova, jer je bit društva u udruživanju osoba, a ne kapitala pa se od članova očekuje osobni doprinos u radu društva*. Društvo osoba nastaje udruživanjem dvije ili više osoba koje uz imovinu i prava udružuju i svoj rad, a žele poslovati kao trgovac.

Glavna su im obilježja: temelje se na članovima i u društvo se ulazi s obzirom na osobna svojstva; moraju imati najmanje dva člana; za postojanje društva nije bitan kapital; između članova postoji jača povezanost interesa i učinci djelovanja društva izravno se odražavaju na članove; očekuje se osobni angažman i prinos članova radu društva koji ne mora biti u novcu; načelno postoji osobna neograničena solidarna odgovornost članova vlastitom imovinom za obveze društva; članska se prava, ako se drukčije ne ugovori, određuju po osobama, a ne po kapitalu koji su članovi eventualno unijeli u društvo; u načelu se bez suglasnosti ostalih članova udio u društvu ne može prenijeti na drugoga, što vrijedi i za nasljeđivanje, a ni novi članovi ne mogu pristupiti društvu bez suglasnosti svih njegovih članova; članovi imaju široku autonomiju uređenja odnosa u društvu.* U ovu skupinu

* <http://www.poslovni.hr/leksikon/drustvo-osoba-198>

* <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=62220>

trgovačkih društava spadaju: javno trgovačko društvo, komanditno društvo i gospodarsko interesno udruženje.

2.3.1.1. Javno trgovačko društvo

Javno trgovačko društvo (j.t.d.) je trgovačko društvo u koje se udružuju dvije ili više osoba zbog trajnog obavljanja djelatnosti pod zajedničkom tvrtkom, a svaki svaki član društva odgovara vjerovnicima društva osobno i neograničeno solidarno cijelom svojom imovinom. Član društva može biti svaka fizička ili pravna osoba.*

Osniva se društvenim ugovorom kao temeljnim osnivačkim aktom, koji sklapaju njegovi članovi - osnivatelji i kojim uređuju svoje međusobne pravne odnose. Osnivačka sredstva sastoje se od uloga članova osnivatelja koji mogu biti u novcu, stvarima, pravima, radu i drugim uslugama i dobrima. Ako društvenim ugovorom nije drukčije određeno, svaki član ima pravo i obvezu voditi poslovanje društva i zastupati društvo. Raspodjela dobiti društva utvrđuje se na kraju svake poslovne godine. Sastavlja se godišnji račun dobiti ili gubitka na temelju kojega se utvrđuje godišnja dobit ili gubitak društva. Svakom članu izračunava se njegov udjel u dobiti ili gubitku razmјerno njegovu udjelu u društvu (Brnik, Dorčić-Kereković, Đurđević, Kuvačić, Roso, Vinković, Vrbanec, 2005).

Prema Pešutić (2018) temeljna obilježja j.t.d. su: spada u društvo osoba, udružuju se dvije ili više fizičkih ili pravnih osoba, odnosi medu članovima uređeni su temeljnim aktom - društvenim ugovorom, nije propisan minimalni temeljni kapital, zakonom nisu predviđena tijela društva, ali se mogu odrediti društvenim ugovorom, svaki član društva odgovara osobno, neograničeno i solidarno za obveze društva, svaki član društva ima pravo i obvezu voditi poslove društva, svaki član je zakonski zastupnik društva, član društva ne može raspolagati svojim udjelom (prenijeti ga na trećeg ili ga smanjiti) bez suglasnosti drugih članova.

2.3.1.2. Komanditno društvo

Komandidtno društvo (k.d.) je trgovačko društvo u koje se udružuju dvije ili više osoba radi trajnog obavljanja djelatnosti pod zajedničkom

* Članak 68. Zakona o trgovačkim društvima

tvrtkom od kojih najmanje jedna odgovara za obveze društva osobno i neograničeno solidarno cijelom svojom imovinom (komplementar), a najmanje jedna odgovara za obveze društva samo do iznosa određenog imovinskog uloga u društvo (komanditor).*

Osniva se društvenim ugovorom kao temeljnim osnivačkim aktom koji sklapaju njegovi osnivatelji. Komplementari u društvo ulažu novac, stvari, prava, rad i druge usluge i dobra, čija se vrijednost izražava u novcu, a komanditori ulažu novac, stvari i prava, zbog čega im je položaj sličan položaju člana društva kapitala. Društvom upravljaju i zastupaju ga komplementari, a u raspodjeli dobiti i/ili snošenju gubitka sudjeluju i komplementari i komanditori na način kako je to zakonom uređeno za članove javnih trgovačkih društava, osim ako društvenim ugovorom nije uređeno drukčije.

Temeljna obilježja k.d. prema Pešutić (2018) su: spada društvo osoba, osniva se društvenim ugovorom – temeljni akt, nije propisan minimalni temeljni kapital, odnosi između članova su uređeni dispozitivnim odredbama ZTD-a i odredbama društvenog ugovora, nema obveznih tijela.

2.3.1.3. Gospodarsko interesno udruženje

Gospodarsko interesno udruženje (GIU) je pravna osoba koju osnivaju dvije ili više fizičkih i pravnih osoba da bi olakšale i promicale obavljanje gospodarskih djelatnosti koje čine predmete njihova poslovanja te da bi poboljšale ili povećale njihov učinak ali tako da pravna osoba za sebe ne stječe dobit.* GIU je i pravna osoba i trgovačko društvo, a u odsutnosti drukčijeg uređenja na njega se primjenjuju odredbe ZTD-a o javnom trgovačkom društvu (Gorenc i sur., 2008). Iako se u podjeli trgovačkih društava ubraja u društva osoba, GIU se smatra posebnim subjektom, jer njemu nije cilj stjecanje dobiti za sebe nego stvaranje uvjeta za stjecanje dobiti svojih članova (Bernik i sur., 2005).

Temeljna obilježja GIU mogu se prema Pešutić (2018) sažeti na: poslovanje udruženja mora biti u vezi s poslovanjem članova s time da je ta djelatnost pomoćna u odnosu na djelatnost članova, osniva se ugovorom, može se osnovati bez temeljnog kapitala, članovi mogu biti samo osobe koje

* Članak 131. Zakona o trgovačkim društvima

* Članak 583. Zakona o trgovačkim društvima

obavljaju gospodarsku djelatnost, članovi odgovaraju za obveze udruženja osobno, neograničeno i solidarno, načelno su neprofitna, ima obvezna tijela tj. upravu i članove koji djeluju zajedno (ZTD ih ne naziva skupštinom).

2.3.2. Društva kapitala

Društvo kapitala (njem. *Kapitalgesellschaft*) je društvo u kojem je u prvom planu njegov kapital, a ne individualnost članova, jer je bit takvog društva u udruživanju kapitala, a ne osoba pa se zbog toga kod takvih društava ne očekuje osobni doprinos članova.* Kod ovih društava temelj udruživanja i povezivanja je kapital, a ne osobnost i rad članova. Temeljna obveza članova ovih društava je ulaganje kapitala, a ne sudjelovanje u vođenju poslova. Oni sudjeluju u odlučivanju samo u okviru skupštine društva na kojoj se odluke donose većinom glasova s tim da se broj glasova određuje na temelju visine udjela člana u temeljnog kapitalu društva. Članovi ovih društava nemaju osobnu odgovornost za obveze društva.

Obilježja su im: pravne su osobe; imaju temeljni kapital; za osnivanje društva ne traži se više osoba; članovi ne odgovaraju za obveze društva osim kada je riječ o proboru pravne osobnosti; članovi snose ograničeni rizik za poslovanje društva i to samo s onim što su uložili u društvo; kontrola ulaska i izlaska iz društva nije bitna; nije bitan osobni prinos članova radu društva, jer ono ima organe u kojima ne moraju biti članovi društva, a zakonom im se ne daje isključivo pravo da obavljaju poslove upravljanja, osim da sudjeluju u skupštini društva.*

U našem pravnom sustavu u ovu skupinu trgovačkih društava ubrajaju se: dioničko društvo i društvo s ograničenom odgovornošću, kao i njegova inačica jednostavno društvo s ograničenom odgovornošću.

2.3.2.1. Dioničko društvo

Dioničko društvo (d.d.) je trgovačko društvo u kojem članovi (dioničari) sudjeluju u temeljnog kapitalu podijeljenom na dionice. Dioničko društvo može imati samo jednog dioničara, a dioničari ne

* <http://www.poslovni.hr/leksikon/drustvo-kapitala-197>

* <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=62220>

odgovaraju za obveze društva.* Za svoje obveze društvo odgovara svojim imovinom dok dioničari ne odgovaraju osobno za obveze društva, pod uvjetom da ne zlorabe okolnost da po zakonu ne odgovaraju za obveze društva.

Temeljni akt društva je njegov statut, a društvo je moguće osnovati na dva načina: simultano (tzv. osnivanje na mah) i sukcesivno (postupno). Prema članku 160. ZTD-a, osnivačima društva smatraju se oni dioničari koji pri osnivanju društva na propisani način usvoje statut društva. Kod sukcesivnog osnivanja, osnivači su i oni dioničari čiji ulozi nisu u novcu, iako ne sudjeluju u usvajanju statuta. Kao i kod drugih trgovačkih društava i d.d. se smatra osnovanim upisom u sudske registre, a pravne radnje poduzete od donošenja osnivačkog akta do upisa u sudske registre nazivamo radnjama preddruštva.

Dioničko društvo odijeljeno je od njegovih dioničara, koji nisu vlasnici društva nego su vlasnici dionica. Dionica je dio temeljnog kapitala s kojim dioničar sudjeluje u društvu te ima trostruku funkciju: dio je temeljnog kapitala, skup je članskih prava koja pripadaju dioničarima i vrijednosni je papir (Bernik i sur., 2005).

Račun dobiti i gubitaka društva usvaja glavna skupština, a u raspodijeli dobiti postoje mnoge posebnosti. Za potrebe ovoga rada važno je istaknuti da dioničarima pripada imovinsko pravo na dividendu, koja je udjel u čistoj godišnjoj dobiti određenoj za diobu.

Sažeto navedeno, temeljna obilježja d.d. su sljedeća: ubraja se u društva kapitala, temeljni akt društva je statut, dvije mogućnosti osnivanja (simultano i sukcesivno), zakonom je propisan obvezni temeljni kapital od minimalno 200.000,00 kuna koji se dijeli na dionice, članovi društva su dioničari i nisu vlasnici društva nego dionica te nisu obvezni voditi poslove društva, glavna je obveza dioničara da na račun društva uplate iznos za koji su dionice izdane ili da mu prenesu stvar ili pravo ako uplaćuju dionicu ulaganjem stvari ili prava.*

Kada su u pitanju obvezni organi d.d., važno je naglasiti da oni zavise od činjenice jesu li se dioničari statutom društva odredili za dualistički ili monistički ustroj upravljanja društvom. U dualističkim sustavima vođenje poslova i zastupanje društva (upravljačke funkcije) strogo su odvojene od

* Članak 159. Zakona o trgovačkim društvima

* Članak 212. Zakona o trgovačkim društvima

nadzora nad poslovanjem društva (kontrolna funkcija), što se očituje na taj način da su te funkcije povjerene dvama različitim organima, tako da ista osoba ne može biti članom obaju organa. U tom smislu upravljačke funkcije povjerene su upravi, a kontrolna nadzornom odboru. U sustavima koji se temelje na monističkom sustavu tj. takvom u kojem pored glavne skupštine postoji još samo jedan organ, sudjelovanje članova društva u organu koji vodi poslove društva neposrednije je i izravnije jer ne postoji posebni nadzorni organ koji bi kontrolirao i nadzirao rad uprave. Nadzor nad vođenjem poslova društva mogu voditi i osobe koje nisu strogo odvojene od uprave pa su često i njezini članovi, odnosno osobe koje se smatraju menadžmentom (Gorenc, 2011).

Za d.d. koja su se statutom odredila za dualistički ustroj upravljanja, ZTD propisuje sljedeće obvezne organe:

- uprava od jednog ili više direktora, koja zastupa društvo bez ograničenja te na vlastitu odgovornost vodi poslove društva,
- nadzorni odbor od najmanje tri člana, koji nadzire vođenje poslova društva i zastupa društvo prema članovima uprave,
- glavna skupština, koju čine dioničari društva u stvarima, a koja odlučuje o pitanjima utvrđenim zakonom (ZTD) i statutom društva.

Za d.d. statutom opredijeljena na monistički ustroj upravljanja, Zakon o trgovackim društvima dopušta da se statutom društva umjesto uprave i nadzornog odbora, kao organ društva odredi upravni odbor društva. Prema ZTD-u upravni odbor vodi društvo, postavlja osnove za obavljanje predmeta poslovanja, nadzire vođenje poslova društva i zastupa društvo prema izvršnim direktorima društva, koji nisu organi društva.

2.3.2.2. Društvo s ograničenom odgovornošću

Društvo s ograničenom odgovornošću (d.o.o.) je trgovacko društvo u koje jedna ili više pravnih ili fizičkih osoba unose uloge u unaprijed dogovoren temeljni kapital.* Članovi društva ne odgovaraju osobno trećim

* Članak 385. Zakona o trgovackim društvima

osobama za obveze društva* jer je prema trećim osobama dogovorno samo d.o.o. i to neograničeno cjelokupnom svojom imovinom.

Ako društvo osniva više osoba, temeljni osnivački akt je društveni ugovor koji moraju potpisati svi osnivači i koji mora biti u obliku javnobilježničkog akta ili privatne isprave koju ovjeri javni bilježnik. Ako društvo osniva jedna osoba, temeljni osnivački akt je izjava o osnivanju društva dana kod javnog bilježnika. Za razliku od d.d., nije dopušteno suksesivno osnivanje d.o.o.. Pravnu i poslovnu sposobnost društvo stječe upisom u sudski registar nadležnoga trgovačkog suda.

Obvezni temeljni kapital društva mora biti minimalno 20.000,00 kuna, a podijeljen je na uloge koji ne moraju biti jednakih. Temeljni ulog je ono što pojedinac unosi u društvo i što čini dio temeljnog kapitala društva i valja ga razlikovati od poslovnog udjela koji označava skup prava i dužnosti jednog člana društva. Temeljni ulozi se uplaćuju u novcu, stvarima ili pravima, a moraju biti izraženi u novcu. Svaki član društva ima glavnu obvezu uplatiti temeljni ulog tako da društvo tim ulogom može slobodno raspolagati. S temeljnim ulogom osnivač član društva sudjeluje u temelnjom kapitalu društva dok se poslovni udjel člana određuje prema veličini preuzetoga temeljnog kapitala (Bernik i sur., 2005). Ako zakonom nije drukčije uređeno, poslovni udjel ne može biti manji od 200,00 kuna.

Obvezni organi d.o.o. su:

- uprava, od jednog ili više direktora, koja zastupa društvo i vodi poslove društva u skladu s društvenim ugovorom, odlukama članova društva i obvezatnim uputama skupštine i nadzornog odbora ako ga društvo ima,
- skupština, koju čine članovi društva, a koja odlučuje o pitanjima utvrđenim zakonom (ZTD) i društvenim ugovorom te ima pravo nadzora nad radom uprave ako društvo nema nadzorni odbor.

Ako zakonom nije drukčije utvrđeno, osnivači d.o.o. društvenim ugovorom određuju hoće li društvo imati nadzorni odbor, koji prema ZTD-u mora imati najmanje tri člana. ZTD upućuje na odredbe toga zakona o nadzornom odboru d.d. koje će se na odgovarajući način primjenjivati i na nadzorni odbor d.o.o.

* Članovi društva s ograničenom odgovornošću odgovaraju za obveze društva kao i kod dioničkog društva, ako zlorabe okolnost da po zakonu ne odgovaraju za obveze društva.

Glavno je imovinsko pravo članova d.o.o. tražiti isplatu godišnje dobiti temeljem omjera njihovih stvarno unesenih odnosno uplaćenih temeljnih uloga, ako društvenim ugovorom nije drukčije određeno.

2.3.2.2.1. Jednostavno društvo s ograničenom odgovornošću

Kao posebnu inačicu društva s ograničenom odgovornošću ZTD uređuje jednostavno društvo s ograničenom odgovornošću (j.d.o.o.). Radi se o društvu s ograničenom odgovornošću koje ima najviše pet članova i jednog člana uprave te se može osnovati na pojednostavljeni način. Kod ovoga društva najniži iznos temeljnog kapitala je 10,00 kuna, a najniži nominalni iznos poslovnog udjela je 1,00 kuna. Ulozi se uplaćuju samo u novcu. Društvo mora imati zakonske rezerve u koje mora unijeti četvrtinu iznosa dobiti društva iskazane u godišnjim financijskim izvješćima umanjenu za iznos gubitka iz prethodne godine. Zakonske rezerve se smiju koristiti za povećanje temeljnog kapitala i za pokriće gubitaka. Poveća li društvo temeljni kapital na 20.000,00 kuna ili više, na njega se počinju primjenjivati odredbe ZTD-a o društvima s ograničenom odgovornošću.

3. ZAKLJUČAK

Izbor optimalnog pravnog oblika za početak poslovanja i željeni poduzetnički uspjeh, neprijeporno je jedna od najvažnijih i najtežih odluka svakog potencijalnog poduzetnika. Niz čimbenika može biti važan za donošenje takve odluke posebice oni iz domene pravnih, ekonomskih i poreznih ograničenja. Iako se razlikuju svojim pravnim oblikom, načinom registracije i zakonom propisanim uvjetima za poslovanje, svakom obliku vođenja poslova zajedničko je obilježe tržišna „borba“ u nastojanju da se proda proizvod ili usluga, poveća broj klijenata, povećaju prihodi i smanje rashodi te ostvari što bolji poslovni rezultat.

Prema iskustvima iz dosadašnje prakse, razvidno je da su trgovačka društva, u odnosu na druge oblike vođenja poslova u Hrvatskoj, privlačnija i prihvatljivija za poslovanje osobito za sveobuhvatnije i međunarodne oblike poslovanja. Međutim, za određena ograničenja poduzetnicima stvara zakonodavna normiranost trgovačkih društava jer unatoč nastojanjima zakonodavca da se postigne pravne standarde Europske unije, u nas su ipak

propisi i praksa trgovačkih društava stroži nego za obrte, ortaštva ili trgovce pojedince. Prednosti trgovačkih društava umanjuju se i složenošću vođenja poslovnih knjiga te drugim birokratiziranim obveznim postupcima u poslovanju ili u vezi s poslovanjem.

ZTD poznaje sljedeća trgovačka društva: javno trgovačko društvo, komanditno društvo, gospodarsko interesno udruženje, dioničko društvo i društvo s ograničenom odgovornošću s njegovom inaćicom jednostavno društvo s ograničenom odgovornošću. Sa stajališta interesa člana trgovačkog društva, svaki njegov navedeni oblik ima svoje prednosti i nedostatke. Temeljna pednost članova društava kapitala u odnosu na članove društva osoba je u neodgovornosti članova za obveze društva. Moguće nedostatke uz sve naprijed navedeno, procijenit će svaki poduzetnik vodeći računa o specifičnostima posla kojim će se trgovačko društvo baviti, o procjenjena količine posla i prihoda, poreznim i inim obvezama, itd...

LITERATURA

1. Barbić, J., 1993. Zakon o trgovačkim društvima. Zbornik radova sa tradicionalnog 31. susreta pravnika u gospodarstvu „Trgovačka društva i radni odnosi prema novom hrvatskom zakonodavstvu“ održanog u Opatiji 19.-21. svibnja 1993. Zagreb: Udruženje društava pravnika u privredi Hrvatske, str. 1-22
2. Brnik, J., Dorčić-Kereković, V., Đurđević, S., Kuvačić, N., Roso, I., Vinković, B., Vrbanec, A., 2005. Poduzetništvo. Zagreb, Školska knjiga
3. Gorenc, V., 2003. Gospodarsko pravo. Zagreb, Školska knjiga
4. Gorenc, V., 2011. Pravo trgovačkih društva. Zaprešić, Visoka škola za poslovanje i upravljanje, s pravom javnosti Baltazar Adam Krčelić
5. Gorenc, V., Ćesić, Z., Buljan, V. i Brkanić, V., 2008. Komentar Zakona o trgovačkim društvima. Zagreb, RRiF-plus
6. Pešutić, A., 2018. Ppt prezentacija „Pravo društava“. Preuzeto s: www.bak.hr (pristup: 03.06.2019.)
7. Zakon o trgovačkim društvima (1993-2019). Zagreb, Narodne novine
8. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=62220> (pristup: 01.06.2019.)
9. <https://geek.hr/e-kako/posao/kako-razlikovati-trgovacka-drustva> (pristup: 04.06.2019.)
10. <http://www.poslovni.hr/leksikon/trgovacko-drustvo-1538> (pristup: 01.06.2019.)

**ZASTUPANJE I VOĐENJE POSLOVA DRUŠTVA S OGRANIČENOM
ODGOVORNOŠĆU**

**LEGAL REPRESENTATION AND MANAGEMENT OF LIMITED
LIABILITY COMPANIES**

Stručni članak

*Ninoslav Gregurić-Bajza, mag. iur.**

*Stjepan Strahinec, bacc. crim.**

Sažetak

Sukladno preuzetim europskim pravnim standardima, Zakonom o trgovačkim društvima se u Republici Hrvatskoj uređuju svi pravni instituti koji se odnose na osnivanje, ustroj, prestanak i statusne promjene trgovačkih društava. Shodno tome, tim je zakonom uređena i materija zastupanja i vođenja poslova trgovačkih društava. Zakonom su propisani standardi zastupanja i vođenja poslova društava, koji se ne mogu ukloniti propisivanjem drugačijih standarda u osnivačkim i općim aktima društva. Sukladno Zakonu o trgovačkim društvima, osnivači trgovačkih društava osnivačkim i općim aktima tih društava uređuju potankosti njihovog sveukupnog djelovanja.

Na taj način osnivači trgovačkog društva pa tako i društva s ograničenom odgovornošću, *de facto* postavljaju pravni okvir za zastupanje i vođenje poslova društva te za upravljanje društvom. Iako pojmovno valja odvojiti ovlast vođenja poslova od zastupanja društva, u praksi su te ovlasti najčešće spojene u istoj osobi. Stoga se u ovom radu obrađuju pojmovi zastupanja i vođenja trgovačkog društva, a napose društva s ograničenom odgovornošću. Radom se ukazuje na specifičnosti zastupanja društva temeljem zakona, a nasuprot tome i na specifičnosti zastupanja društva po punomoći. Poseban je naglasak stavljen na sva četiri oblika zastupanja društva po punomoći: punomoć po zaposlenju, trgovačku punomoć, punomoć trgovačkom putniku i prokuru.

Ključne riječi: društvo s ograničenom odgovornošću, uprava društva, vođenje poslova, zastupanje, punomoć, prokura.

* Ninoslav Gregurić-Bajza, mag. iur., predavač, Veleučilište Baltazar Zaprešić, RH

* Stjepan Strahinec, bacc. crim., student specijalističkog diplomskog stručnog studija Menadžment javnog sektora, na Veleučilištu Baltazar Zaprešić, RH

Abstract

In compliance with the adopted European legal standards, the Company Act regulates all legal institutes concerning formation, organisational structure, dissolution and statutory conversion of limited liability company. Accordingly, the same law governs the rules of representation and business management of limited companies. It regulates the standards of representation and management of limited companies, which cannot be annulled by proscribing different standards in the memorandum and articles of association of the limited liability company. According to the Company Act, the founders of limited companies regulate the business's overall operation through the memorandum and articles of association.

In this way company founders, including founders of limited liability companies, de facto, set up a legal framework for representation and business management of the business entity. Although there is a terminological difference between representation and management, in practice both are under the authority of the same person. This paper deals with the terms of company representation and management, with special regard to limited liability companies. The paper highlights the particularities of company representation pursuant to law and those regarding company representation by power of attorney. Special attention is given to all four forms of representation by authorisation/power of attorney: power of attorney by employment, commercial power of attorney, the commercial traveller's power of attorney and procuration.

Key words: *limited liability company, board of management, administration, representation, power of attorney, procuration.*

1. UVOD

Zakonom o trgovačkim društvima u Republici Hrvatskoj je donesen 23. studenoga 1993. godine, a primjenjuje se od 1. siječnja 1995. godine. Po uzoru na veliki broj europskih zemalja, rečeni je Zakon o trgovačkim društvima preuzeo uobičajeno nazivlje i podjelu trgovačkih društava, kako bi ova pravna materija bila prepoznatljiva i lakše usporediva te kako bi se uklopila u europske pravne standarde. Zakon o trgovačkim društvima na

jednom mjestu uređuje sve pravne institute koji se odnose na osnivanje, ustroj, prestanak i statusne promjene trgovačkih društava.

Svako se trgovačko društvo pa tako i društvo s ograničenom odgovornošću, osniva radi ostvarenja ciljeva koje su definirali njegovi osnivači. Osnivačkim i općim aktima trgovačkog društva, njegovi osnivači određuju potankosti djelovanja društva, a time *de facto* postavljaju i pravni okvir za zastupanje i vođenje poslova društva te za upravljanje društvom. Na ovaj način osnivači postavljaju temelje i za ostvarenje svojih osobnih interesa.

Hrvatsko trgovačko pravo razlikuje dva oblika zastupanja trgovačkog društva i to (Gorenc, 2011):

- trgovačko zastupanje kao pravni posao u kojem se ovlaštena fizička ili pravna osoba profesionalno bavi zastupanjem u sklopu svoje gospodarske djelatnosti te u ime i za račun druge osobe obavlja pravne poslove utvrđene ugovorom,
- zastupanje što ga obavljaju određena tijela, odnosno zaposlenici u trgovačkom društvu, a kojim se izražava poslovna sposobnost društva budući se ona može ostvariti samo preko ovlaštenih fizičkih osoba.

Odredbe o zastupanju kao pravnom poslu pretežito su uredjene Zakonom o obveznim odnosima, a odredbe kojima se očituje poslovna sposobnost trgovačkog društva u Zakonu o trgovačkim društvima (dalje u tekstu: ZTD).

Vođenje poslova trgovačkog društva je svako stvarno i pravno djelovanje za to društvo. Ono obuhvaća radnje koje se provode unutar društva i radnje prema trećima koje se ostvaruju zastupanjem. Iako pojmovno valja odvojiti ovlast vođenja poslova od zastupanja, u praksi su te ovlasti najčešće spojene u istoj osobi. Zakonodavac je propisao standarde zastupanja i vođenja poslova društava te se oni ne mogu ukloniti niti mijenjati propisivanjem drugačijih standarda u osnivačkim i/ili općim aktima društva.

S tim u vezi, ovim se radom obrađuju pravni instituti zastupanja i vođenja poslova trgovačkih društava, s naglaskom na društva s ograničenom odgovornošću.

2. POJAM I TEMELJNE SKUPINE TRGOVAČKIH DRUŠTAVA

Trgovačka društva definiramo kao pravne osobe koje nastaju ugovorom između dvaju ili više fizičkih i pravnih osoba, koje udruženim kapitalom i/ili radom posluju pod istom tvrtkom radi postizanja zajedničkih ciljeva, obično stjecanja dobiti. Iznimno, u našem sustavu trgovačkih društava kapitala, društvo može postojati ako ga osnuje i jedna osoba (Gorenc, 2011).

Trgovačka društva se prema Gorencu (2011) klasificiraju u dvije temeljne skupine:

- društva osoba (personalna društva) u kojima su članovi vezani svojom osobnošću i radom, a mora postojati barem jedan član koji za obveze društva odgovara cijelom svojom imovinom;
- društva kapitala (kapitalna društva) kojima je temelj udruživanja kapital, a ne osoba. Članovi u društvo unose određeni kapital, odnosno stvari i prava izražena u novcu, a za obveze društva ne odgovaraju imovinom koju nisu unijeli u društvo.

S obzirom na temu i predmet ovoga rada, u nastavku će se ukratko izložiti pojmovno određenje društava kapitala te posebice društva s ograničenom odgovornošću, kao najbrojnijeg ustrojbenog oblika poslovanja u Republici Hrvatskoj.

2.1. Društva kapitala

Društvo kapitala (njem. *Kapitalgesellschaft*) je društvo u kojem je u prvom planu njegov kapital, a ne individualnost članova, jer je bit takvog društva u udruživanju kapitala, a ne osoba pa se zbog toga kod takvih društava ne očekuje osobni doprinos članova.*

Kod ovih društava temelj udruživanja i povezivanja je kapital, a ne osoba. Temeljna obveza članova ovih društava je ulaganje kapitala, a ne sudjelovanje u vođenju poslova. Oni sudjeluju u odlučivanju samo u okviru skupštine društva na kojoj se odluke donose većinom glasova s tim da se broj glasova određuje na temelju visine udjela člana u temeljnog kapitalu

* <http://www.poslovni.hr/leksikon/drustvo-kapitala-197>

društva. Članovi ovih društava ne rade u društvu i nemaju osobnu odgovornost za obveze društva. Obilježja su im: pravne su osobe; imaju temeljni kapital; za osnivanje društva ne traži se više osoba; članovi ne odgovaraju za obveze društva osim kada je riječ o proboru pravne osobnosti; članovi snose ograničeni rizik za poslovanje društva i to samo s onim što su uložili u društvo; kontrola ulaska i izlaska iz društva nije bitna; nije bitan osobni prinos članova radu društva, jer ono ima organe u kojima ne moraju biti članovi društva, a zakonom im se ne daje isključivo pravo da obavljaju poslove upravljanja, osim da sudjeluju u skupštini društva.*

U našem pravnom sustavu u ovu skupinu trgovačkih društava ubrajaju se: dioničko društvo i društvo s ograničenom odgovornošću, pod kojim možemo razumijevati i jednostavno društvo s ograničenom odgovornošću.

2.1.1. Društvo s ograničenom odgovornošću

Društvo s ograničenom odgovornošću (engl. *private limited liability company – Inc.*, njem. *Gesellschaft mit beschränkter Haftung; GmbH*) je društvo koje ima svojstvo pravne osobe i u kojem svaki član (fizička ili pravna osoba) sudjeluje svojim osnovnim ulogom u temeljnoj glavnici, s tim da prema trećim osobama odgovara društvo do visine osnovnog uloga, a članovi ne odgovaraju za obveze društva.* Društvo s ograničenom odgovornošću je trgovačko društvo u koje jedna ili više pravnih ili fizičkih osoba unose uloge u unaprijed dogovorenim temeljnim kapitalom.*

Ako društvo s ograničenom odgovornošću osniva više osoba, temeljni osnivački akt je društveni ugovor koji moraju potpisati svi osnivači i koji mora biti u obliku javnobilježničkog akta ili privatne isprave koju je ovjerio javni bilježnik. Ako je osnivač društva s ograničenom odgovornošću jedna osoba, temeljni osnivački akt je izjava o osnivanju društva dana kod javnog bilježnika. Upisom u sudski registar nadležnoga trgovačkog suda društvo stječe pravnu i poslovnu sposobnost.

Obvezni temeljni kapital društva mora biti minimalno 20.000,00 kuna, a podijeljen je na uloge koji ne moraju biti jednakim. Temeljni ulog je ono što pojedinac unosi u društvo i što čini dio temeljnoga kapitala društva i valja ga

* <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=62220>

* <http://www.poslovni.hr/leksikon/drustvo-s-ogranichenom-odgovornoscu-618>

* Članak 385. Zakona o trgovačkim društvima

razlikovati od poslovnog udjela koji označava skup prava i dužnosti jednog člana društva. Temeljni ulozi se uplaćuju u novcu, stvarima ili pravima, a moraju biti izraženi u novcu. Svaki član društva ima glavnu obvezu uplatiti temeljni ulog tako da društvo tim ulogom može slobodno raspolagati. S temeljnim ulogom osnivač član društva sudjeluje u temeljnem kapitalu društva dok se poslovni udjel člana određuje prema veličini preuzetoga temeljnog kapitala (Brnik, Dorčić-Kereković, Đurđević, Kuvačić, Roso, Vinković, Vrbanec, 2005). Ako zakonom nije drukčije uređeno, poslovni udjel ne može biti manji od 200,00 kuna.

Članovi društva ne odgovaraju osobno trećim osobama za obveze društva* jer je prema njima, kao i kod dioničkog društva, odgovorno samo društvo s ograničenom odgovornošću i to neograničeno cjelokupnom svojom imovinom.

Obvezni organi društva s ograničenom odgovornošću su:

- uprava, sastavljena od jednog ili više direktora, koja zastupa društvo i vodi poslove društva u skladu s društvenim ugovorom, odlukama članova društva i obvezatnim uputama skupštine i nadzornog odbora ako ga društvo ima,
- skupština, koju čine članovi društva, a koja odlučuje o pitanjima utvrđenim zakonom (ZTD) i društvenim ugovorom te ima pravo nadzora nad radom uprave ako društvo nema nadzorni odbor.

Ako zakonom nije drukčije utvrđeno, osnivači društva s ograničenom odgovornošću društvenim ugovorom određuju hoće li društvo imati nadzorni odbor, koji prema ZTD-u mora imati najmanje tri člana. ZTD upućuje na odredbe toga zakona o nadzornom odboru dioničkog društva koje će se na odgovarajući način primjenjivati i na nadzorni odbor društva s ograničenom odgovornošću.

3. VOĐENJE POSLOVA I ZASTUPANJE DRUŠTVA

Vođenje poslova i zastupanje društva dvije su temeljne dužnosti i obveze članova uprave. Vođenje poslova društva je svako djelovanje za ostvarivanje svrhe zbog koje je društvo osnovano. Ono obuhvaća radnje koje

* Članovi društva s ograničenom odgovornošću odgovaraju za obveze društva kao i kod dioničkog društva, ako zlorabe okolnost da po zakonu ne odgovaraju za obveze društva.

se provode unutar društva (donošenje poslovnih odluka, organizacija rada, vođenje poslovnih knjiga i sl.) i radnje koje se poduzimaju prema trećima, a koje se ostvaruju zastupanjem društva. Prema Buljan i Omazić (2017), vođenje poslova trgovačkog društva bi se moglo podijeliti u dva dijela i to:

- strateško vođenje poslova (poslovi u širem smislu), koje bi obuhvaćalo postavljanje načela poslovne politike društva i opće upravljanje društвom,
- tekuće vođenje poslova (poslovi u užem smislu) u što ulazi obavljanje svakodnevnih poslova, koji bi obuhvaćali brigu o postavljanju unutarnjeg ustroja društva, provođenje kratkoročnih planova i taktike djelovanja, vođenje i nadzor nad cijelim poduzetniшtvom društva, odlučivanje o ukupnoj organizaciji, postupanju u odnosima s trećima i sl. To uključuje povjeravanje poslova drugim fizičkim osobama i nadzor nad radom tih osoba, poduzimanje radnji prema trećim osobama, kao što su nabava materijala, kupnja ili prodaja robe, zapošljavanje, zatim vođenje poslovnih knjiga, izrada godišnjih finansijskih izvješća, vođenje korespondencije, nadzor nad zaposlenima, vođenje sporova i sudjelovanje u drugim postupcima i sl.

ZTD propisuje tko je u pojedinom tipu trgovačkog društva ovlašten voditi poslove društva i zastupati ga. Sukladno naslovu i predmetu rada, u nastavku se izlaže vođenje poslova i zastupanje društva o ograničenom odgovornošću.

3.1. Vodenje poslova društva s ograničenom odgovornošću

Sukladno naprijed u radu spomenutoj podjeli vođenja poslova trgovačkog društva, za društvo s ograničenom odgovornošću bi se moglo reći članovi društva vode poslove u širem smislu, odnosno vode strateške poslove, dok tekuće vođenje poslova spada u nadležnost uprave društva. Tu je riječ o sklapanju pravnih poslova i poduzimanju drugih radnji koje za sobom nosi poslovanje i poduzimanje takvih ustrojbenih mjera koje potпадaju pod uobičajeno upravljanje društвом (Buljan i Omazić, 2017).

Kako bi kao pravna osoba, društvo s ograničenom odgovornošću moglo preuzimati prava i obveze te se s tim u vezi pojavljivati u pravnom

prometu, ono mora imati tijelo koje će ga zastupati i voditi njegove poslove. Člankom 422. ZTD-a propisano je da poslove društva s ograničenom odgovornošću vodi uprava društva. Uprava vodi poslove društva u skladu s društvenim ugovorom, odlukama članova društva i obveznim uputama skupštine i nadzornog odbora ako ga društvo ima. Način rada uprave propisuje se društvenim ugovorom. Ako neka pitanja glede načina rada uprave nisu uređena društvenim ugovorom ili ZTD-om, može ih urediti uprava posebnim aktom koji u tu svrhu donosi.

Članom uprave društva može biti imenovana samo potpuno poslovna fizička osoba. Uprava društva sastoji se od jednoga ili više direktora. Ako uprava ima više članova, a društvenim ugovorom nije drugačije određeno, članovi zajedno poduzimaju radnje potrebne za vođenje poslova društva, osim ako postoji opasnost od toga da se radnje pravodobno ne poduzmu. Ako je po društvenom ugovoru svaki član uprave ovlašten sam poduzimati radnje vođenja poslova društva, on ne smije poduzeti nakanjenu radnju usprotivi li se tome neki od članova uprave, osim ako spomenutim ugovorom nije drugačije određeno.*

3.2. Zastupanje društva s ograničenom odgovornošću

Zastupanje je vođenje poslova društva poduzimanjem pravnih radnji prema trećima. Ono se može očitovati u obavljanju radnji u pravnom prometu, primjerice sklapanjem ugovora, poduzimanjem radnji u ime i za račun društva u poslovnim odnosima prema trećima ali i zastupanjem u postupku pred sudom, odnosno drugim tijelima (Gorenc, 2011).

Ovlast za zastupanje društva može proizlaziti iz različitih izvora kao što su zakon, akt ovlaštenog tijela i punomoć. Zastupanje na temelju akta ovlaštenog tijela moguće je samo ako je zakonom predviđeno da ovlašteno tijelo (a najčešće je to sud) može donijeti takav akt kojim bi nekoga ovlastilo na zastupanje.

3.2.1. Zastupanje na temelju zakona

Zakonsko zastupanje utemeljeno je kako i sam naziv govori na zakonu. Zakonski zastupnici su osobe koje takvima određuje ZTD i koji se upisuju u

* Čl. 422. Zakona o trgovačkim društvima

sudski registar i u njemu pohranjuju svoje potpise. Prema članku 41. ZTD-a „ovlast za zastupanje trgovačkoga društva po zakonu imaju osobe koje su za pojedini oblik toga društva određene odredbama ovoga Zakona. Osobe koje zastupaju trgovačko društvo u smislu odredbe stavka 1. ovoga članka te ograničenja njihovih ovlasti ako djeluju prema trećim osobama, upisuju se u sudski registar“.

Društvo s ograničenom odgovornošću zastupa uprava. Ako u društvenom ugovoru nije drugačije određeno, članovi uprave skupno zastupaju društvo. Potpisuju se tako da uz navođenje tvrtke društva stavljaju svoj potpis. Ako uprava ima više članova, društvenim ugovorom se može se odrediti da društvo zastupa jedan član uprave samostalno, više njih skupno ili jedan član zajedno s prokuristom. Način na koji više osoba zastupa društvo mora se javno objaviti istovremeno s upisom te ovlasti u trgovačkom registru.* Iz navedenog je razvidno da zastupanje društva prema ZTD-u može biti trojako. Ono može biti skupno, dakle svih članova uprave zajedno. Takav način osigurava sigurnost u jednodušnost uprave, no u praksi može dovesti do niza tehničkih problema. Zastupanje može biti i pojedinačno kada jedan član uprave zastupa društvo sam, a moguće je ugovoriti da jedan član uprave zastupa društvo zajedno s prokuristom (Feldman i Obuljen, 1995).

Zakonski zastupnici društva s ograničenom odgovornošću tj. članovi uprave društva, moraju poštivati ograničenja ovlasti za zastupanje postavljena osnivačkim aktom, odlukom članova društva i obvezatnim uputama nadzornog odbora društva ako ga društvo ima.

Možebitna ograničenja u zastupanju koja bi bila postavljena društvenim ugovorom (odlukom članova društva ili uputama nadzornog odbora) u odnosu prema trećima nemaju nikakav pravni učinak. Članovi uprave, međutim, odgovaraju društvu za štetu koju su uzrokovali prekoračenjem internih ograničenja ovlasti za zastupanje. Dakle, pravni posao sklopljen s trećima vrijedi (vanjski odnos), ali se uspostavlja odgovornost za štetu uzrokovanu društву zbog prekoračenja ovlasti za zastupanje jer se radi o unutarnjem odnosu članova uprave i društva (Mlikotin-Tomić, Momčinović, Gverić, Spajić, Gulin i Spremić, 1994).

Zakonski zastupnik ne može bez posebne ovlasti trgovačkoga društva nastupati kao druga ugovorna strana i s društvom sklapati ugovore u svoje

* Čl. 426. Zakona o trgovačkim društvima

ime i za svoj račun, u svoje ime a za račun drugih osoba, ili u ime i za račun drugih osoba. Smatralo bi se to tzv. sklapanjem ugovora sa samim sobom.* I konačno, važno je naglasiti da se zakonska ovlast zastupanja ne može prenijeti na drugu osobu, druge organe ili nekog trećeg.

3.2.2. Zastupanje na temelju punomoći

Zastupanje po punomoći temelji se na ovlasti (punomoći) koju je ovlaštenik za zastupanje društva (punomoćnik) u pisanim oblicima dobio od ovlaštenog davatelja te ovlasti (punomoći). S obzirom da trgovačko društvo kao pravna osoba može izraziti svoju volju samo putem svoga zastupnika, punomoć drugoj osobi može dati samo zakonski zastupnik tog trgovačkog društva. Takođe punomoći zakonski zastupnik društva ne može punomoćniku dati veće ovlasti nego ih on sam ima (Gorenc, 2011). Prema ZTD-u definirana su četiri oblika punomoći: punomoć po zaposlenju, trgovačka punomoć, punomoć trgovackom putniku i prokura.

3.2.2.1. Punomoć po zaposlenju

Osoba čija je dužnost da kao radnik trgovačkoga društva obavlja poslove koji po redovitom tijeku stvari uključuju i sklapanje određenih ugovora, odnosno poduzimanje određenih pravnih radnji, ovlaštena je da kao punomoćnik društva sklapa i te ugovore i poduzima te pravne radnje u granicama poslova koje obavlja.*

Punomoćnik po zaposlenju može biti samo osoba koja je zaposlena u društvu. Ovlasti punomoćnika po zaposlenju ograničene su na poslove koje on redovito obavlja kao zaposlenik u društvu. Radilo bi se o poslovima koje osobe zaposlene u društvu obavljaju u ime društva u poslovnim prostorijama društva otvorenim za javnost (poslovi u prodavaonicama, u ugostiteljskim prostorijama, šalterski poslovi i sl.). Te su osobe ovlaštene prodavati proizvode i/ili usluge društva te primati uplate koje se u takvim prostorijama odnosno u okvirima takvih poslova obično obavljaju. Opseg njihovih ovlaštenja svojim je značajem uži od ovlasti za sklapanje ugovora i

* Čl. 49. Zakona o trgovačkim društvima

* Čl. 43. Zakona o trgovačkim društvima

poduzimanje pravnih radnji u prometu uobičajenih pri vođenju društva (Gorenc, 2011).

3.2.2.2. Trgovačka punomoć

Trgovački punomoćnik je radnik u trgovačkom društvu ili druga osoba koju trgovac ovlasti da vodi cijelo društvo ili njegov dio. Trgovačka punomoć daje se u pisanom obliku.* Prema ovlastima koje se daju punomoćniku, ova punomoć može biti opća ili generalna te posebna ili specijalna. Opća ili generalna punomoć je ona po kojoj je, sukladno članku 56. stavku 1. ZTD-a, trgovački punomoćnik ovlašten je sklapati sve ugovore i poduzimati sve pravne radnje koje su u prometu uobičajene pri vođenju društva ili dijela društva na koje se odnosi njegova punomoć ili koje su za to potrebne. Za poslove koji ne pripadaju uobičajenom poslovanju pri vođenju društva, potrebna je posebna ili specijalna punomoć. Takvi poslovi specificirani su člankom 56. stavkom 2. ZTD-a. Prema toj odredbi ZTD-a, trgovački punomoćnik ne može bez posebne ovlasti (posebna ili specijalna punomoć) otuđiti ni opteretiti nekretnine svoga vlastodavca, mjenično niti čekovno ga obvezati, preuzeti obveze iz jamstva, uzeti za njega zajam, nagoditi se niti voditi spor.

Kao svaka punomoć i trgovačka se punomoć može ograničiti. Međutim, ovlasti koje su u poslovnom prometu uobičajene (opća ili generalna punomoć) ne mogu se ograničiti prema trećima. No, ovlasti za koje se mora dati posebna ili specijalna punomoć, ograničenja vrijede i prema trećima. Sva ostala ograničenja punomoći trgovačkom punomoćniku nemaju učinak prema trećima, koji za takva ograničenja nisu znali niti su morali znati (Gorenc, 2011).

I za trgovačkog punomoćnika vrijedi ograničenje iz članka 49. ZTD-a pa on ne može bez posebne ovlasti trgovačkoga društva nastupati kao druga ugovorna strana i s društvom sklapati ugovore u svoje ime i za svoj račun te svoje ime, a za račun drugih osoba, a niti u ime i za račun drugih osoba.

Važno je naglasiti da trgovački punomoćnik, sukladno članku 56. stavku 5. ZTD-a, bez izričitog ovlaštenja vlastodavca ne može svoje ovlasti iz punomoći prenijeti na drugu osobu.

* Čl. 55. Zakona o trgovačkim društvima

3.2.2.3. Punomoć trgovačkom putniku

Trgovac može svome radniku ili drugoj osobi dati punomoć kao trgovackome putniku. Punomoć trgovackome putniku mora se dati u pisanom obliku. Trgovački putnik ovlašten je u ime i za račun vlastodavca sklapati ugovore o prodaji vlastodavčeve robe, isporučivati robu, naplaćivati cijenu iz tih ugovora, te primati izjave od kupaca glede robe koja je predmet ugovora što ga je trgovački putnik sklopio za vlastodavca. Trgovački putnik ovlašten je u ime i za račun vlastodavca davati izjave i poduzimati druge pravne radnje radi očuvanja vlastodavčevih prava iz ugovora što ga je sklopio u njegovo ime i za njegov račun.*

Ograničenje ovlasti trgovackoga putnika nema učinka prema trećoj osobi, koja za to nije znala niti morala znati. Trgovački putnik ne može bez posebne ovlasti prodavati robu uz plaćanje na poček ili u obrocima. I za trgovackog punomočnika vrijedi ograničenje iz članka 49. ZTD-a pa on ne može bez posebne ovlasti trgovackoga društva nastupati kao druga ugovorna strana i s društvom sklapati ugovore u svoje ime i za svoj račun te svoje ime, a za račun drugih osoba, a niti u ime i za račun drugih osoba.

3.2.2.4. Prokura

Prokura je posebna trgovacka punomoć sa zakonski utvrđenim sadržajem i opsegom ovlasti prokurista. To je trgovacka punomoć svoje vrste (*sui generis*). Naime, sadržaj i opseg trgovacke punomoći po pravilu utvrđuje nalogodavac, a za prokuru su ovlasti i ograničenja prokurista utvrđeni zakonom. Prokura se može uspostaviti samo u trgovackom prometu, a ne i u drugim pravnim odnosima (Gorenc, 2011).

Sukladno članku 44. ZTD-a, prokuru može dati samo pravna i fizička osoba koja je trgovac u smislu toga zakona. Prokura se daje u pisanim oblicima na način predviđen izjavom o osnivanju društva ili društvenim ugovorom, odnosno statutom trgovackoga društva. Prema članku 45. ZTD-a, „*prokura se može dati svakoj punoljetnoj i potpuno poslovno sposobnoj osobi, bez obzira na dužnost koju obnaša i poslove koje obavlja, izuzev ako što drugo nije predviđeno izjavom o osnivanju društva ili društvenim*

* Čl. 57. i 58. Zakona o trgovackim društvima

ugovorom, odnosno statutom trgovackog društva“. Prokura se ne može dati pravnoj osobi.

Prokura može biti pojedinačna i/ili skupna. Pojedinačna prokura se daje jednom prokuristu ali se može dati i većem broju prokurista, koji su ovlašteni samostalno svaki za sebe. Prema odredbi članka 46. stavka 2. ZTD-a, „*ako je prokura dana dvjema ili više osoba bez naznake da se radi o skupnoj prokuri, svaka od tih osoba je prokurist koji samostalno zastupa trgovacko društvo u granicama ovlasti utvrđenih tim zakonom*“.

Prokura dana dvjema ili više osoba smatrat će se skupnom prokurom samo ako je tako izričito naznačeno u prokuri. Izjave volje ili pravne radnje koje učine skupni prokuristi proizvode pravne učinke samo ako ih učine svi skupni prokuristi zajedno. Bit će valjane izjave volje ili pravne radnje koje učini jedan od skupnih prokurista uz izričitu prethodnu suglasnost ili izričito naknadno odobrenje ostalih skupnih prokurista. Izjava volje ili pravna radnja učinjena prema jednome prokuristi ima pravni učinak kao da je učinjena prema svima. Znanje o pravno odlučnim činjenicama ili krivnja jednog skupnog prokuriste proizvodi pravne učinke za vlastodavca, bez obzira na znanje ili krivnju ostalih skupnih prokurista.*

Odredbom članka 47. ZTD-a propisano je da prokurist može sklapati sve ugovore i poduzimati sve pravne radnje u ime i za račun trgovackog društva i zastupati ga u postupcima pred upravnim i drugim državnim organima, ustanovama s javnopravnim ovlastima, te državnim i izbranim sudovima. Prokurist ne može bez posebne ovlasti otuđiti ni opteretiti nekretnine trgovackog društva i ne može davati izjave ni poduzimati pravne radnje kojima se započinje stečajni postupak ili drugi postupak koji dovodi do prestanka društva. Prokurist ne može davati punomoć za sklapanje poslova drugim osobama.

Ograničenje prokure koje nije predviđeno ovim Zakonom nema učinka prema trećim osobama, bez obzira na to je li treća osoba za njih znala ili morala znati. Ograničenje prokure na poslovanje jedne ili više podružnica ima učinka prema trećim osobama samo ako je upisano u sudskom registru.*

Prokurist ne može bez posebne ovlasti trgovackog društva nastupati kao druga ugovorna strana i s društvom sklapati ugovore u svoje ime i za

* Čl. 46. stavci 3.-6. Zakona o trgovackom društvima

* Čl. 48. Zakona o trgovackim društvima

svoj račun, u svoje ime a za račun drugih osoba, ili u ime i za račun drugih osoba.*

4. ZAKLJUČAK

Vođenje poslova i zastupanje društva dvije su temeljne dužnosti i obveze članova uprave. Iako pojmovno valja odvojiti ovlast vođenja poslova od zastupanja, u praksi su te dvije ovlasti najčešće spojene u istoj osobi. Zakonodavac je propisao standarde zastupanja i vođenja poslova društava te se oni ne mogu ukloniti niti mijenjati propisivanjem drugačijih standarda u osnivačkim i/ili općim aktima društva.

U članku 426. stavku 1. ZTD-a izrijekom je navedeno da „*društvo zastupa uprava*“. Samo u slučajevima kada to zakon izričito propisuje, društvo s ograničenom odgovornošću može zastupati nadzorni odbor, ako ga društvo ima ili skupština, a u likvidaciji društva, likvidatori.

Iako je zastupanje društva također svojevrsno vođenje poslova toga društva i to poduzimanjem pravnih radnji prema trećima, ZTD glede zastupanja društva s ograničenom odgovornošću ne upućuje da se to zastupanje obavlja u skladu s društvenim ugovorom, odlukama članova društva i obveznim uputama skupštine i nadzornog odbora ako ga društvo ima, kao što je to uputio u članku 422. stavku 2. za vođenje poslova društva. Iz odredbe članka 422. stavka 2. ZTD-a nedvojbeno je da vođenje poslova društva uprava obavlja u skladu s društvenim ugovorom, odlukama članova društva i obveznim uputama skupštine i nadzornog odbora ako ga društvo ima. Iz toga proizlazi da se, u granicama koje su definirane ZTD-om, osnivačkim aktom društva s ograničenom odgovornošću može urediti koje poslove obavlja uprava, a koje od toga za sebe pridržavaju članovi društva. Sukladno tome, u ovom je radu navedeno da vođenje poslova društva s ograničenom odgovornošću u užem smislu tj. tekuće vođenje poslova spada u nadležnost uprave društva, dok poslove društva u širem smislu, odnosno vođenje strateških poslova pripada članovima društva.

U vođenju i zastupanju društva s ograničenom odgovornošću od članova uprave društva se očekuje da postupaju prema pravilima struke i s pozornošću urednog i savjesnog gospodarstvenika. Pod tim se u hrvatskom pravnom sustavu podrazumijeva da sve poslove iz njihove nadležnosti,

* Čl. 49. Zakona o trgovackim društvima

članovi uprave obavljaju kao što bi ih obavljao prosječni voditelj poslova u društvu, odnosno kao osoba kojoj je povjerena briga o tuđim imovinskim interesima. Očekujući takvo ponašanje članova uprave pri vođenju poslova i zastupanju društva, ZTD čak propisuje slučajeve u kojima povrede vođenja poslova društva s pozornošću urednog i odgovornog gospodarstvenika dovode do odgovornosti članova uprave za štetu.

Uprava društva s ograničenom odgovornošću mora postupati po uputama skupštine i nadzornog odbora, ako ga društvo ima te mora poštovati ograničenja postavljena osnivačkim aktom. ZTD ne daje članovima društva izravno pravo davanja uputa upravi društva, ali im se to pravo može dati osnivačkim aktom. Pravom davanja uputa upravi društva i obvezom uprave da u vođenju poslova postupa po dobivenim uputama, omogućuje se članovima društva da vode poslovnu politiku društva. Uprava nije dužna postupiti po protuzakonitim uputama niti po uputama koje su u suprotnosti s javnopravnim obvezama članova uprave.

LITERATURA

1. Brnik, J., Dorčić-Kereković, V., Đurđević, S., Kuvačić, N., Roso, I., Vinković, B. i Vrbanec, A., 2005. Poduzetništvo. Zagreb, Školska knjiga
2. Buljan V i Omazić I., 2017. Zastupanje i vođenje poslova trgovačkih društava. Zagreb, Pravosudna akademija – dostupno na: <http://pak.hr/cke/obrazovni%20materijali/Zastupanje%20i%20vo%C4%91enje%20poslova%20trgova%C4%8Dkih%20dru%C5%A1tava.pdf> (pristup: 04.05.2019.)
3. Feldman, B. i Obuljen, S., 1995. Društva kapitala. Zagreb, Faber & Zgombić Plus
4. Gorenc, V., 2011. Pravo trgovačkih društva. Zaprešić, Visoka škola za poslovanje i upravljanje, s pravom javnosti Baltazar Adam Krčelić
5. Mlikotin-Tomić, D., Momčinović, H., Gverić, A., Spajić, F., Gulin, D. i Spremić, I., 1994. Zakon o trgovačkim društvima i pravno ekonomski aspekti njegove primjene. Zagreb, Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika
6. Zakon o trgovačkim društvima (1993-2019). Zagreb, Narodne novine
7. <http://www.poslovni.hr/leksikon/drustvo-kapitala-197> (pristup: 11.05.2019.)
8. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=62220> (pristup: 12.05.2019.)
9. <http://www.poslovni.hr/leksikon/drustvo-s-ogranicenom-odgovornoscu-618> (pristup: 12.05.2019.)

**ŽALBA KAO SREDSTVO PRAVNE ZAŠTITE U POSTUPCIMA
JAVNIH NABAVKI**

**APPEAL AS A MEANS OF LEGAL PROTECTION IN PUBLIC
PROCUREMENT PROCEDURES**

Pregledni znanstveni članak

*Prof. VŠ Slaviša Bjelogrlić**

Sažetak

Rad analizira žalbu kao sredstvo pravne zaštite u postupcima javnih nabavki i postupanje ugovornih organa i Kancelarije za razmatranje žalbi BiH povodom izjavljenih žalbi, odnosno pojedine specifične i praktične probleme koji se pojavljuju u navedenom žalbenom postupku a koji su rezultat nepotpune i neadekvatne zakonske regulative, uz davanje prijedloga za izmjenu postojećih zakonskih rješenja.

Ključne riječi: žalba, javne nabavke, Kancelarija za razmatranje žalbi.

Abstract

This paper analyzes the appeal as a means of legal protection in public procurement procedures and actions of contracting parties and Procurement Review Office of BiH upon the appeals lodged, and specific and practical problems that appear in the appeal procedure as a result of the insufficiently and inadequate legislation pertaining to the stated issues, providing proposals for amendment of existing legislative.

Key words: appeal, public procurement, Procurement Review Office.

* Visoka škola „Logos centar“ Mostar; e-mail: slavisa.bjelogrlic@gmail.com

1. UVOD

Važeći Zakon o javnim nabavkama* (u daljem tekstu: ZJN) koji se primjenjuje u Bosni i Hercegovini od 2014. godine, uređuje sistem javnih nabavki, pravila postupaka javnih nabavki, prava, obaveze i odgovornost učesnika postupaka javnih nabavki te nadležnosti Agencije za javne nabavke BiH i Kancelarije za razmatranje žalbi BiH (u daljem tekstu: KRŽ). Zakon u Opštim principima naglašava jednak i nediskriminirajući tretman prema svim ponuđačima, na način da se obezbijedi pravedna i aktivna konkurenca a sve u cilju najefikasnijeg korišćenja javnih sredstava, pri čemu eksplicitno propisuje da se dati principi primjenjuju i u postupku pravne zaštite (čl.3. st.2.). Generalno, pravna zaštita u postupcima javnih nabavki se zasniva na opštim načelima javnih nabavki, kao što su načela slobode kretanja roba i pružanja usluga, te na drugim načelima koja proizilaze iz navedenih, načelima tržišnog takmičenja, jednakog tretmana, zabrane diskriminacije, srazmjernosti i transparentnosti, te se osnovom navedenog može zaključiti da se pravna zaštita u užem smislu zasniva na načelima zakonitosti, efikasnosti, ekonomičnosti i kontradiktornosti (Aviani, 2008). Pravni lijekovi postupaka javnih nabavki su uređeni pravnim okvirom EU* i domaćim zakonima kojima se sprovodi taj okvir. Suštinski, cilj Direktiva o pravnim lijekovima je osiguranje da se nepravilnosti u postupku dodjele ugovora ospore i isprave čim do njih dođe, te bi primjenom istih trebalo da se unaprijedi zakonitost i transparentnost postupaka dodjele ugovora, izgradi povjerenje privrednih subjekata i pojednostavi otvaranje domaćih tržišta za inostranu konkureniju u postupcima razmatrane vrste.*

Inače, sam pojam pravnog okvira sistema kontrole zakonitosti javnih nabavki i pravnih lijekova u zemljama članicama Evropske unije podrazumijeva širok koncept koji obuhvaća pravne osnove za osnivanje organa za kontrolu, oblast funkcionisanja sistema i procesna pravila.*

* „Službeni glasnik BiH“ br. 39/14 od 19.5.2014.god.

* Direktiva 89/665/EEZ, Direktiva 92/13/EZ, Direktiva 2007/66/EU, Direktiva 2014/23/EU

* Remedies, SIGMA, 2016, p.2.; dostupno na:

<http://www.sigmapaper.org/publications/Public-Procurement-Policy-Brief-12-200117.pdf>

* Public Procurement Review and Remedies System in the European Union; SIGMA, Sigma Paper No.41, p.25; dostupno na:

[http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?doclanguage=en&cote=gov/sigma\(2007\)5](http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?doclanguage=en&cote=gov/sigma(2007)5)

Postupak pravne zaštite u postupcima javnih nabavki se, shodno odredbama ZJN, ostvaruje preko upravne i sudske zaštite, pri čemu Zakon kao stranke u postupku pravne zaštite predviđa žalioca, ugovorni organ, izabranog ponuđača te druge privredne subjekte koji imaju pravni interes u konkretnom postupku nabavke (čl. 94. st.1.).

Prema ZJN, žalba predstavlja jedino sredstvo koje se može upotrijebiti protiv (nezakonitih) odluka i postupaka ugovornog organa u postupcima javnih nabavki, dok se postupak pravne zaštite odnosi na utvrđivanje zakonitosti odluka i radnji ugovornih organa, odnosno propuštanja istih. U odnosu na institut žalbe, ZJN sadrži specifične odredbe vezane za: stranke postupka pravne zaštite (čl. 94.); aktivnu legitimaciju podnositelja žalbe (čl. 97.); način izjavljivanja žalbi (čl. 99.); postupak ugovornog organa po žalbi (čl. 100.); rokove izjavljivanja žalbi (čl. 101.); sadržaj žalbe (član 105.); postupak sa neurednom žalbom (čl. 106.); postupanje KRŽ-a po žalbi (109. i 111.) i suspenzivno djelovanje izjavljenih žalbi (čl. 110).

Rad analizira naznačajniji dio odredbi ZJN koje se odnose na žalbu, uz identifikaciju pojedinih nedostataka zakonske regulative odnosno praktičnih problema koji se pojavljuju prilikom rješavanja žalbi od strane ugovornih organa i KRŽ-a, a sve u svrhu otklanjanja istih, izmjenama i dopunama postojećih zakonskih rješenja.

2. ŽALBA KAO PRAVNI LIJEK U POSTUPCIMA JAVNIH NABAVKI

Postupak pravne zaštite u postupcima javnih nabavki uređen je Dijelom tri, Glava I ZJN (čl. 94-121.). Žalba se izjavljuje KRŽ-u putem ugovornog organa, u rokovima i na način propisan zakonom (čl. 107.), pri čemu žalbu može podnijeti svaki privredni subjekat koji ima ili je imao interes za dodjelu ugovora o javnoj nabavci i koji učini vjerovatnim da je u konkretnom postupku javne nabavke bila ili je mogla biti prouzrokovana šteta zbog postupanja ugovornog organa, a koje se u žalbi navodi kao povreda ovog zakona i podzakonskih akata od strane ugovornog organa u postupku javne nabavke (čl. 97.). Evidentno je dakle, da je zakonodavac na navedeni način omogućio pravo na žalbu većem broju subjekata (privrednih), uključujući i grupe kandidata/ponuđača koji učestvuju u postupcima javnih nabavki. Kako proizilazi iz navedene zakonske odredbe, osnovni preuslov

vezan za dokazivanje (postojanja) aktivne legitimacije žalioca se odnosi na kumulativno ispunjenje interesa za dodjelu ugovora te da je žalilac pretrpio ili mogao pretrpjeti štetu zbog nezakonitog postupanja ugovornog organa. Time je dakle, uređeno pitanje aktivne legitimacije kao glavne procesne pretpostavke postupka pravne zaštite. Razmatrano pitanje je inače, u prethodnoj praksi KRŽ-a izazivalo nedoumice u situacijama da li legitimaciju priznati ponuđaču čija je ponuda od strane ugovornog organa odbačena kao neprihvatljiva a koji izjavljuje žalbu osporavajući prihvatljivost ponude izabranog ponuđača (i ostalih prihvatljivih ponuda) a da pri tome ne osporava utvrđenu neprihvatljivost svoje ponude, odnosno da li aktivnu legitimaciju priznati nižerangiranom (prihvatljivom) ponuđaču (npr. četverorangiranom) koji osporava prihvatljivost ponuda ponuđača koji su u odnosu na njega bolje rangirani. Starija praksa KRŽ-a je u manjem broju slučajeva u navedenim situacijama odbacivala takve žalbe, oduzimajući aktivnu legitimaciju spomenutim kategorijama ponuđača, međutim u novijoj praksi KRŽ-a, potvrđenoj od strane Suda BiH, preovladava shvatanje da su ponuđači čije ponude nisu prihvatljive a koji osporavaju prihvatljivost (ostalih) ponuda, kao i nižerangirani ponuđači koji osporavaju prihvatljivost ponuda bolje rangiranih ponuđača, aktivno legitimisani za izjavljivanje žalbi, te da im se dozvoljava osporavanje prihvatljivosti ponuda izabranog i/ili bolje rangiranog/ih ponuđača.

Istovremeno, pitanje aktivne legitimacije zainteresovanih ponuđača koji izjavljuju žalbe na tenderske dokumentacije u praksi u pojedinim situacijama zaslužuje poseban komentar. Naime, postavlja se pitanje kako cijeniti aktivnu legitimaciju zainteresovanog ponuđača koji izjavljuje žalbu na tendersku dokumentaciju bez prethodnog utvrđivanja da li isti posjeduje sposobnosti obavljanja profesionalne djelatnosti tražene nabavkom (s obzirom na prirodu djelatnosti za koju je registrovan) a u odnosu na primjenu odredbi iz člana 97. ZJN po kojoj privredni subjekt treba da učini vjerovatnim da bi mu u konkretnom postupku javne nabavke, ožalbenom tenderskom dokumentacijom mogla biti prouzrokovana šteta zbog postupanja ugovornog organa. Kako praksa pokazuje, ugovorni organi i KRŽ meritorno rješavaju izjavljene žalbe na tenderske dokumentacije pretpostavljajući (postupajući po automatizmu) da žalioci posjeduju aktivnu legitimaciju, pri čemu se ne upuštaju u utvrđivanje da li isti posjeduju sposobnost obavljanja profesionalne djelatnosti koja je predmet nabavke (u

skladu sa važećim materijalnim propisima iz date oblasti). Sud BiH se u dosadašnjoj praksi nije izjasnio suprotno navedenoj praksi ugovornih organa i KRŽ-a. Razmatrano pitanje se dodatno usložnjava i činjenicom da u pojedinim postupcima navedene vrste, žalioci (kasnije) i ne dostave ponude, te je nesporno dakle, da u datim situacijama žalioci, kao zainteresovani ponuđači nisu pretrpjeli nikavu štetu. Dodatno, spomenute situacije povlače i pitanje opravdanosti naknade zahtijevanih troškova pravnog zastupanja žalilaca čije su žalbe izjavljene putem njihovih punomoćnika/advokata a koji su nakon usvajanja žalbi (od strane ugovornog organa ili KRŽ-a) takođe usvojeni. Dakle, riječ je o spornom pitanju kada se stiče svojstvo učesnika u postupku javne nabavke, odnosno kada žalbu mogu izjaviti privredni subjekti koji nisu učesnici u postupku (Buza, Tešanović, Petričević: 2015). U odnosu na navedena pitanja, ostaje da se vidi kako će KRŽ i Sud BiH u svojoj daljoj praksi postupati.

U kontekstu aktivne legitimacije, neophodno je naglasiti i da ZJN ne predviđa mogućnost pristupa pravnim lijekovima organima i institucijama koji su nadležni da štite javni interes. Sa pravom se može konstatovati, da bi takvu mogućnost, s obzirom da se u postupcima javnih nabavki raspolaze javnim sredstvima, trebalo omogućiti i određenim državnim organima da mogu izjaviti žalbu protiv rješenja kojima je povrijedjen zakon u korist pojedinca ili pravnog lica a na štetu javnog interesa, posebno imajući u vidu da Zakon o upravnom postupku (kao supsidijaran propis) dozvoljava da tužilac, pravobranilac i drugi organi, kada su zakonom ovlašćeni, mogu izjaviti žalbu u situacijama date vrste.*

Vezano za rokove izjavljivanja žalbi, ZJN je iste definisao na sljedeći način (čl. 101): (1) Žalba se može izjaviti: a) najkasnije sedam dana prije isteka roka za podnošenje zahtjeva za učešće ili ponuda u odnosu na podatke iz objavljenja; b) najkasnije 10 dana od dana preuzimanja tenderske dokumentacije; c) najkasnije 10 dana po prijemu zapisnika o otvaranju ponuda, u odnosu na radnje, postupanje, nečinjenja ili propuštanja u postupku otvaranja ponuda; d) najkasnije 10 dana po prijemu odluke kojom se odlučuje o pojedinačnom pravu iz javne nabavke u odnosu na postupak pregleda i ocjene sposobnosti, te postupak pregleda, ocjene i izbora

* Član 213. stav (2) Zakona o upravnom postupku („Službeni glasnik BiH“ br. 29/02, 12/04, 88/07, 93/09, 41/13, 53/16)

najpovoljnijeg ponuđača; e) najkasnije 10 dana po isteku roka za donošenje odluke o pojedinačnim pravima iz javne nabavke iz tačke d) ovog stava; (2) Žalba se izjavljuje najkasnije 30 dana po saznanju da je ugovor zaključen bez provedenog postupka javne nabavke u suprotnosti s ovim zakonom, a najkasnije u roku od jedne godine od dana zaključenja ugovora u tom postupku; (3) U slučaju dodjele ugovora u sklopu okvirnog sporazuma iz člana 32. stav (5) ovog zakona ili u okviru dinamičkog sistema kupovine iz člana 123. ovog zakona, žalba se izjavljuje najkasnije 30 dana ako ugovorni organ obavijesti ponuđače da je ugovor na osnovu okvirnog sporazuma ili dinamičkog sistema kupovine zaključen u odnosu na postupak dodjele ugovora u sklopu okvirnog sporazuma ili dinamičkog sistema kupovine; (4) U slučaju pregovaračkog postupka bez objave obavještenja i postupka dodjele ugovora o nabavci usluga iz Aneksa II. Dio B, žalba se izjavljuje najkasnije: a) 10 dana od dana objave dobrovoljnog ex ante obavještenja o transparentnosti, ako je ovo obavještenje objavljeno; b) 30 dana od dana objave obavještenja o dodjeli ugovora, ako dobrovoljno ex ante obavještenje o transparentnosti nije objavljeno; (5) U postupcima nabavke male vrijednosti iz člana 88. stav (1) tačka a) ovog zakona žalba se izjavljuje u roku od pet dana od dana prijema odluke o izboru najpovoljnijeg ponuđača.

Dodatno, Zakon predviđa da će (povodom izjavljene žalbe) KRŽ poništiti ugovor ili okvirni sporazum ako je ugovorni organ: a) primijenio pregovarački postupak bez objavljanja obavještenja ili je postupak dodjele ugovora o nabavci usluga iz Aneksa II. Dio B u suprotnosti s odredbama ovog zakona; b) propustio objaviti obavještenje o nabavci na portalu javnih nabavki ako se to zahtijeva ovim zakonom; c) zaključio ugovor ili okvirni sporazum u suprotnosti s članom 98. ovog zakona ako to sprečava URŽ da razmotri žalbu prije zaključenja ugovora ili okvirnog sporazuma; d) zaključio ugovor ili okvirni sporazum bez primjene postupka javne nabavke, osim u slučajevima kada to ovaj zakon dopušta (čl. 111. st.2.).

Iz navedenih odredbi ZJN, evidentno je da se žaliocima omogućava korišćenje žalbe u različitim fazama postupaka nabavki, pri čemu Zakon sadrži i odredbu po kojoj ukoliko žalilac propusti da izjavi žalbu u situacijama navedenim u st.2. citiranog člana Zakona, gubi pravo da traži ispitivanje zakonitosti po istom osnovu, u kasnijoj fazi postupka (čl. 100. st.6.). Spomenuta odredba zaslužuje poseban komentar. Naime, sa aspekta njene praktične primjene postavlja se pitanje kako cijeniti žalbu koja je

izjavljena na odluku o izboru najpovoljnijeg ponuđača pri čemu se prilikom razmatranja iste (od strane postupajućeg organa) utvrdi da pojedini dijelovi tenderske dokumentacije nisu sačinjeni u skladu sa zakonskim i podzakonskim odredbama iz oblasti javnih nabavki ili da su uslovi iz tenderske dokumentacije u suprotnosti sa materijanim propisima koji regulišu oblast predmetne nabavke, pri čemu žalbeni navodi žalioca eksplicitno ne ukazuju na navedeno. U odnosu na dato pitanje, može se konstatovati da u praksi kontrolnih organa sistema javnih nabavki nema konzistentnog pristupa. Činjenica je da ZJN propisuje da su apsolutno bitne povrede postupka one o kojima KRŽ vodi računa po službenoj dužnosti i koje mogu dovesti do poništenja postupka (u potpunosti ili djelimično) u slučaju neusklađenosti tenderske dokumentacije sa zakonom i podzakonskim aktima, koja je dovela do nemogućnosti utvrđivanja osnovanosti žalbenih navoda ili do narušavanja osnovnih principa ZJN odnosno nezakonite dodjele ugovora (čl.103.st.1.a) ZJN). Istovremeno, Zakon u st.2. spomenutog člana, određuje da su relativno bitne povrede zakona one koje mogu dovesti do poništenja postupka, pod uslovom da se uspostavi direktna veza između povrede i ishoda postupka. Tumačenjem spomenutih odredbi Zakona, moglo bi se zaključiti da one u potpunosti ne obezbjeđuje rješenje odnosno odgovor na gore postavljeno pitanje. U datom kontekstu naglašava se da se u postupcima pravne zaštite, primjenjuju i načela zaštite javnog interesa i načela materijalne istine, shodno Zakonu o upravnom postupku. Prilikom traženja odgovora na postavljeno pitanje, treba poći od nešto jednostavnije situacije u kojoj KRŽ, prilikom razmatranja žalbe, nesporno utvrdi da je tenderska dokumenatacija postavljena suprotno ZJN, te je ostavljena mogućnost da se poništiti predmetni postupak nabavke. S tim u vezi, pojavljuje se pitanje da li poništiti cjelokupan postupak javne nabavke u svim situacijama kada se utvrdi da neki dio tenderske dokumentacije (a radi se o rješavanju žalbe koja nije izjavljena na sadržaj tenderske dokumentacije) nije sačinjen u skladu sa zakonskim i podzakonskim propisima a da žalilac u žalbi ne ističe navedeno kao žalbeni navod. Striktno tumačenje čl.103. st.1.a) ZJN navodi da bi se u svim takvim situacijama KRŽ trebao, po službenoj dužnosti, poništiti postupak (u potpunosti ili djelimično). Nadalje, pitanje se komplikuje kada se prilikom razmatranja žalbe utvrdi da su uslovi tenderske dokumentacije suprotni materijalnim propisima iz predmetne oblasti nabavke, pri čemu ponovo, žalilac datu kontradiktornost u svojoj žalbi i ne

istiće. U odnosu na navedeno, neophodno je istaći da KRŽ i Sud BiH smatraju da se u postupcima javnih nabavki mora voditi računa o pravilnoj primjeni materijalnih propisa iz (predmetne) oblasti nabavke, pod uslovom da isti nisu suprotni principima ZJN. U datom kontekstu napominje se da ZJN izričito propisuje da u slučaju da se različitim propisima u BiH uređuju ista pitanja kao ZJN, primjena navedenog zakona imaće prednost u odnosu na ostale propise (čl.122. st.4.). Pozivajući se ponovo na odredbe čl.103. ZJN, konstatiše se da Zakon ne sadrži odredbe koje su u vezi sa razmatranom situacijom, te je dakle, kontrolnim organima ostavljeno da u datim slučajevima, cijene zakonitost postupka kako sa aspekta primjene važećih normi iz oblasti javnih nabavki, tako i iz oblasti materijalnih propisa koji se odnose na predmet nabavke. U suštini, imajući u vidu načelo ekonomičnosti postupka, na KRŽ-u i Sudu BiH je složen posao nalaženja ravnoteže/balansa između javnog i privatnog interesa, ali ni u kom slučaju na štetu narušavanja načela zakonitosti.

U odnosu na odredbe ZJN vezane za rokove izjavljivanja žalbi, ponovo je potrebno ukazati na praktične aspekte primjene istih vezane za slučajeve u kojima žalioci izjavljuju žalbu na tendersku dokumentaciju (uručenjem pošti) u periodu od nekolika dana (ili istog dana) prije krajnjeg dana za prijem ponuda, odnosno otvaranja ponuda, a da ugovorni organi, ne znajući za izjavljene žalbe (s obzirom da iste nisu zaprimili do zakazanog dana otvaranja ponuda) pristupe otvaranju ponuda, a često i ocjeni pristiglih ponuda, što dovodi do povrede postupka. Naime, ukoliko se od strane ugovornog organa u rečenim situacijama utvrdi da su žalbe osnovane, onda cjelokupan postupak postaje bespredmetan (kao ništav), te takve situacije dovode do nemogućnosti realizacije nabavke na strani ugovornog organa a istovremeno dolazi i do kršenja legitimnih očekivanja savjesnih ponuđača koji su u dobroj vjeri dostavili svoje ponude, čije je pripremanje, u svakom slučaju, prouzrokovalo određene troškove. U smislu izbjegavanja navedenih situacija, koje inače mogu nesavjesnim ponuđačima poslužiti za ometanje sproveđenja pojedinih nabavki, neophodna je zakonska intervencija kako bi se slučajevi navedene vrste onemogućili, pri čemu je od primarnog značaja voditi računa da se ne ugrozi garancija prava na djelotvorni pravni lijek.

Dodatno, u donosu na čl.101. ZJN, potrebno je konstatovati da Zakon ne sadrži odredbe o mogućnosti izjavljivanja žalbi u postupcima male vrijednosti, direktnih sporazuma, pri čemu se u praksi žalbe izjavljene u

datim postupcima odbacuju kao nedopuštene, te u svrhu preciznijeg definisanja procesnih prava učesnika postupaka javnih nabavki, ZJN bi trebao sadržavati precizno određene norme vezane za (ne)dopuštenosti žalbi u svim postupcima javnih nabavki koje predviđa.

ZJN takođe detaljno uređuje sadržaj žalbe (čl.105.), na način da izričito određuje sljedeće sadržajne elemente žalbe: a) ime ili naziv žalioca, prebivalište ili sjedište žalioca, ime zastupnika ili opunomoćenika žalioca ako ga ima; b) naziv ugovornog organa protiv kojeg se podnosi žalba; c) broj i datum postupka javne nabavke i podatke o objavljivanju obavještenja o javnoj nabavci, ako je obavještenje objavljeno; d) broj i datum odluke o izboru ponude, poništenju postupka ili druge odluke ugovornog organa; e) druge podatke o radnji, propuštanju radnje ili postupcima ugovornog organa koji su predmet postupka ili o predmetu nabavke; f) opis činjeničnog stanja; g) opis povreda ovog zakona i podzakonskih akata i obrazloženje; h) prijedlog dokaza; i) dokaz o plaćenoj administrativnoj taksi na žalbu, u iznosu propisanom članom 108. ovog zakona; j) potpis žalioca ili potpis ovlaštenog lica odnosno opunomoćenika (ako ga žalilac ima) i pečat (ako ga žalilac ima).

U odnosu na navedeni dio Zakona, neophodno je naglasiti da isti sadrži bitan nedostatak u dijelu tačke i) koja spominje dokaz o plaćenoj administrativnoj taksi na žalbu, u iznosu propisanom članom 108. ovog zakona, imajući u vidu da član 108. ZJN (naknada na žalbu) sadrži obavezu žalioca da uplati naknadu za pokretanje žalbenog postupka u različitim iznosima, te se dakle tačka i) čl.105. ZJN suštinski ne odnosi na administrativnu taksu, kako Zakon propisuje uplatu naknade pokretanja žalbenog postupka, čije neuplaćivanje, shodno članu 106. stav 2. ZJN, rezultira odbacivanjem žalbe kao neuredne (shodno čl.111.st.1.b). U praksi, KRŽ u odnosu na sadržaj čl.106. st.1. ZJN (prema kome ako dostavljena žalba ne sadrži podatke iz člana 105. stav (1) tač. a), b), c), d) e), h) i j), posebnim zaključcima poziva žalioca da upotpuni žalbu i određuje rok (ne duži od tri dana od dana prijema zahtjeva za dopunu) da dostavi dokaze o plaćenoj naknadi pokretanja žalbenog postupka (kako bi se stekli uslovi za meritorno rješavanje žalbe) kao i dokaz o plaćenoj administrativnoj taksi.

Izjavljena žalba, shodno čl.110. ZJN odgađa postupak nabavke, odnosno zaključenje/izvršenje ugovora ili okvirnog sporazuma (do donošenja odluke KRŽ-a), te je dakle riječ o suspenzivnom dejstvu žalbe, pri

čemu Zakon ipak predviđa izuzetak od datog pravila, propisujući da u postupku pravne zaštite KRŽ može odlučiti o zahtjevu ugovornog organa za nastavak postupka nabavke (čl.111. st.1. t.e), ali bez dalje elaboracije spomenute mogućnosti, odnosno elemenata koje bi KRŽ mogao koristiti prilikom odlučivanja o spomenutom zahtjevu ugovornog organa. U literaturi se ističe da bi, kao eventualni kriterije za ocjenu ravnoteže interesa, mogli poslužiti mogući nastanak štete nesrazmjerne veće od vrijednosti nabavke, zaštita javnog interesa, mogućnost ugrožavanja života i zdravlja ljudi ili druge ozbiljne opasnosti (Pejaković, 2015).

2.1. Žalbeni postupak pred ugovornim organom

Postupak ugovornog organa povodom izjavljene žalbe žalioca je regulisan odredbama člana 100. ZJN. Zakon propisuje da je ugovorni organ dužan u roku od pet dana od prijema žalbe utvrditi njenu blagovremenost i dopuštenost odnosno da li je ista izjavljena od strane ovlašćenog lica (čl.100. st.1.), da bi, ukoliko utvrdi da nije, žalbu odbacio zaključkom protiv koga žalilac ima mogućnost izjavljivanja žalbe KRŽ-u, u roku od 10 dana od dana prijema zaključka (čl.100. st.2.). Spomenuti član Zakona, nadalje obezbjeđuje remonstrativni karakter žalbe, kako ugovorni organ ukoliko utvrdi da je ona djelimično ili u cijelosti osnovana, može rješenjem ispraviti radnju, preduzeti činjenje ili može postojeću odluku ili rješenje staviti van snage i zamijeniti je drugom odlukom ili rješenjem, ili poništiti postupak javne nabavke, te o tome obavijestiti učesnike u postupku javne nabavke na način određen ovim zakonom, u roku od pet dana od dana prijema žalbe (čl.100. st.3.). ZJN propisuje da se protiv spomenutog rješenja ugovornog organa može izjaviti žalba, posredstvom ugovornog organa, u roku od pet dana od dana prijema žalbe (čl.100. st.4.). Međutim, ako ugovorni organ utvrdi da je izjavljena žalba iz čl.101. ZJN nesnovana, dužan je, u roku od pet dana od datuma zaprimanja žalbe, istu proslijediti KRŽ-u, sa svojim izjašnjenjem na navode žalbe, i sa kompletnom dokumentacijom u vezi s postupkom protiv kojeg je izjavljena žalba (čl.100. st.5.). Iz navedenog se zaključuje, da je ugovorni organ povodom izjavljene žalbe, nadležan da ispita postojanje procesnih prepostavki (žalbe), uz mogućnost usvajanja žalbe.

Navedena mogućnost da ugovorni organ prilikom izjavljene žalbe na njegovu odluku, shodno remonstrativnom dejstvu iste, može ispraviti radnju, preduzeti činjenje ili može postojeću odluku ili rješenje staviti van snage i zamijeniti je drugom odlukom ili rješenjem, ili poništiti postupak javne nabavke, se u dijelu literature smatra suvišnim odnosno nepotrebним uz isticanje da ponovno odlučivanje (istog) organa koji je donio osporenu odluku predstavlja koliziju sa načelom pravne sigurnosti. Međutim, sa druge strane napominje se da navedeni način omogućava brzo rješavanje spora, sa ciljem da se spriječi dalji žalbeni postupak (pred KRŽ-om i eventualno Sudom BiH), ukoliko ugovorni organ ocijeni da je došlo do njegove greške nemarom ili ukoliko žalilac iznese ubjedljive razloge u vezi ispravljanja povrede zakona, te je dakle evidentno da je navedeno shvatanje prihvaćeno i od strane zakonodavca.*

U odnosu na dato pitanje a imajući u vidu činjenicu da KRŽ nema saznanja o izjavljenoj žalbi, predatoj ugovornom organu, potrebno je razmotrititi situaciju kada ugovorni organ ne dostavi (prosilijedi) žalbu (kao neosnovanu) KRŽ-u, u roku i na način predviđen ZJN, kako ne postupa po čl.100. st.3. Zakona, tj. ne doneće odluku po žalbi. Iz prakse KRŽ-a proizilazi da u datim situacijama, žalioci izjavljuju posebnu žalbu direktno KRŽ-u, navodeći u istoj da ugovorni organ nije postupio u skladu sa čl.100. ZJN, odnosno da njihovu (prethodno) žalbu nije riješio u skladu sa predviđenim rokovima i na način određen spomenutim odredbama Zakona. Tada, KRŽ dostavlja žalbu ugovornom organu, istovremeno zahtijevajući od istog obavještenje o statusu prethodno izjavljene žalbe ugovornom organu, te na takav način „podstiče“ ugovorni organ da riješi žalbu u pitanju. U odnosu na navedeno, napominje se da ZJN ne predviđa prekršajnu odgovornost ugovornog organa vezanu za situacije nepostupanja po rokovima iz člana 100. ZJN, te s obzirom na enumerativno normirane slučajeve prekršajne odgovornosti ugovornog organa iz člana 116. ZJN, spomenuto (ne)postupanje ugovornog organa bi trebalo sankcionisati odredbama prekršajne odgovornosti.

* *Public Procurement Training Manual, Module F, SIGMA, 2015, p.10; dostupno na: www.http://www.sigmapublications.org/publications/Module-F-%202015-clean.pdf*

2.2. Rješavanje žalbi pred KRŽ-om

Član 93. ZJN propisuje da je za rješavanje žalbi u postupcima javnih nabavki nadležan KRŽ, te da navedeni organ po zaprimanju žalbe, prvo utvrđuje blagovremenost i dopuštenost iste, kao i da li je žalba izjavljena od ovlaštenog lica (čl.109.). Odlučivanje KRŽ-a je uređeno čl. 111. st. (1) ZJN prema kome isti može:

- a) obustaviti postupak po žalbi zbog odustajanja od žalbe;
- b) odbaciti žalbu zaključkom zbog nенадлеžности, nedopuštenosti, neurednosti, neblagovremenosti i zbog toga što je izjavljena od lica koje nema aktivnu legitimaciju;
- c) odbiti žalbu zbog neosnovanosti;
- d) poništiti odluku, postupak ili radnju u dijelu u kojem je povrijeđen zakon ili podzakonski akti;
- e) odlučiti o zahtjevu ugovornog organa za nastavak postupka javne nabavke;
- f) poništiti ugovor o javnoj nabavci ili okvirni sporazum u okolnostima iz stava (2) ovog člana.

Istovremeno, KRŽ će, shodno st.2. spomenutog člana Zakona, poništiti ugovor o javnoj nabavci ili okvirni sporazum ako je ugovorni organ: a) primijenio pregovarački postupak bez objavljanja obavještenja ili je postupak dodjele ugovora o nabavci usluga iz Aneksa II. Dio B u suprotnosti s odredbama ovog zakona; b) propustio objaviti obavještenje o nabavci na portalu javnih nabavki ako se to zahtijeva ovim zakonom; c) zaključio ugovor ili okvirni sporazum u suprotnosti s članom 98. ovog zakona ako to sprečava KRŽ da razmotri žalbu prije zaključenja ugovora ili okvirnog sporazuma; d) zaključio ugovor ili okvirni sporazum bez primjene postupka javne nabavke, osim u slučajevima kada to ovaj zakon dopušta.

Iz citiranih odredbi Zakona, evidentno je da ZJN reguliše odlučivanje KRŽ-a, pri čemu se primjećuje da Zakon ne obezbjeđuje dalje odredbe o pravilima postupka koji se vodi pred spomenutim organom (osim odredbi iz čl.94-112.). U navedenom kontekstu od bitnog značaja je naglasiti da ZJN propisuje da se prilikom rješavanja žalbi pred KRŽ-om, (supsidijarno) primjenjuju odredbe Zakona o upravnom postupku u dijelu postupka koji nije uređen odredbama ZJN (kako je to predviđeno čl.117.). Navedena

odredba Zakona zaslužuje poseban komentar sa aspekta same (pravne) prirode postupka pravne zaštite javnih nabavki. Imajući u vidu supsidijarnu primjenu Zakona o upravnom postupku eksplicitno predviđenu ZJN, prirodu samog upravnog postupka (iz Zakona o upravnom postupku) i odredbe ZJN iz čl.111. vezane za odlučivanje KRŽ-a, moglo bi se konstatovati da je postupak pravne zaštite upravni postupak koji se po svojoj prirodi približava obliku sudskog postupka ali da ipak ne odgovara u potpunosti definiciji sudskog postupka, te se s tim u vezi u literaturi navodi da organ koji rješava žalbe u postupcima javnih nabavki ne bi trebao biti upravni nego kvazisudski organ, na prelasku ka specijalizovanom sudstvu, kako je u datim situacijama riječ o miješanju upravnih i sudskih elemenata (Pejaković: 2015). Dakle, postupak pravne zaštite javnih nabavki, posmatran u cjelini, predstavlja posebnu vrstu upravnog postupka, s obzirom da Zakon o upravnom postupku predviđa mogućnost da se pojedina pitanja postupka za određenu upravnu oblast izuzetno, posebnim zakonom, mogu urediti drugačije nego li Zakonom o upravnom postupku, pod uslovom da ista nisu u suprotnosti sa načelima spomenutog zakona.*

Zakon nadalje propisuje da o vođenju postupka po žalbi, KRŽ obavještava izabranog ponuđača po službenoj dužnosti, dok se ostala lica sa svojstvom stranke mogu prijaviti za učešće u postupku po žalbi (čl.94. st.2.), pri čemu svaka stranka ima pravo da se izjasni o zahtjevima i navodima druge starne i da predloži dokaze a da KRŽ svakoj stranci u postupku dostavlja podneske koje zaprimi u predmetu, o kojima se raspravlja o glavnoj stvari ili predlaže nove činjenice i dokazi (čl.94. st.3.). Spomenute odredbe zaslužuju komentar sa aspekta načela kontradiktornosti postupka, zagarantovanog Zakonom o upravnom postupku.

Pojedini autori su stava da ZJN izričito ne zahtijeva kontradiktornost postupka pred KRŽ-om, iako kontradiktornost proizilazi iz njegovih pojedinih, nesistemski proklamovanih odredbi, kao u situaciji kad se ugovornom organu daje mogućnost da se izjasni o navodima žalbe u pisanim oblicima, te dakle u Zakonu, umjesto načela usmenosti dominira načelo pismenosti, pri čemu ZJN izričito ne proklamuje ni načelo javnosti, što je u koliziji sa načelom pravne sigurnosti. S tim u vezi ističe se da je kontradiktornost predviđena ZJN, nepotpuna, kako se svodi na komunikaciju

* Član 2. Zakona o upravnom postupku

podnescima, te da da je Zakon trebao predvidjeti mogućnost strankama da iznesu svoje navode i dokaze na usmenoj raspravi (Pejaković: 2015). Iz prakse proizilazi da je značajan broj žalbi vezan za predmete u kojima učestvuje dvije ili više stranaka sa protivnim interesima, pri čemu KRŽ prilikom odlučivanja u takvim stvarima koristi odredbe vezane za poseban ispitni postupak predviđene Zakonom o upravnom postupku ali bez zakazivanja usmenih rasprava. Razmatrano pitanje ostaje otvoreno, u očekivanju zauzimanja decidnog stava u vezi istog od strane KRŽ-a (odnosno Suda BiH).

Sa aspekta rješavanja žalbi od strane KRŽ-a neophodno je obratiti pažnju i na zakonom određene rokove u kojima je dati organ dužan odlučiti po izjavljenoj žalbi.

Naime, čl. 111. st.11. ZJN propisuje da je KRŽ dužan da doneše zaključak ili rješenje po žalbi u roku od 15 dana od dana kompletiranja žalbe od ugovornog organa ali ne kasnije od 30 dana nakon prijema žalbe od ugovornog organa. Evidentno je da je spomenuta odredba nije dovoljno precizno formulisana, kako iz iste nije jasno kada zaista spomenuti rok rješavanja žalbi počinje da teče, da li od dostavljanja žalbe KRŽ-u ili od dana predaje žalbe ugovornom organu. S tim u vezi, u cilju unapređenja efikasnosti cjelokupnog postupaka pravne zaštite, bilo bi poželjno reformulisati razmatranu odredbu Zakona, na način da se odredi precizan procesni trenutak od koga bi se računao rok u kome je kontrolni organ dužan riješiti izjavljenu žalbu u postupku.

Pitanje postupanja KRŽ-a u situacijama kada utvrди da je potrebno poništiti odluku, postupak ili radnju, u dijelu u kojima je povrijeđen zakon ili podzakonski akt, takođe zaslužuje poseban osvrt. Naime, u većem broju slučajeva kada KRŽ postupajući po izjavljenoj žalbi utvrdi osnovanost iste, KRŽ, shodno čl.117.

ZJN primjenjuje odredbe čl.230. st.2. Zakona o upravnom postupku, prema kojima ako drugostepeni organ nađe da će nedostatke prvostepenog postupka brže i ekonomičnije otkloniti prvostepeni organ, on će svojim rješenjem poništiti prvostepeno rješenje i vratiti predmet prvostepenom organu na ponovni postupak, pri čemu je drugostepeni organ dužan svojim rješenjem ukazati prvostepenom organu u kom pogledu treba upotpuniti postupak, a prvostepeni organ dužan je u svemu postupiti po drugostepenom rješenju i bez odgadjanja, a najkasnije u roku od 15 dana od dana prijema

predmeta, donijeti novo rješenje. Dakle, utvrđujući osnovanost žalbe, poništavajući ožalbenu odluku ugovornog organa, KRŽ vraća predmet na ponovno rješavanje ugovornom organu, ukazujući istom u kom pogledu treba upotpuniti postupak. Sa aspekta načela efikasnosti, navedenoj praksi KRŽ-a je moguće uputiti zamjerku, imajući u vidu mogućnost da sam KRŽ riješi predmetnu stvar meritorno (u potpunosti), bez vraćanja rješenja stvari na ponovni postupak ugovornom organu. Naime, smatra se da drugostepeni organi u načelu, ne bi trebali vraćati prvostepenim organima predmete na ponovni postupak kako bi se na taj način otklonile nepravilnosti u radu prvostepenog organa, postupak bi bio okončan, što bi strankama omogućilo da što prije ostvare svoja prava ili obaveze u javnom interesu (Krijan, 2002).

Međutim, činjenica je da u određenom broju slučajeva (koji nije zanemarljiv), ugovorni organ ne koriste u značajnijoj mjeri mogućnosti/ovlašćenja data ZJN i Zakonom o upravnom postupku u pogledu prvo, ocjene prihvatljivosti ponuda i drugo, prilikom postupanja po izjavljenim žalbama.

Naime, primjećuje se da ugovorni organ ne koriste u potpunosti mogućnosti predviđene zakonskim rješenjima prilikom ocjene ponuda ponuđača, donoseći paušalne i nedovoljno obrazložene ocjene (ne)prihvatljivosti ponuda. Na primjer, ugovorni organi prilikom ocjene prihvatljivosti ponuda često ne koriste zakonsku mogućnost da od kandidata/ponuđača zatraže pismeno pojašnjenje dostavljenih referensi (iz čl.48. st.5. ZJN) ili da pozovu kandidate/ponuđače da pokasne dokumenta/dostave originalne dokumente u cilju otklanjanja formalnog nedostatka dokumenata (iz čl.68. st.3. ZJN) a da upravo iz razloga vezanih za navedene elemente, ponudu odbaci kao neprihvatljivu.

Dodatno, kada je riječ o postupanju KRŽ-a, njegov rad je dalje usložnjen i činjenicom da u izvjesnom broju slučajeva, ugovorni organi prilikom rješavanja žalbi ne sprovode potpun postupak utvrđivanja činjeničnog stanja ili ga „utvrđuju“ paušalno, te žalbe kao neosnovane prosljeđuje KRŽ- u na dalje postupanje (shodno čl.100. st.5. ZJN), bez dovoljnog i detaljnog obrazloženja zašto je žalba cijenjena neosnovanom, faktički izbjegavajući decidno izjašnjavanje o izjavljenoj žalbi, odnosno zanemarujući ovlašćenja iz čl.100. st.3. Zakona. S obzirom na navedeno, načelno, praksi KRŽ-a vezanoj za primjenu čl.230. st.2. Zakona o upravnom postupku se ne bi mogle uputiti ozbiljnije zamjerke, imajući u vidu da se u

većem broju slučajeva nedostaci postupka sprovedenog pred ugovornim organom, mogu brže i efikasnije otkloniti od istog (u ponovnom postupku) a posebno s obzirom na činjenicu da upravo ugovorni organ (u najvećem broju slučajeva) raspolaže znatnom profesionalnom i stručnom ekspertizom/osobljem u predmetnoj oblasti nabavke, koja je nesporno u stanju da riješi žalbu sa ubjedljivim i obrazloženim argumentima. Međutim, ukoliko je ugovorni organ detaljno utvrdio činjenično i pravno stanje konkretne stvari, te isto precizno elaborisao uz dostavljeno izjašnjenje uz žalbu, u takvim situacijama bi KRŽ trebao riješiti stvar u potpunosti/meritorno, bez vraćanja stvari na ponovno odlučivanje ugovornom organu, kako bi suprotno postupanje KRŽ-a predstavljalo povredu načela efikasnosti i pravne sigurnosti.

Rješenja i zaključci KRŽ-a su konačna i izvršna (čl.111. st. 13. ZJN), te ugovorni organi i učesnici u postupku mogu pokrenuti upravni spor pred Sudom Bosne i Hercegovine (čl. 115. st. 1. ZJN), pri čemu Zakon eksplicitno određuje da se upravni spor vodi po hitnom postupku (čl.115. st.2. ZJN). Međutim, kako praksa pokazuje, sudsko odlučivanje po izjavljenim tužbama u datim postupcima traje duže od godine, što dovodi do narušavanja načela efikasnosti i pravne sigurnosti. Navedena praksa prouzrokuje niz složenih situacija, kako je u većini slučajeva postupak nabavke već okončan, odnosno ugovor je zaključen i izvršen, te oštećenim učesnicima u postupku jedino preostaje složena procedura ostvarivanja prava na naknadu štete zbog izmakle dobiti (čl.121. ZJN).

3. ZAKLJUČAK

Postupak pravne zaštite u postupcima javnih nabavki predstavlja poseban upravni postupak s obzirom na specifičnu pravnu prirodu javnih nabavki. Obezbeđivanje djelotvorne pravne zaštite postupaka javnih nabavki predstavlja jedan od najznačajnijih segmenata cjelokupnog sistema javnih nabavki, kako je dati elemenat direktno vezan za zaštitu prava učesnika postupaka javnih nabavki, tako i za zakonitost trošenja javnih sredstava kojima raspolažu ugovorni organi. Zbog toga je od velike važnosti uspostavljanje djelotvornog i transparentnog sistema pravne zaštite. U kontekstu rada, nameće se zaključak da ZJN karakteriše nedostatak odredbi koje se odnose na pravnu zaštitu, a koje bi na obuhvatan i pregledan način

djelotvorno uredile datu oblast, pri čemu se takođe istovremeno konstatiuje da su pojedine od njih nedovoljno jasno postavljene, te da kao takve prozrokuju poteškoće prilikom njihove primjene u praksi.

S tim u vezi, rad je identifikovao neke od bitnih nedostatka postojećeg sistema pravne zaštite ZJN, uz predlaganje konkretnih mjera kojima bi se dati nedostaci otklonili.

U tom smislu, neophodno je poboljšati postojeći pravni okvir prava na zaštitu u postupcima javnih nabavki, na način da se isti sačini na koherentan i sistematski način, odnosno da se pojedini instituti jasnije i preciznije odrede, što bi neminovno dovelo do skraćenja vremena sproveđenja postupka, smanjenja broja žalbi, boljeg korišćenja resursa kako ugovornih organa tako i kontrolnih organa, kao i uvećanja stepena pravne sigurnosti i zaštite legitimnih očekivanja učesnika postupka, a sve u svrhu smanjenja mogućnosti nezakonitih raspolaganja javnim sredstvima.

LITERATURA

1. Aviani, D., 2008. Pravna zaštita u postupku dodjele javih ugovora-harmonizacija hrvatskog prava s *acquis communautaire*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. 45, 1/2008
2. Buza H., Tešanović S., Petričević S., 2015. Javne nabavke, legislativa i praksa, Fakultet za upravu, Sarajevo,
3. Đelmo, Z., Selimić, M., 2012. Zaštita prava građana pred državnim organima uprave u Bosni i Hercegovini, Revija za pravo i ekonomiju, Pravni fakultet „Džemal Bijedić“ Mostar, broj: 1/2012,
4. Đerđa, D., 2013. Zaštita legitimnih očekivanja u upravnom pravu, Zbornik Pravnog fakulteta, Sveučilište u Rijeci (1991) v.34, br.1
5. Krijan P., 2001. Komentar Zakona o upravnom postupku Federacije BiH sa sudskom praksom, Privredna štampa, Sarajevo,
6. Pejaković S., 2015. Analiza pravne zaštite u postupcima javnih nabavki u Bosni i Hercegovini, Analitika, Sarajevo,
7. Public Procurement Review and Remedies System in the European Union; SIGMA, Sigma Paper No.41, 2007
8. Public Procurement Training Manual, Module F, SIGMA, 2015
9. Remedies, SIGMA, 2016
10. Zakon o javnim nabavkama („Službeni glasnik BiH“ br.39/14)
11. Zakon o upravnom postupku („Službeni glasnik BiH“ br. 29/02, 12/04, 88/07, 93/09, 41/13, 53/16)

**TUŽBA BOSNE I HERCEGOVINE PROTIV SRBIJE I CRNE GORE ZA
GENOCID**

**PROSECUTION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA AGAINST
SERBIA AND MONTENEGRO FOR GENOCIDE**

Stručni članak

*Mr. sc. Željko Petrović**

Sažetak

Pod genocidom u Bosni i Hercegovini uglavnom se misli na genocid u Srebrenici izvršen od strane snaga srpske vojske srpnja 1995. godine, sa ciljem uništenja svih Bošnjaka u tom području, ali i na genocid u širem kontekstu označavajući zločin protiv čovječnosti i ratne zločine tokom rata u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine. Tim pojmom se opisuje kampanja etničkog čišćenja i ubijanja u ratu u Bosni Hercegovini. Bosna i Hercegovina smatrajući da je tadašnja SR Jugoslovija odgovorna za počinjene povrede međunarodnog humanitarnog prava, odnosno za počinjeni genocid u Bosni i Hercegovini, podnijela je tužbu pred Međunarodnim sudom pravde za utvrđivanje njene odgovornosti. Međunarodni sud poravde presudio da su kriteriji genocida sa specifičnim ciljevima (dolus specialis) uništenja Bošnjaka ispunjeni samo u Srebrenici i istočnoj Bosni. U radu se analizirala tužbe Bosne i Hercegovine, kao i presuda Međunarodnog suda pravde. Rad ima za cilj da utvrdi i same posljedice donošenja te presude, odnosno šta je se sa njom postiglo i koji su njeni rezultati imajući u vidu da je se taj spor vodio 14 godina.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, rat, tužba, genocid, ratni zločin.

Abstract

Genocide in Bosnia and Herzegovina mainly refers to the Srebrenica genocide committed by Serbian Army forces in July 1995, with the aim of destroying all Bosniaks in the area, but also genocide in a broader context,

* Republička uprava za geodetske i imovinsko-pravne poslove, Banja Luka, e-mail: petrovicz@yahoo.com

denoting crimes against humanity and war crimes during the Bosnia and Herzegovina from 1992 to 1995. The term describes the campaign of ethnic cleansing and killing in the war in Bosnia and Herzegovina. Bosnia and Herzegovina, holding that the then FR Yugoslavia was responsible for the violations of international humanitarian law or genocide committed in Bosnia and Herzegovina, filed a lawsuit before the International Court of Justice to determine its liability. The Tribunal has ruled that the criteria for genocide with the specific goals (dolus specialis) of Bosniak annihilation have been met only in Srebrenica and eastern Bosnia. The aim of the paper is to determine the consequences of the judgment itself, that is, what has been achieved with it and what its results are, given that the dispute was conducted for 14 years

Key words: Bosnia and Herzegovina, war, lawsuit, genocide, war crime.

1. UVOD

Država posjeduje pravnu sposobnost, što znači da može biti nosilac prava i obveza, dok djelatna sposobnost znači da je u mogućnosti da samostalno ističe svoje zahtjeve prema drugim subjektima. Država na osnovu svojstva subjekta međunarodnog prava ima sposobnost da neposredno i samostalno odgovara za kršenje obveza po međunarodnom pravu (Degan, 2011: 205). U današnjoj međunarodnoj zajednici u kojoj postoje međunarodne organizacije kao što su Ujedinjeni narodi i Europska unija, postoje ustaljena pravila koja se odnose na oružane sukobe, pravila za zaštitu ljudskih prava, životnog okoliša i dr. Osnivanjem međunarodnih institucija kao što je npr. Međunarodni sud pravde, nastaje novi sistem vrijednosti i odnosa među državama koji treba da se temelji na međunarodnim zakonima, pravima i odgovornostima (Todorović, 2006: 180) Međunarodnu zajednicu u 20. stoljeću karakteriše borba za ljudska prava, a sa druge strane to je najbrutalnije stoljeće u pogledu njihovog kršenja.

U međunarodnoj zajednici nikad nije postojao međunarodni kazneni sud koji bi bio nadležan da sudi državama za počinjene međunarodne zločine, tako da ne postoji kaznena odgovornost država za počinjena međunarodna protivpravna djela, pa ni ona koja su konvencijama određena

kao međunarodni zločini. Tome doprinosi i okolnost da je neophodan sporazum stranaka u sporu u pogledu nadležnosti kaznenog tribunala. Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda može proglašiti neku državu agresorom i po toj osnovi naložiti protiv nje sankcije prema glavi VII Povelje, ali ne može definirati međunarodne zločine ili uslove njihovog izvršenja na normativan način. U kodifikaciji pravila o odgovornosti država za međunarodno protivpravna djela Komisija za međunarodno pravo nije mogla izbjegći taj problem (Degan, 2011).

U periodu od 1992. do 1995. godine Bosna i Hercegovina je bila poprište oružanih sukoba u kojima su učinjena teška, sistematska i masovna kršenja međunarodnog humanitarnog prava, a kao posljedica rata izgubljeni su mnogi ljudski životi, brojno stanovništvo je izbjeglo ili raseljeno, veliki broj osoba se još uvijek vode kao nestale, a učinjene su i druge brojne povrede osnovnih ljudskih prava i sloboda. Sprječavanje nekažnjivosti i suočavanje sa ratnim događanjima označeni su kao jedan od osnovnih preduslova za pomirenje i napredak Bosne i Hercegovine, kako na unutarnjem tako i vanjskom planu. Bosna i Hercegovina se još uvijek suočava sa prošlošću, čime se dotiče višestrukih dimenzija pravde i ljudskih prava i pitanja kako ratne zločince privesti pred lice pravde, kako zadovoljiti pravdu za žrtve i preživjele, te kako obnoviti ratom razorenou društvo i vratiti povjerenje među narode.

2. POJAM GENOCIDA

Genocid kao samostalno kazneno djelo razvio se nakon Drugog svjetskog rata, donošenjem i stupanjem na snagu Konvencije o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida (Munivrana, 2011). Sam pojам genocid pripisuje se poljskom pravniku Raphaelu Lemkinu koji je izraz skovao spajajući grčku riječ genos, kao oznaku za rasu, narod ili pleme, sa latinskim izrazom cide (*caedere, occidere*) koji znači ubiti. Lemkin prvi put upotrijebio je taj izraz 1944. godine u svojoj knjizi „*Uloga sila osovine u okupiranoj Europi*“ (Lemkin, 1944). On navodi da se pod genocidom misli na destrukciju nacije ili etničke grupe, ali da to ne mora da bude direktna destrukcija, već prije je to koordiniran plan u pravcu uništenja nacionalnih i etničkih grupa (Lemkin, 2005: 79-94). Lemkin je objasnio pojam genocida u smislu da on ne obuhvata samo djela lišavanja života, nego i sprječavanje

samog života, kao i postupke kojima se ugrožavaju život i zdravlje (Lemkin, 1947:147). Prvim suvremenim genocidom smatra se genocid počinjen nad Armencima koji je zbog svoje sistematične prirode postavio okvir za sve buduće genocide (Budimir, 2015:22). Genocid na Armenicima sproveden je 1915. godine od strane Turske (Leupold, 2015).

Konvencija o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida, od 9. prosinca 1948. godine, definirala je “zločin nad zločinima” (Vajs, 1949). Prema Konvenciji ugovorne strane potvrđuju da je genocid međunarodni zločin bilo da je izvršen u vrijeme mira ili rata, te se obvezuju da će ga spriječiti i kazniti.

Konvencija o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida usvojena je Rezolucijom 260 (III) A, na Općoj skupštini Ujedinjenih naroda 9. prosinca 1948. godine, a stupila na snagu 12. siječnja 1951. godine. Ranije je Opća skupština Ujedinjenih naroda 11. prosinca 1946. godine, Rezolucijom 96 (I), proglašila da je po međunarodnom pravu genocid zločin osuđen od civilizovanog svijeta i u suprotnosti sa duhom i ciljevima Ujedinjenih naroda. Prepoznato je da je genocid u svim periodima povijesti nanosio velike gubitke čovječanstvu, te da da je obvezna međunarodna suradnja u cilju oslobođanja čovječanstva od takvog strašnog zla. Pod genocidom se podrazumijeva bilo koje od sljedećih djela, počinjenih sa namjerom da se potpuno ili djelimično uništi jedna nacionalna, etnička, rasna ili vjerska grupa kao takva:

- ubijanje članova grupe (naroda);
- nanošenje teških tjelesnih ili mentalnih povreda pripadnicima grupe;
- namjerno nametanje grupi teških životnih uvjeta sračunatih da dovedu do njenog potpunog ili djelimičnog fizičkog uništenja;
- nametanje mjera kojima je namjera spriječiti rađanje unutar grupe;
- prisilno premještanje djece iz jedne grupe u drugu (Čekić, 2007: 21).

Sljedeća djela bit će kažnjiva:

- genocid;
- planiranje izvršenja genocida;
- direktno i javno podicanje na izvršenje genocida
- pokušaj genocida;
- saučesništvo u genocidu.

Genocid kao kazneno djelo, prema međunarodnom pravu, predstavlja jedan od najtežih zločina protiv čovječnosti i međunarodnog humanitarnog prava i ispoljava se kao fizički, biološki i nacionalnokulturni (Drost, 1959). Konkretno za nas bitan je fizički koji se sastoji u poduzimanju raznih postupaka sa namjerom potpunog ili djelimičnog uništenja neke nacionalne, etničke, rasne ili vjerske grupe (Wise, 1991). Genocid predstavlja zločin po međunarodnom pravu i u slučaju njegovog činjenja utvrđivanje odgovornosti i kažnjavanje predstavlja interes cjelokupne međunarodne zajednice (Cassese, 2002). Genocid se može učiniti i u miru bez postojanja oružanih sukoba, te je za njegovo postojanje neophodan direktni umišljaj.

3. TUŽBA BOSNE I HERCEGOVINE ZA GENOCID

Spor kojeg je pokrenula Bosna i Hercegovina protiv SR Jugoslavije predstavlja međunarodni spor, čiji je predmet pitanje Bosne i Hercegovine da li je u Bosni i Hercegovini u ratu izvršen genocid i da li je SR Jugoslavija kao država kriva za povredu Konvencije o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida. Činjenicu o postojanju međunarodnog spora, potvrdio je Međunarodni sud pravde u Haagu 3. veljače 2003. godine, potvrđujući svoju nadležnost u ovom predmetu (Hasić, 2011: 159). Treba napomenuti da je sam Međunarodni sud pravde utjecao svojim radom na razvoj međunarodnog prava, te je stvorio svijest o potrebi postojanja međunarodnog sudskog organa međunarodne zajednice koji će postupati u svako vrijeme (Rosenne, 1985: 12).

Tužba Bosne i Hercegovine protiv SR Jugoslavije za genocid, poznata i kao Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, *de jure* naziv *Primjena Konvencije o sprječavanju i kažnjavanju genocida*, predstavlja slučaj u kojem je prvi put pred Međunarodnim sudom pravde jedna država optužila drugu državu za genocid (Muller, 2007: 447). Jedan od entiteta Bosne i Hercegovine Republika Srpska, tokom čitavog trajanja postupka osporavao je ovu tužbu.

Bosna i Hercegovina 1993. godine podnijela je Međunarodnom судu pravde u Haagu tužbu protiv današnje Srbije i Crne Gore, polazeći od toga da je "Jugoslavija isplanirala, pripremila, skovala zavjeru, poticala, ohrabrilala, pomagala, podstrekivala i počinila" genocid protiv njenog stanovništva. Odgovor srpske strane bio je očekivan, te je podnijela

protivtužbu, protiv Bosne i Hercegovine za genocid nad Srbima u Bosni i Hercegovini, što je odbačeno 2000. godine.

Saslušanja u procesu protiv Srbije počela su u veljači 2006. godine. U optužnici je izričito navedeno postojanje sistematične prakse etničkog čišćenja građana suverene teritorije Bosne i Hercegovine, te da za to odgovornost snosi cijela država, a ne samo pojedinci. Dana 26. veljače 2007. godine, Međunarodni sud pravde oslobođio je Srbiju optužbe za genocid, presudivši da "Srbija nije počinila genocid ni preko svojih državnih organa, ni preko svojih zvaničnika", kao i da "Srbija nije bila saučesnik u genocidu". Međutim, Sud je iznio mišljenje da Srbija nije iskoristila svoj utjecaj da bi spriječila genocid i nije kaznila one koji su vršili masakre. Međunarodni sud pravde donio je presudu ne ispitavši dokaze koje je srpska vlada podnijela u procesu protiv Slobodana Miloševića pred Haškim tribunalom. Jedina koja je vidjela ove dokumente bila je tužiteljica Haškog tribunala Carla del Ponte, koja piše da zapisnici Vrhovnog vijeća obrane i ostali tajni personalni dosijei pružaju ubjedljive dokaze o tome da je Srbija imala kontrolu nad ratnim naporima Srba u Bosni i Hercegovini i da ih je ona nesumnjivo usmjeravala. Tamo se detaljno navodi kako su srpske vlasti financirale i podržavale ratne napore Srba. Nesumnjivo da je Vojska Republike Srpske bila ogrank jugoslavenske vojske, te da su snage Srbije, uključujući i tajne službe, odigrale bitnu ulogu u zauzimanju Srebrenice i pripremi masakra koji se tamo odigrao.

Pitanje da li akcije Srba u Bosni i Hercegovini predstavljaju genocid podijelilo je znanstvenu zajednicu, analitičare i političare. Autori koji primjenjuju definicije genocida utemeljene na političkim ili društvenim znanstvenim razmišljanjima skloni su da izjednačavaju etničko čišćenje sa genocidom. Norman Cigar tvrdi da je srpska politička, kulturna i crkvena elita stvorila klimu pogodnu za izvršenje genocida tokom rata, te da su srpske snage počinile genocid protiv Bošnjaka. Takođe Michale A. Sels podržava tumačenje da su srpske snage namjeravale da unište bosanske muslimane kao narod. Po istoj logici, neki bosanski, ali i strani znanstvenici tvrde da je izraz etničko čišćenje upotrebljavan samo kao eufemizam, kako bi se prikrila tajna agenda genocida. Srpski zvaničnici i znanstvenici suprotstavljaju se optužujući drugu stranu za genocid, bez obzira na to što Haški tribunal nije smatrao da postoji osnov za podizanje optužnice za genocid.

Izraz genocid često se instrumentalizuje i zloupotrebljava kao što je bio slučaj u SFRJ tokom osamdesetih godina kada je to činjeno od strane srpskog rukovodstva u pogledu stradanja Srba u Drugom svjetskom ratu. Cilj toga bio je održavanje uzajamnih strahova i mržnje među jugoslavenskim narodima u pravcu stvaranja kolektivne svijesti kod srpskog naroda, a sve kao vid pripreme onome što će doći raspadom Jugoslavije (Bogarel, 2011).

Potrebno je napomenuti da je više elemenata etničkog čišćenja koji su primjenjeni na prostoru bivše Jugoslavije u toku oružanih sukoba utjecalo na podizanje optužnice prema odredbama statuta Haškog tribunala:

- Teško kršenje Ženevske konvencije iz 1949. godine (koje obuhvata namjerno ubijanje, mučenje ili nečovječno postupanje, uključujući biološke eksperimente, namjerno izazivanje velikih patnji ili nanošenje teških povreda tijelu ili zdravlju, ekstenzivno uništavanje i prisvajanje imovine, koje nije opravdano vojnom nužnošću i sprovedeno je protivzakonito i nemilosrdno, primoravanje ratnog zarobljenika ili civila da služi u jedinicama neprijateljske sile, namjerno oduzimanje prava ratnom zarobljeniku ili civilu na fer i regularno suđenje, protivzakonita deportacija ili preseljenje ili protivzakonito zatvaranje civila i uzimanje civila za taoce).
- Kršenje zakona ili običaja rata (korištenje otrovnog oružja ili drugog oružja sračunato da prouzrokuje nepotrebnu patnju, nemilosrdno razaranje gradova, varoši ili sela ili devastacija koja nije opravdana vojnom nužnošću, napad ili bombardovanje svim mogućim sredstvima, nebranjениh gradova, sela, prebivališta ili zgrada, zaposjedanje, uništavanje ili namjerno oštećenje institucija posvećenih religiji, dobrotvornom radu i obrazovanju, umjetnosti i znanosti, povijesnih spomenika i umjetničkih i znanstvenih djela, pljačka državnog ili privatnog vlasništva).
- Genocid (djela počinjena s namjerom uništenja, u cijelosti ili djelimično, nacionalne, etničke, rasne ili vjerske grupacije).
- Zločini protiv čovječnosti (usmjereni protiv svake civilne populacije, kao što su ubistvo, istrebljenje, porobljavanje, deportovanje, zatvaranje, mučenje, silovanje, progoni na političkoj, rasnoj i vjerskoj osnovi i ostali nečovječni postupci).

Međunarodni sud pravde 27. veljače 2007. godine presudio je da

Srbija ne može se smatrati odgovornom za genocid počinjen u Srebrenici od strane snaga Republike Srpske. Sud je našao da je Srbija prekršila Konvenciju o genocidu time što nije učinila sve što je bilo u njenoj moći da spriječi genocid, a potom nije kaznila niti predala učinioce Haškom tribunalu. Srbija je postala prva zemlja koja je po ocjeni suda prekršila Konvenciju o genocidu, ali Srbija nije postala prva zemlja osuđena za genocid. Tužba Bosne i Hercegovine sadržala je navode da je Srbija direktno odgovorna za genocid počinjen na čitavoj teritoriji Bosne i Hercegovine, u namjeri da uništi bošnjačko stanovništvo Bosne i Hercegovine (Hasić, 2011: 159).

Presuda Međunarodnog suda pravde potvrdila je, kao što je to ranije presudio Haški tribunal da su pojedine frakcije Vojske Republike Srpske počinile genocid u Srebrenici u sprnju 1995. godine, ali je istovremeno odbacio navode tužbe da je genocid počinjen na čitavoj teritoriji Bosne i Hercegovine (Čekić, 2010: 93). U presudi se navodi da su elementi genocida ostvareni samo na području Srebrenice. Nije dokazano da je genocid počinjen na drugim dijelovima Republike Srpske i pored velikih i plansko osmišljenih stradanja nesrpskog stanovništva i namjera koje su postojale kod srpskih političara u ovom dijelu Republike Srpske, podržanih od strane srpske elite iz Beograda (Čekić, 2013: 365).^{*} Srbija je javno okrivljena za nesprječavanje genocida i za nekažnjavanje i neizrucivanje počinitelja, u prvom redu komandanta Vojske Republike Srpske Ratka Mladića. Presuda kojom se zaključilo da Srbija nije počinila genocid usvojena je sa 13 glasova sudija za i 2 protiv. Takođe je sa 11 glasova za i 4 protiv zaključeno da Srbija nije bila ni saučesnik u genocidu, dok je zaključeno da je tokom rata pružala vojnu i financijsku podršku Republici Srpskoj.

Srbija je okrivljena za nepoštivanje dvije privremene zaštitne mjere koje je izdao Medunarodni sud pravde u travnju i rujnu 1993. godine. Tadašnjoj SR Jugoslaviji naloženo je da učini sve u njenoj moći da spriječi zločin genocida i učini sve da taj zločin ne počine vojne ili paravojne formacije pod njenom kontrolom ili koje imaju njenu podršku. Sudije su

* *U Vlasenici, mjestu na Iстоку Bosne i Hercegovine u blizini Srebrenice, u toku oružanih sukoba ubijeno je 2.636 Bošnjaka, od toga 408 djece. Imajući u vidu da ovoliko ubijenih civila predstavlja 14% bošnjačkog stanovništva u Vlasenici po popisu iz 1991. godine te da su ubijane porodice u cijelini, roditelji sa djecom, Vlasenica predstavlja općinu koja je po broju žrtava u odnosu na broj stanovnika i broj ubijene djece u samom vrhu. U tom pravcu postoje incijative da se pokrene postupak za utvrđivanje genocida i u samoj Vlasenici.*

zaključile da u srpnju 1995. godine Srbija nije spriječila počinjeni genocid, po mišljenju suda kada su srpske vlasti, trebale da budu svjesne ozbiljnosti situacije.

Međunarodni sud pravde kod donošenja presude, pozivao se na standarde postavljene u slučaju tužbe Nikaragve protiv SAD, kada je presuđeno da nema odgovornosti kod SAD za akcije Kontra gerile i pored toga što su SAD pružale aktivnu i javnu podršku i imale su jednak cilj. Sud je zazuzeo stav da drugi zločini koji se učinjeni na prostoru Bosne i Hercegovine u toku oružanih sukoba predstavljaju ratne zločine, a ne i genocid. Predsjednik Međunarodnog suda pravde Rosalyn Higgins istakla je da se Sud u ovom slučaju bavio genocidom u pravnom i užem smislu rječi, a ne u širem smislu niti ratnim zločinima i zločinima protiv čovječnosti. Nakon stjecanja neovisnosti Crne Gore u svibnju 2006. godine, stranka u postupku prema procjeni suda bila je Srbija, a u slučaju utvrđivanja bilo kakve odgovornosti ona će se odnositi na do tada postojeću Srbiju i Crnu Goru, a prije toga SR Jugoslaviju.

U pogledu tužbe Bosne i Hercegovine bila je upitna i nadležnost Međunarodnog suda pravde. SR Jugoslavija 2000. godine zatražila je ponovni prijem u Ujedinjene narode iz čega se može zaključiti da u vrijeme podnošenja tužbe nije se mogla tužiti od strane Bosne i Hercegovine, jer prije toga nije ni bila članica Ujedinjenih naroda. Međunarodni sud pravde nadležan je samo za države članice Ujedinjenih naroda, kao i države koje nisu članice, ali prihvate njegovu nadležnost. SR Jugoslavija prihvatiла je sve međunarodnopravne obveze bivše Jugoslavije, a time i Konvenciju o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948. godine. Kako se prema toj Konvenciji prihvata nadležnost Međunarodnog suda pravde po svim sporovima koji nastanu između potpisnika Konvencije vezano za obveze koje iz nje nastanu, Međunarodni sud pravde smatrao se nadležnim (Galli, 2016: 7). Imajući u vidu da je odlučivanje u Bosni i Hercegovini zasnovano na etničkom principu političari iz Republike Srpske iz naprijed navedenih razloga osporavali su ovu tužbu, što je dovodilo i do inicijativa za ukidanje financiranja tužbe, ali nisu uspjeli da se ona povuče.

Ideologija je pokretačka snaga koja je u stanju pokrenuti ljude da čine najteže oblike zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, zabilježene u dosadašnjoj povijesti, među kojima su i zločini zabilježeni na prostorima bivše Jugoslavije u posljednjim decenijama 20. stoljeća (Šarić,

2010: 16). Tako se pod okriljem ideologije genocid u Bosni i Hercegovini često naziva etničkim čišćenjem, sve u cilju prikrivanja stvarnog obima učinjenih nedjela od strane srpskih snaga u proteklom oružanom sukobu. „Učinjeni zločini nisu neka povijesna slučajna oklonost, nego nesumnjivo predstavljaju planirane događaje od ljudi koji su željeli da se oni dogode“ (Muratović, 2012: 18). Danas se traže uzroci i pojašnjenja, tehničke odrednice proteklog rata, ljudskih žrtava i materijalnog stradanja, do moralnih prosudbi i priziva ljudske savjesti pod fenomenom bezdušnog uništavanja i zla (Zorić, 1993: 415). Rat je bolan i tragičan za mnoge, a pojedina pitanja vezana za njega i danas su otvorena i traže se odgovori. Oružani sukobi su završeni na prostoru Bosne i Hercegovine prije više od dvije decenije, ali tragedija koja se desila i dalje je aktuelna i rane su otvorene. Pomirenje je dug i težak proces koji iziskuje spremnost na zajednički rad za otvoreno i objektivno suočavanje sa prošlošću.

4. PRESUDA MEĐUNARODNOG SUDA PRAVDE

Presuda Međunarodnog suda pravde u slučaju tužbe Bosne i Hercegovine protiv Srbije i Crne Gore o primjeni Konvencije o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948. godine, koja *de facto* oslobađa Srbiju odgovornosti za genocid, nije ispunila očekivanja žrtava zločina. S tim u vezi, Međunarodni sud pravde na samom početku upozorio je zastupnike Bosne i Hercegovine da je on u tom postupku nadležan samo za genocid definiran u toj Konvenciji, ali ne i za ostale ratne zločine i zločine protiv čovječnosti, pa ni za posljedice etničkoga čišćenja ukoliko nisu obuhvaćene tom Konvencijom (Degan, 2016).

Pravno posmatrano, od svih međunarodnih zločina zločin genocida najteže je dokazati. Osim zabranjenih djela nabrojanih u članku II Konvencije tužitelj mora dokazati u sudskom postupku i genocidnu namjeru izvršitelja i naredbodavaca tih zločina. Treba dakle dokazati da su konkretni zločini počinjeni s namjerom da se u potpunosti ili djelimično uništi neka nacionalna, etnička, rasna ili vjerska grupa (Degan, 2008). Ukoliko je tužitelj uspio dokazati počinjenje tih zločina, ali ne i genocidnu namjeru, radi se o zločinima protiv čovječnosti ili ratnim zločinima. Za njih je nadležan Međunarodni kazneni tribunal za bivšu Jugoslaviju, ali ne i Međunarodni sud

pravde u Hagu.* Sa druge strane kazneni tribunali nadležni su za kažnjavanje počinitelja u ličnom svojstvu, ali novčanu odštetu može dosuditi samo Međunarodni sud pravde ukoliko utvrdi kršenje ove Konvencije od strane neke države njezine stranke. Ova presuda otkrila je niz slabosti postupka pred Međunarodnim sudom pravde. Za razliku od kaznenog tribunala koji u svome sastavu ima tužiteljstvo koje utvrđuje po službenoj dužnosti počinjenje zločina i moguću genocidnu namjeru, takvo tijelo ne postoji u sklopu Međunarodnog suda pravde koji presuđuje sporove između država. Država tužiteljica u parnici pred Međunarodnim sudom sama je dužna da prikupi uvjerljive dokaze o počinjenim zločinima i o genocidnoj namjeri tužene države. Međutim ni ona, a ni sam Međunarodni sud pravde ne mogu prikupljati takve dokaze na teritoriji tužene države bez njenog pristanka (Degan, 2008). Tako da Bosna i Hercegovina nije bila u stanju da dokaže genocid na osnovu dokaza koje je ona mogla da prikupi. U presudi navodi se da za počinjeni zločin genocida u Srebrenici odgovornost snosi Vojska Republike Srpske sa njenim zapovjedništvom. Na jednom se mjestu u toj presudi konstatuje da je to Republika srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, a potom Republika Srpska, međutim ona nije ni tada ni kasnije bila međunarodno priznata kao država, ali je uživala izvjesnu *de facto* neovisnost. Na drugom se mjestu navodi da je ona imala *de facto* kontrolu nad značajnim područjem, i da je uživala lojalnost velikog broja bosanskih Srba. Bosna i Hercegovina tužila je SR Jugoslaviju, odnosno Srbiju i Crnu Goru, ona nije mogla tužiti Republiku Srpsku, koja je tada bila međunarodno nepriznata, a koja uz to danas čini jedan od dva entiteta države Bosne i Hercegovine (Degan, 2016).

Činjenica je da su i u Republici Srpskoj i tadašnjoj SR Jugoslaviji bile jednakе ideologije koje su i doveli do ovakvih povreda međunarodnog prava. Ideologija je veoma značajna za zločin genocida jer bez nje teško da može da dođe do njega. Kod zločina genocida sve počinje od ideje, koja se zatim pretvara i sazrijeva u viši stupanj, što je predstavljeno u ideologiji koja sistematično širi osnovne postulate dehumanizacije i demonizacije ciljane grupe, preko priprema i planova, javnog podticanja, podstrekavanja, zatim

* Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju je sud Ujedinjenih naroda koji se bavio zločinima počinjenim tokom sukoba na Balkanu tokom devedesetih godina 20. stoljeća. Od svog osnivanja u svibnju 1993. godine nepovratno je promjenio sliku međunarodnog humanitarnog prava i pružio mogućnost žrtvama da iskažu strahote koje su vidjeli i doživjeli.

preko direktnog izvršavanja, saučesništva i pomaganja, pa sve do prikrivanja i negiranja (Cigar, 1995).

Presuda je donijela zaključak da nije dokazano da je Vojska Jugoslavije učestvovala u srebreničkom zločinu ili da je njeno političko vođstvo imalo udjela u njegovom pripremanju, planiranju ili izvršenju na drugi način. Navodi se da ima mnogo dokaza o neposrednom ili posrednom učestvovanju oficira Vojske Jugoslavije, zajedno sa Vojskom Republike Srpske u vojnim operacijama u Bosni i Hercegovini, ali ni Republika Srpska, ni njena vojska nisu bile u sastavu SR Jugoslavije. Degan, Đ., V., zaključuje da najslabija strana čitave ove presude leži u zaključku u tački (9) njena dispozitiva, da u pogledu kršenja obvezе Srbije na prevenciju zločina, nalazi samoga Suda u tome dispozitivu predstavljaju primjerenu zadovoljštinu i da u ovom slučaju nalog za plaćanjem financijske kompenzacije ne bi bio primjeren. Degan, Đ., V., takođe zaključuje i to da je Sud ispitivao neposrednu uzročnu vezu (*causal nexus*) između genocida u Srebrenici i odgovornosti Srbije samo u vrijeme kada se taj masakr dogodio. Kod davanja zadovoljenja u ovom slučaju, tužitelj se pozvao na svoj sopstveni presedan iz presude o Krfskom tjesnacu iz 1949. godine u sporu između Velike Britanije i Albanije. U presudi iz 1949. godine Sud je uz Albaniju osudio i ponašanje Velike Britanije zbog toga što je u albanskom teritorijalnom moru samovoljno poduzela akciju deminiranja i prikupljanja dokaza i time prekršila suverenost te zemlje, s time u vezi Sud je u svojoj presudi pružio zadovoljštinu i Albaniji. Međutim, prilikom srebreničkoga masakra, ni prije njega, niko nije prekršio suverenost Srbije i Crne Gore (Degan, 2016).

Nesumnjiva namjera za izvršavanje zločina genocida u Bosni i Hercegovini uključuje sistematičan obrazac prisilnog preuzimanja vlasti, izvršavanja zločina, veličine, obrasca i intenziteta napada, velikog broja ubijenih, raseljavanja, deportacije i okrutno postupanje prema zatočenicima u koncentracionim logorima, ciljane napade na ključne osobe unutar grupe (Cassese, 2007). U toku sudskog procesa protiv Slobodana Miloševića, krajem svibnja 2003. godine, pristup arhivi Vrhovnog vijeća obrane ishodili su stručnjaci iz Međunarodnog kaznenog tribunala za bivšu Jugoslaviju. Na osnovu uvida u ovu dokumentaciju oni su utvrdili da ti dokumenti jasno pokazuju podređenost srpskih vođa u Bosni i Hercegovini i njihove vojske vlastima u Beogradu, te “da se van razumne sumnje može dokazati

odgovornost Slobodana Miloševića i njegove države za rat i zločine u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj” (Hartmann, 2007: 77).

Presuda je sudskim putem utvrdila i ubistvo oko 7000 vojno sposobnih muškaraca Bošnjaka u Srebrenici. Odgovornost za taj zločin genocida snose Vojska Republike Srpske i njeni politički naredbodavci. Uz to su utvrđeni masovni i teški zločini protiv čovječnosti i ratni zločini u drugim krajevima Bosne i Hercegovine, ali se Sud smatrao nenadležnim da osim vojske i vlasti Republike Srpske njihovu pripisivost utvrđuje i u odnosu na SR Jugoslaviju.

Posljedice koje presuda ima su dalji porast nacionalizma u Srbiji, ali i Bosni i Hercegovini, jer nacionalističke opcije jačaju i nacionalistička retorika u krugovima najviše vlasti kako u Republici Srpskoj tako i u Republici Srbiji (Tejić, 2007: 41). Spominje se ne samo da je Međunarodni sud pravde pokušao putem presude da osigura svakoj strani u sporu određeni vid zadovoljštine, nego i da se baš u vrijeme donošenja presude Kosovo proglašilo neovisnim, pa se vodilo računa da Srbija ne bude potpuni gubitnik time što će se proglašiti krivom za izvršenje zločina genocida. Iz onoga što je proizašlo nakon presude, može se prepostaviti da su suci Međunarodnog suda pravde željeli uravnotežiti odnose strana u sporu te su pristali na kompromis. Ipak, teško je zamisliti da bi Međunarodni sud pravde kao najviši pravosudni organ Ujedinjenih naroda mogao biti rukovođen političkim pritiscima i da bi mogao podleći utjecaju političkih motiva. “Međunarodni sud pravde više je građanski nego kazneni sud, te je više naviknut da se osloni na zabilježene materijale nego na agresivno provođenje dokaza i u ovom postupku na neki način pokušao je da sprječi diplomatsko urušavanje Srbije” (Simons, 2007).

Presuda u slučaju spora Bosne i Hercegovine i Republike Srbije kao međunarodnopravni akt delegitimira Republiku Srpsku kao poseban entitet u Bosni i Hercegovini. Da je nekim slučajem presuda izrečena prije Daytonskog sporazuma, ne bi se Republici Srpskoj mogao priznati legitimitet zasebnog entiteta u državnom uređenju Bosne i Hercegovine. To bi bilo suprotno međunarodnom pravu da se jednoj paradržavnoj tvorevini nastaloj na genocidu i etničkom čišćenju daje pravni legitimitet. Nije ni moralno opravdano da takav entitet nastao zločinom uopće postoji, iako ga je Daytonska mirovna sporazuma legalizirao, neznajući za izvršeni genocid. Srbija je proglašena odgovornom zbog nesprječavanja genocida, a posebni paralelni odnosi između Republike Srpske i Republike Srbije posljedica su

genocida. Jedna od osnovnih značajki ove presude jeste u tome što je to prva presuda u povijesti povodom spora u kojem je jedna država optužila drugu za genocid. Bosna i Hercegovina je time postala prva država u povijesti koja je “zatražila sudsку naredbu protiv već pokrenutih, raširenih zvjerstava koja su se činila protiv civilnog stanovništva” (Softić; 2011).

Presudom Međunarodnog suda pravde utvrđeno je kršenje peremptornih normi općeg međunarodnog prava sadržanih u Konvenciji o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida, od strane organa Republike Srpske. Genocid u Srebrenici koji se dogodio u srpnju 1995. godine smatra se u pravnoj teoriji i praksi najvećim počinjenim masovnim ubojstvima u Europi od kraja Drugog svjetskog rata (Softić, 2011). I pored toga Međunarodni sud pravde kao najviši pravosudni organ Ujedinjenih naroda oslobođio je Republiku Srbiju od neposredne odgovornosti za genocid u Bosni i Hercegovini, ali je presudio da je ona propustila da spriječi genocid i kazni počinitelje genocida koji se dogodio u Srebrenici. Ova presuda otvorila je čitav niz složenih pravnih i političkih pitanja ne samo između dvije države koje su bile u sporu nego i u samoj Bosni i Hercegovini.

5. ZAKLJUČAK

Međunarodni sud pravde prvi put u povijestio je utvrdio odgovornost jedne države zbog kršenja Konvencije o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida. Predmet ovog spora nije bilo utvrđivanje karaktera oružanog sukoba u Bosni i Hercegovini, niti je utvrđivanje karaktera oružanog sukoba uslov za utvrđivanje postojanja genocida. Zločin genocida može se počiniti u bilo kojem oružanom sukobu, ali i u vrijeme mira. Stoga ovo pitanje nije bio predmet posebne pažnje Suda. Uprkos tome, Sud je baveći se pitanjem odgovornosti SR Jugoslavije za genocid počinjen u Bosni i Hercegovini utvrdio da je vojska SR Jugoslavije učestvovala u ratu u Bosni i Hercegovini. Sud konstatiše da postoji mnoštvo dokaza koji potvrđuju direktno ili indirektno učešće zvanične vojske SR Jugoslavije zajedno sa vojnim snagama bosanskih srba, u vojnim operacijama u Bosni i Hercegovini. Također, Sud je utvrdio da je SRJ tokom kritičnog perioda imala mogućnost utjecaja na bosanske Srbe koji su osmislili i proveli genocid u Srebrenici, za razliku od drugih država ugovornica Konvencije o genocidu, zahvaljujući jačini političkih, vojnih i finansijskih veza između SRJ s jedne, i Republike

Srpske i VRS s druge strane, koje su iako nešto slabije nego u prethodnom periodu, ipak i u vrijeme događanja u Srebrenici ostale veoma bliske. Sud je utvrdio da je u Bosni i Hercegovini počinjen genocid i da su počinioći genocida postupali u ime Republike Srpske i izvršavali su dijelove javnih ovlasti Republike Srpske. Zločin genocida počinjen je u i oko Srebrenice koja je bila Rezolucijom Vijeća sigurnosti broj 819 od 16. travnja 1993. godine ustanovljena kao zaštićena zona Ujedinjenih naroda gdje je ubijeno više od 7000 vojno sposobnih muškaraca. Srbija nije ispunila obveze iz privremenih mjera koje je Sud naredio tako što je propustila poduzeti sve mјere koje je imala na raspolaganju da spriječi genocid u Srebrenici u srpnju 1995.godine. Od strane određenih vodećih političara u Bosni i Hercegovini negira se genocid u Srebrenici i na tome se gradi vlast godinama. Sve to za sada prolazi bez nekih sankcija iako zato postoje i ustavni i zakonski mehanizmi. Postoji incijativa za donošenje Zakona o negiranju genocida kojom se protivi dio političara prije svega iz Republike Srpske. Ovakvi postupci mogu se shvatiti kao jedna vrsta nastavka genocida imajući u vidu kakve su posljedice ovakvog postupanja i da se genocid može izvršiti i u vrijeme mira.

LITERATURA

1. Bougarel, X., 2011. Od krivičnog zakona do memoranduma: upotrebe pojma "genocid" u komunističkoj Jugoslaviji, Političke perspektive. Vol. 1, No. 2. Zagreb: Fakultet političkih znanosti u Zagrebu.
2. Budimir, Z., 2015. Genocid nad Armencima: prvi moderni genocid. Političke analize, Vol. 6, No. 21. Zagreb: Centar za cjeloživotno obrazovanje Fakultet političkih znanosti.
3. Cassese, A., Gaeta, P., John, R., W., D., J., 2002. The Rome Statue of International Criminal Court: A Commentary. Vol. 1. Oxford: Oxford University Press.
4. Cassese, A., 2007. The ICJ ruling, Bosnia VS. Serbia, Shows Govermnets Can Avoid Libality For Genocide, Even If They Are Found To Be Complict In Genocide. Florence: Judgment
5. Cigar, N., 1995. Genocide in Bosnia: the policy of "ethnic cleansing". Texas: Texas A&M.
6. Čekić, S., 2007. Istraživanje žrtava genocida sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
7. Čekić, S., 2010. Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
8. Čekić, S., 2013. Milošević u ratu i u Haagu - Dokumentacija. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
9. Degan, Đ., V., 2008. Zločin genocida pred međunarodnim sudištima. Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, Vol. 58, No. 1-2. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
10. Degan, Đ., V., 2011. Međunarodno pravo. Zagreb: Školska knjiga.
11. Degan, Đ., V., 2016. Zločin genocida pred međunarodnim sudom u Haagu, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu. Vol. 53, No. 2. Split: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu.
12. Drost, N., P., 1959. The Crime of State-Penal protection for fundamental freedoms of personnes and people. Vol. 1. Leyden: Sythoff.

13. Galli, T., 2016. Analiza presude Međunarodnog suda u sporu o primjeni Konvencije o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida između Republike Hrvatske i Republike Srbije. Godišnjak Akademije pravnih znanosti Hrvatske. Vol. 7, No. 1. Zagreb: Akademija pravnih znanosti Hrvatske.
14. Hasić, Z., 2011. Međunarodnopravni aspetki presude Međunarodnog suda pravde o genocidu u Bosni i Hercegovini. Zbornik radova Međunarodne naučne konferencije, održane 10. i 11. srpnja 2009. godine u Potočarima. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
15. Hartmann, F., 2007. Mir i kazna, tajni ratovi međunarodne politike i pravosuđa, Sarajevo: Baybook.
16. Lemkin, R., 1944. Axis Rule in Occupied Europe, Washington: Carnegie Endowment for Internat. Peace.
17. Lemkin, R., 1947. Genocide as a Crime under International Law. American Journal of International Law, Vol. 41, No. 1. Cambridge: American Society of International Law.
18. Leupold, D., 2015. Dekodiranje narativa mržnje: armenski i turski nacionalni mitovi kao putevi prema 1915. godini. Političke analize, Vol. 6, No. 21. Zagreb: Centar za cjeloživotno obrazovanje Fakultet političkih znanosti.
19. Lemkin, R., 2005. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress. Clark, New Jersey: The Lawbook Exchange.
20. Munivrana, V., M., 2011. Etničko čišćenje kao oblik genocida? Hrvatsko zakonodavstvo i praksa u svjetlu međunarodnih izvora. Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, Vol. 61, No. 6. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
21. Muller, D., 2007. Procedural developments at the international court of justice, The Law and Practice of International Courts and Tribunals, Vol. 6. Leiden: Brill Nijhoff.
22. Muratović, R., 2012. Holokaust nad Jevrejima i genocid na Bošnjacima. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
23. Rosenne, S., 1985. The Law and Practice of the International Court. New York: Springer.

24. Tejić, M., 2007. Odgovornost Srbije za genocid – primena Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida. Časopis Temida. Vol. 7, No. 1. Beograd: Viktimološko društvo Srbije.
25. Todorović, D., 2006. Terorizam i ideologija, Pravni sistem Srbije i standardi Evropske unije i Saveta Evrope-Knjiga I. Kragujevac: Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac.
26. Simons, M., 2007. Genocide Court Ruled For Serbia Without Seeing Full War Archive, New York: New York Times.
27. Softić, S. 2011. Pravne posljedice presude Međunarodnog suda pravde zbog kršenja Konvencije o genocidu. Zbornik radova Međunarodne naučne konferencije, održane 10. i 11. srpnja 2009. godine u Potočarima. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
28. Šarić, S., 2010. Velikosrpska ideologija, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
29. Vajs, A., 1949. Zločin genocida u međunarodnom pravu. Međunarodni problemi, Vol. 1, No. 1, Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
30. Wise, M., E., 1991. Extradition: The Hypothesis of a Civitas Maxima and the Maxim Aut Dedere Aut judicare. International Review of Penal Law. Vol. 62, No. 109, Paris: ERES.
31. Zorić, D., 1993. Povijest kao prostor. Genocid i migracije naroda. Bogoslovka smotra. Vol. 63, No. 3-4. Zagreb: Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

**STRATEGIJE IZRADE MODELA PREVENCije I ZAŠTITE OD
MOBINGA**

**STRATEGIES FOR MAKING PREVENTION MODELS AND MOBING
PROTECTION**

Stručni članak

*Doc. dr. Irmelina Karić**

Sažetak

Nasilničko ponašanje na radnom mjestu poprimilo je široku međunarodnu pažnju tokom posljednjih desetljeća i prepoznato je kao skupo pitanje vezano za ljudske resurse u industrijskim sektorima. Ovakvo ponašanje je izazov za kreatore politike u smislu široko prihvaćenih preventivnih politika na radnom mjestu kako bi se prevenirao ovaj problem. Prvi koji je počeo istraživati taj fenomen na naučan i sistemski način bio je Heinz Leymann, njemački psiholog koji je radio i živio u Švedskoj. Pod ovim pojmom pomenuti istraživač podrazumijeva neprijateljsku ili neetičnu komunikaciju koja je sistemski usmjerena od strane jednog ili više pojedinaca prema, uglavnom, jednom pojedincu, koji je zbog mobinga stavljen u poziciju bespomoćnosti i nemogućnosti da se odbrani uz stalne mobizirajuće aktivnosti. Cilj rada je ukazati na važnost mjera i modela prevencije u zaštiti od mobinga i sprečavanje posljedica mobinga po zdravlje uposlenika i radnu učinkovitost.

Ključne riječi: mobing, modeli prevencije, radno mjesto, proaktivni odgovor, organizacijsko funkciranje.

Abstract

Bullying in the workplace has received widespread international attention in recent decades and has been recognized as an expensive human resources issue in industrial sectors. This behavior is a challenge for policy makers in terms of widely accepted prevention policies in the workplace to

* Visoka škola „CEPS – Centar za poslovne studije“ Kiseljak,(www.ceps.edu.ba), E-mail:
ninakaric8@gmail.com

prevent this problem. The first to begin to investigate the phenomenon in a scientific and systematic way was Heinz Leymann, a German psychologist who worked and lived in Sweden. By this term, said researcher means hostile or unethical communication which is systematically directed by one or more individuals towards, mainly, one individual, who, due to mobbing, is placed in a position of helplessness and inability to defend himself with constant mobilizing activities. The aim of the paper is to highlight the importance of measures and models of prevention in the protection against mobbing and prevention of the consequences of mobbing on the health of employees and work efficiency.

Key words: *mobbing, prevention models, workplace, proactive response, organizational functioning.*

1. UVOD

Mobing je niz multi-dimenzionalnih društvenih i psiholoških akcija, koje se susreću u poslovnim okruženjima. Ljudi, koji postaju ciljevi mobinga, izloženi su psihološki nesretnom radnom okruženju. Osim toga, postojanje neugodnih odnosa uključujući komunikaciju i loš timski rad među uposlenicima, uglavnom negativno utiču na produktivnost rada. Budući da stvara značajne negativne rezultate na pojedinca i organizaciju u kojoj rade, važno je biti svjestan ovog stanja, definisati razloge i razvijati mјere predostrožnosti protiv njega. (Atman, 2012)

Mobing je problem savremenog društva i predstavlja sva maltretirajuća ponašanja koja se dešavaju među zaposlenima unutar neke organizacije. To je ponašanje koje se manifestuje u različitim oblicima tj. varira od vidljivih oblika maltretiranja (nerijetko agresivnih) do teže uočljivih odnosno suptilnih oblika maltretiranja koji su, da stvar bude gora teško dokazivi (Đelmo, Selimić, 2011).

2. PREVENTIVNE MJERE

U svjetlu sve većeg broja dokaza da mobing može ozbiljno ugroziti zdravlje i mentalno blagostanje uposlenika koji su direktno ili indirektno

izloženi zlostavljanju, sve je više poziva na učinkovite intervencije očuvanja mentalnog zdravlja, kao i preventivne mjere. (Einarsen, 2014)

Prilikom procjene rizika na radu, stres uslijed potencijalnog mobinga se uzima u obzir, odnosno potrebna je anti-stres i anti-mobing politika poslodavca, preduzimanjem preventivnih mjera individualnog i/ili kolektivnog karaktera. U red takvih mjera spadaju:

- a) Mjere kadrovskog rukovođenja/menadžmenta i razvoja komunikacije u cilju boljeg razumijevanja razvojnih /poslovnih/ ciljeva poslodavca,
- b) davanje podrške uposlenima u realizaciji radnih nalogu, podrške i podrške radnim grupama,
- c) uspostavljanje što adekvatnije kontrole izvršavanja rada (vodeći računa da su određeni oblici elektronske kontrole suprotni dostojanstvu ili privatnosti na radu),
- d) pokretanje disciplinske odgovornosti, imovinske odgovornosti i drugo. (Lubarda, 2004)

Studije koje su se bavile ovom problematikom ističu različite modele prevencije. Prateći semistrukturirani intervju, sociometrijski test se pokazao funkcionalnim za ranu dijagnozu ovog problema. Rana intervencija zasnovana na dijagnozi može spasiti potencijalne žrtve mobinga. Intervjui otkrivaju detalje o prediktorima i mogućim rješenjima, jer ih konceptualiziraju žrtve. Retrospektivni pregledi omogućavaju uvid u kompleksnu sliku prediktora i rješenja. Većina ispitanika je preferirala lična rješenja, jer su ih smatrali najrealnijim. Neke od žrtava su sugerisale da organizaciona rješenja ili rješenja putem zakonodavstva mogu biti poželjna, ali su ih smatrali nevjerojatnim zbog subjektivne prirode ovog fenomena ili zato što rješavanje takvih problema na organizacionom ili društvenom nivou nije dio kulture. Ovakvi nalazi mogu biti od pomoći menadžmentu u izgradnji proaktivnog odgovora na mobing. Kreatori politike bi se također mogli osloniti na rezultate anketiranja u cilju podizanja svijesti i izgradnji višestrukih politika prevencije, zaštite i liječenja. (Szigety, 2012)

Mjere prevencije se prema autoru Field-u mogu podijeliti na primarne, sekundarne i tercijarne. (Field, 2010)

- Među *primarnim* mjerama koje treba preduzeti, preporučuje se redovno informisanje zaposlenih o mobingu, štampanim vodičima sa utvrđenim pravilima etičkog ponašanja, specijalnim edukacijama, seminarima, redovnim obraćanjem pretpostavljenih koji treba da otvoreno razgovaraju o ovom problemu sa uposlenicima.
- Kao *sekundarna* metoda prevencije može poslužiti uključenje nekoga unutar ili izvan radnog mjesta kako bi saslušali probleme onih koji su izloženi mobingu i stvorili rješenja. Administrativni autoriteti ili instruktori koji imaju neutralan status mogu redovno održavati sastanke na kojima bi se diskutovalo o ovom problemu. Prema rezultatima studije Aykut i saradnika, većina ispitanika izloženih mobingu smatra da se autoriteti ne bave dovoljno rješavanjem problema koji se tiču međuljudskih odnosa.
- Rano otkrivanje zdravstvenih problema koji se razvijaju kod žrtava mobinga klasificuju se kao *tercijarne* metode prevencije. U ovom istraživanju češće je bio prisutan sindrom profesionalnog izgaranja kod ispitanika koji su bili izloženi mobingu. (Aykut i sar., 2016)

Intervencije upravljanja stresom na radnom mjestu, usmjerenе redukciji stresora vezanih uz kontekst i sadržaj rada u svrhu optimizacije radnog procesa i podizanja produktivnosti te unaprjeđenja psihosocijalnog okruženja, potrebno je provoditi u okviru redovitih procesa, sustava i aktivnosti upravljanja ljudima u organizaciji. Na taj način se djeluje na organizacijsko funkcioniranje i organizacijsku kulturu, radne/organizacijske uloge, motivaciju i stavove zaposlenih, razvoj karijere, donošenje odluka, međuljudske odnose na poslu, dizajn posla, kvantitetu i kvalitetu rada te radni raspored. Ove će intervencije biti djelotvornije ukoliko su ti procesi, sustavi i aktivnosti rukovođenja međusobno dobro povezani, pa kao okvir pregledu organizacijskih intervencija namijenjenih upravljanju stresom i prevenciji problema mentalnog zdravlja može poslužiti procesni model upravljanja ljudskim resursima (Sušanj, 2012.).

3. ORGANIZACIJSKI PROAKTIVNI PRISTUP PREVENCICI ZLOSTAVLJANJA NA RADNOM MJESTU

Organizacijski proaktivni pristup prevenciji zlostavljanja na radu obuhvaća sljedeće korake:

- podizanje organizacijske uključenosti uključivanjem rukovoditelja više razine, unaprjeđivanjem djelotvornosti komunikacije preko savjetovanja, te promicanjem svjesnosti o zlostavljanju na radu i važnosti prevencije
- razvoj politike i procedure, koja omogućuje djelotvorno rješavanje pritužbi na zlostavljanje
- informiranje, podučavanje i uvježbavanje u svrhu smanjivanja rizika za zlostavljanje na radu
- poduzimanje trajnog upravljanja rizicima, identificirajući izvore potencijalne štete te procjenjujući i kontrolirajući rizike
- praćenje, evaluaciju i unaprjeđivanje intervencija.

Inicijative za prevenciju zlostavljanja na radnom mjestu trebale bi obuhvatiti:

1. Utvrđivanje čimbenika radnog mjesta kao rizičnih čimbenika koji pridonose vjerljivosti javljanja zlostavljanja na radu. Strategije mogu uključivati organizacijski sveobuhvatne odgovore ili ciljane simptome u specifičnom području, međutim kada su identificirani višestruki čimbenici rizika prikladniji su organizacijski sveobuhvatni odgovori.
2. Minimiziranje učinka zlostavljanja na radu na zaposlenike ohrabrvanjem ranog prijavljivanja zlostavljanja i brzog odgovaranja na njih. Inicijative ovog tipa nazivaju se inicijative „rane intervencije“ budući da ciljaju na prepoznavanje situacije i intervenciju u ranom stadiju, kako bi prevenirale situaciju eskaliranja do točke u kojoj osoba razvija ozbiljnu bolest ili ozljedu.

Postoje dvije grupe alata koji se koriste u svrhu prevencije ponašanja kakav je mobing: upitnici i participativne metode (sastanci sa reprezentativnim radnicima, posmatranje radnih situacija, sastanci). Svaka kategorija ima svoje prednosti i nedostatke tako da je najbolja opcija njihova

kombinacija. Dva pristupa mogu biti komplementarna: kvantitativni i kvalitativni pristup. (Slika 1)

- *kvantitativni pristup* koji se može koristiti za mobilizaciju svih aktera u radnom okruženju. Na primjer, može se stvoriti savjetodavna grupa kako bi se složilo ono što zahtijeva adekvatan psihosocijalni suport, kako bi započeo socijalni dijalog o ovom pitanju. Upotreba kvantitativnog metoda zavisi od konteksta, nivoa svijesti i poznavanja psihosocijalnih dešavanja u radnoj sredini. Na primjer, u vrlo malim kolektivima problemi su široko poznati, pa je kvantitativni pristup manje primjenjen.
- *Kvalitativni pristup* koji traži adekvatna i konkretna rješenja.

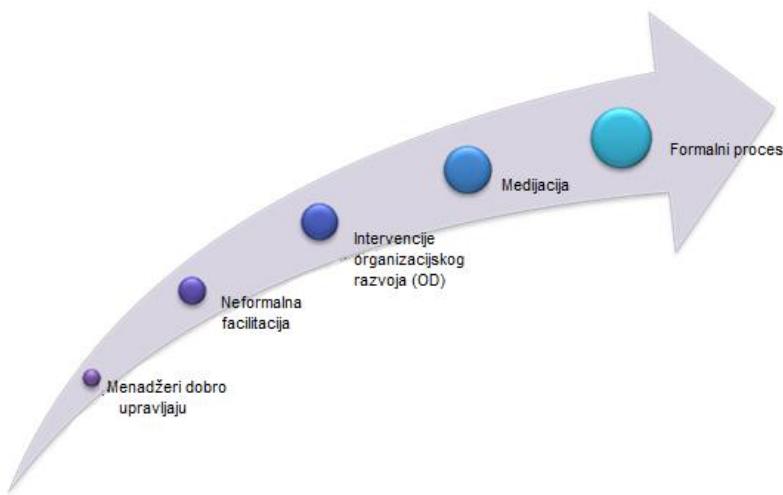
Kvantitativni pristup – pribaviti podatke postavljanjem dobrih pitanja	Kvalitativni pristup – za određivanje kvalitetnih rješenja
Podaci za svaku radnu organizaciju	Poznavanje i upoznavanje terena
Anketirani su svi radnici	Učešće samo nekih radnika
Upoređivanje sa drugim strukturama	Visokokvalitetni, konkretni rezultati
Definicija rizičnih grupa	Veća vjerovatnoća rezultata
Lako se reproducira tokom vremena	Podizanje svijesti među učesnicima

Slika 1. Alati za prevenciju mobinga

Konačno, istraživanja su pokazala da kvalitetna organizacijska praksa i zadovoljavajući odnosi na radnom mjestu šalju poruke uposlenicima o njihovoj vrijednosti u organizaciji, potiče se kvalitetno radno djelovanje što dovodi do toga da pojedinci imaju osjećaj za obavezu i izvršavanje svojih zadataka. (Rees i sar., 2013)

Primjeri u kojima se prihvataju različiti formalni postupci i interni propisi su brojni. Kardif Univerzitet je stvorio dokument „Dostojanstvo na poslu“ u kojem su opisane detaljne procedure koje bi trebalo da utiču na mogućnost pojave mobinga. (Kovačić, 2017)

Slično tome, Nacionalni zdravstveni servis u Velikoj Britaniji, na osnovu internih istraživanja o mobingu je stvorio dokument „Pregled posredničkih usluga“. U tom dokumentu predložen je dijagram za menadžment konfliktnim situacijama, što se vidi na slici 2.

*Slika 2. Dijagram za menadžment u konfliktnim situacijama
Adaptirano prema: NHS - Review of Mediation Services, 2009*

Odbori koji odlučuju o uključenju menadžmenta (Slika 2) bi trebali imati jasne kriterijume za utvrđivanje kada je medijacija odgovarajuća i kada se ne može primjeniti.

Medijacija može biti prikladna kada:

- su obje strane spremne da zajedno rade na rješavanju ovog pitanja, a njihovo učešće je dobrovoljno,
- žalba, spor ili navodi između dvije strane se odnose na radno mjesto,
- problem je nešto što same stranke mogu promijeniti, kao što su njihovo ponašanje ili radni procesi.

Medijacija nije prikladna kada:

- nijedna stranka nije spremna da učestvuje,
- kada je zakon prekršen ili su uključeni pravni procesi,
- stranke su uključene u formalni pravni proces kao što su disciplinski ili žalbeni. Međutim, proces žalbe može biti zamrznut da bi se istražilo posredovanje kao alternativa ako obje strane žele,

- ako se navodno dogodilo nasilje ili agresija,
- ako postoji nepremostiva neravnoteža moći između dvije stranke,
- je usaglašavanje rješenja van snage ili kontrole stranaka,
- nijedna strana ne može u potpunosti učestvovati zbog zdravstvenih problema. (NHS, 2009)

Pored Zakona o radu, Zakon o zabrani diskriminacije u BiH pruža zaštitu od diskriminacije, te bi trebao biti značajan instrument u borbi protiv diskriminacije u oblasti rada. Efikasna primjena ovog Zakona pruža mogućnost razvoja konkretnih mehanizama zaštite od diskriminacije, jer u poređenju sa radnim zakonodavstvom, sadrži dodatne pravne i druge institucionalne mjere. Međutim, kako bi se Zakon o zabrani diskriminacije primjenjivao u oblasti zaštite individualnih i kolektivnih radničkih prava, neophodno je da se sindikati kao i radnici informišu o specifičnim odredbama zakona, te da se upoznaju sa konkretnim mehanizmima koje on pruža. Uloga sindikata u borbi protiv diskriminacije u oblasti rada je ključna. Od njih se očekuje da prepoznaju neposredne i posredne oblike diskriminacije, te da upozore radnike kao i poslodavca. Posebno sindikalni predstavnici, kao uposlenici preduzeća i institucija u kojima rade, imaju svakodnevna saznanja o uvjetima rada i odnosima među uposlenicima i upravom. Zakonski su zaštićeni od otkaza, te su često prve osobe kojima se radnici obrate za pomoć i savjet.

Sindikati trebaju biti prva instanca u rješavanju ne samo radnog spora nego i diskriminacije u oblasti rada. (Demir, 2015)

Ako radnik stvarno pati od psihosocijalnog problema vezanog za mobing, neke osobe su u poziciji da pomognu radniku u ovoj teškoj situaciji:

- Kolege su ljudi u neposrednom krugu ugrožene osobe. Kao takvi, oni su u stanju da razumiju i pomognu u rješavanju problema, oni su najbliže osobe koje imaju priliku da saslušaju mobingovanu osobu i upute kvalitetan savjet.
- Savjetnik je lice koje odredi radna organizacija. Ova osoba je dostupna u kapacitetu „prve linije“ u slučaju interpersonalnih problema (sukobi, uznenimiravanje i slično). Savjetnik sasluša u povjerenju, informiše, daje savjete i, zajedno sa osobom koja se

obratila, traži rješenje. Na zahtjev radnika, ova osoba može da organizuje pomirenje između različitih strana ili da se angažuje oko uvođenja predviđenih procedura po zakonu.

- Savjetnik za prevenciju specijalizovan za psihosocijalne aspekte rada je stručnjak koji savjetuje poslodavca i radnike kako bi ih spriječio u činjenju psihosocijalnih rizika vezanih za rad. Može biti dio unutrašnje ili eksterne usluge za prevenciju i zaštitu na radu. Savjetnik za prevenciju sluša s punim povjerenjem, obavještava i daje savjete kako bi pronašli rješenje. Na zahtjev radnika, ova osoba može da organizuje pomirenje/posredovanje između različitih strana ili uvođenje procedura predviđenih zakonom.
- Zadatak ljekara u jednoj zdravstvenoj ustanovi je da organizuje i nadgleda zdravlje radnika na radnom mjestu. U slučaju zdravstvenog problema na radnom mjestu ljekar može pomoći i pružiti ugroženom uposleniku (kolegi, medicinskoj sestri/tehničaru, radnici, kuharici i drugom medicinskom i nemedicinskom kadru) informacije o mogućim rješenjima. Radnik koji ima problem uvijek ima pravo da samostalno zahtjeva sastanak sa nadležnim ljekarom. Ljekar može uputiti osobu koja se obratila za pomoći različitim spoljnim akterima: psihijatrima, profesionalnim psihologozima, socijalnim radnicima, udruženjima, itd.
- Predstavnici radnika: neki problemi mogu se rješavati na nivou sindikata, da bi se razmotrile organizacione mjere u cilju rješavanja trenutnog problema.
- Inspekcija rada: ako problemi ne mogu da se riješe interno i poslodavac ne ispunjava svoje obaveze u pogledu rješavanja zadovoljavajuće radne atmosfere i sigurnosti na poslu, radnik može kontaktirati Generalnu direkciju za superviziju i dobrobit na poslu. Njegova uloga je da pomogne zdravstvenim ili drugim ustanovama sa savjetima u sferi blagostanja i obezbjeđivanja primjene propisa. Može vršiti pritisak na poslodavca.

- Vanjski stručnjaci: nekoliko stručnjaka može voditi radnike i pomoći im u rješavanju problema sa kojima se suočavaju na poslu. (Federal Public Service, 2013)

Autorica Praštalo dala je neke opće odrednice za osobe koje su žrtva mobinga, ističući da se odmah po detektovanju problema treba reagovati i odlučno suprotstaviti, na sljedeći način:

- Odlučno reći toj osobi (moberu) da njezino/njegovo ponašanje nije prihvatljivo i da smjesti prestane s takvim ponašanjem. Bilo bi dobro da se to kaže pred nekom drugom osobom ili još bolje pred predstavnikom sindikata.
- Voditi dnevnik o takvim događanjima, tj. zabilježiti datum, vrijeme, mjesto i događaj sa što više detalja, imenima eventualnih svjedoka i ishod događaja. Naročito je važno zapisati sve o moberu, sve o radnoj sredini, da li je mobing uobičajena metoda za oslobađanje nepoželjnih iz te radne sredine i slično, jer dokazivanje mobinga, kao veoma specifične i perfidne pojave, može postati problematično ako se ne posjeduju i neki dokazi.
- Arhiviranje svih dokumenata vezanih za mobingovanje: kopije pisama, e-mailova, faksova, poruka i drugih dokumenata koji su vezani za te incidente i općenito zlostavljanje, tj. mobingovanje. Žrtvi su potrebni i saveznici, svjedoci, sindikati, ljekari (medicina rada), psiholog ili psihijatar (obavezno obratiti im se), a ponekad i advokat ili pravnik koji se bavi radnim pravom.
- Izvestiti o zlostavljanju nadređenu osobu, instituciju ili direktora, najbolje pismeno putem protokola.
- Izvan firme/institucije obavijestiti o tom događaju liječnika medicine rada ili bar svog ljekara opće prakse, a ako ima psihičkih problema zbog toga - onda i psihijatra. Dobro je kontaktirati i druge ljude koji imaju ili su imali sličan problem, razmijeniti iskustva.
- Ne vraćati istom mjerom.
- Zatražiti od nadležnog ljekara da u nalaz napiše da je pogoršanje zdravstvenog stanja uzrokovano stresom od mobinga.

- Putem dopisa obavijestiti i medije o mobingu koji trpite.
- Pričati svima i svugdje o tome što se dešava, kako bi se podstakli i drugi da iste takve svoje probleme također iznesu javno. O zlostavljanju je potrebno obavijestiti što više osoba, a po potrebi putem medija učiniti stvar javnom i eksplicitno navesti imena mobera. To će žigosati mobere kao izrazite negativce, primitivce, psihopate, pa će možda ustuknuti.
- Ako pritisak mobera postane nesnosan - otići na bolovanje, ali nikako prekinuti radni odnos, jer to bi značilo poraz za žrtvu, nekažnjavanje mobera, a posljedice stresa će ostati prisutne i nakon toga. (Praštalo, 2013)

4. ZAKLJUČAK

Razumijevanje faktora koji utiču na stres uposlenika na radnom mjestu bitno je za kasniji razvoj inicijativa koje se mogu odraziti na percepciju stresa i na taj način smanjiti povezane negativne rezultate. Zlostavljanje na radu često je suptilan proces koji promatrači u okolini teško prepoznaju.

Zbog pravnih posljedica zlostavljanja na radu za poslodavca, kao i zbog posljedica po zdravlje zaposlenih i njihovo radno funkcioniranje, iznalaženje učinkovitih preventivnih intervencija koje bi smanjile rizike za javljanje zlostavljanja na radu u organizaciji od važnog je interesa za poslodavca.

Postizanjem uravnoteženosti između kompetitivnosti pojedinca i njegovog odgovornog ponašanja prema drugima, a time i prema organizaciji, ako su etički principi vrijednosti organizacije, moguće je oblikovati radno okruženje koje je svima ugodno i poticajno, koje ne dopušta ugrožavanje drugih.

LITERATURA

1. Atman Ü., 2012. Is Yerinde psikoljik terör: Mobbing. Saglikta Performans ve Kalite Dergisi, 3: 157-74.
2. Aykut G, Efe EM, Bayraktar S et al., 2016. Mobbing and Exposure of Anesthesiology Residents in Turkey. Turkish Journal of Anesthesiology and Reanimation, 44(4), p.177.
3. Demir E., 2015. Diskriminacija u oblasti rada u Bosni i Hercegovini. Asocijacija za demokratske inicijative Sarajevo, 4-50.
4. Đelmo, Z., Selimić, M., 2011. Pravna zaštita od mobinga. Revija za pravo i ekonomiju, Pravni fakultet, Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru.
5. Einarsen S, Nielsen MB., 2014. Workplace bullying as antecedent of mental health problems: A five-year prospective and representative study. International Archives of Occupational and Environmental Health, 88: 131–42.
6. Federal Public Service, Employment, Labour and Social Dialogue. 2013. Guide to the prevention of psychosocial risks at work. General for the Humanisation of Labour.
7. Field ME. 2010. Bully Blocking at Work: A Self-Help Guide for Employees, Managers Australian. Academic Press; pp. 230–1.
8. https://bib.irb.hr/datoteka/617730.Psihologija_u_zatiti_mentalnog_zdravlja_2012_2.pdf
9. Kovačić i sar., 2017. Mobbing in a Non-Profit Organisation Organizacija. Volume 50
10. Lubarda BA., 2004. Mobing/buling na radu. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu
11. NHS., 2009. Retrieved from <http://www.staffgovernance.scot.nhs.uk/improving-employee-experience/dignity-at-work-project/review-of-mediation-services/>
12. Praštalo R., 2013. Mobing, šta je to? Glas dijaspore, Banjaluka.
13. Rees C, Alfes K, Gatenby M., 2013. Employee voice and engagement: connections and consequences. The International Journal of Human Resource Management, 24(14): 2780–98.

14. Sušanj, Z., 2012. Organizacijske intervencije u procesima upravljanja ljudskim resursima: uloga rukovoditelja u očuvanju mentalnog zdravlja. Državna škola za javnu upravu. Zagreb.
15. Szigety T., 2012. Early predictors of workplace mobbing. Procedia - Social and Behavioral Sciences, 33: 418 – 22.

POLICIJSKO PRAVO U BOSNI I HERCEGOVINI

POLICE LAW IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Izvorni znanstveni članak

*Enes Bezdrob, MA**

Sažetak

Svaka država, pa prema tome i Bosna i Hercegovina, isključivo putem svojih organa obezbjeđuje vladavinu prava i pravednosti. Ustavno-pravni okvir u Bosni i Hercegovini u ovom pogledu daje policiji i drugim organima države, ovlaštenja, ali sa orijentacijom na precizno definisanje njenih zadataka u cilju zaštite osnovnih prava i sloboda građana. Policija i građani su upućeni na regulativna pravila, na pravne norme. Otud opredjeljenje da u radu analiziramo policijsko pravo koje je predmet rada. Policijsko pravo predstavlja skup opštih pravnih normi kojima se uređuje sigurnost države i građana koji u njoj žive i s tim u vezi i organizacija, djelatnost i kontrola policije, izuzev opštih pravnih normi koje se jednako odnose i na policiju i na druge organe državne uprave, koje za svoj predmet imaju druge pojedine pravne grane u našem pravnom sistemu. U radu smo koristili kvalitativni istraživački pristup sa fokusom na primjenu tehnike desk metode i historijske metode. Kao zaključak možemo reći da sam koncept policijskog djelovanja mora imati osjećaj za prioritete i mora se osjećati odgovornim da svoju moć ispoljava samo u onim prilikama kada je to neophodno radi obezbjeđenja zahtijevanog nivoa sigurnosti.

Ključne riječi: policijsko pravo, zakoni, ovlaštenja, demokratija, građani, prisila, država.

Abstract

Every state, as well as Bosnia and Herzegovina, exclusively through its organs, ensures the rule of law and justice. Constitutional and legal framework in Bosnia and Herzegovina, in this sense, gives the police and

* Vijeće ministara Bosne i Hercegovine, kontakt: Enes.Bezdrob@vm.gov.ba

other state organs, authorization, but mostly oriented on precise defining of her tasks for the purpose of protection of basic rights and liberty of citizens. Police and citizens are informed about regulatory rules, about legal norms. Hence, the commitment to analyze the police law which is the subject of this paper. Police law represents the set of general legal norms which are used to regulate the safety of the state and of the citizens that live in it, and in regard to its organization, activities and control of the police, except of general legal norms which are equally related to police and other state organs, which have other particular legal branches within our legal system as their subject matter. In the paper, we used qualitative research approach with focus on application of desk method technique and historical method. As a conclusion we can say that the concept of police action has to have feeling for priorities, and has to feel responsible to exercise power only in those circumstances when it is necessary in order to provide the required level of security.

Key words: police law, laws, authorities, democracy, citizens, compulsion, state.

1. UVOD

Potpuno je razumljivo da je sa razvojem pravne i kriminološke misli u svijetu, a i kod nas povremeno dolazilo do različitih podjela i mimoilaženja, odnosno do jedne intelektualne borbe za prestiž u prihvatanju pojedinih definisanja i tumačenja određenih pojava koje su predmet istraživanja. U pogledu definisanja teorija o nastanku i razvoju policije kao centralnog segmenta izučavanja policijskog prava, literatura nam ukazuje na to da sami korijen riječi nalazimo u grčkoj riječi „politeuein“. „Politeuein“, znači biti građanin ili učestvovati u političkim aktivnostima i „polis“ što znači grad ili država. Ova definicija naglašava važnost, još u to doba, pojedinca, političkog učestvovanja, te države ili vlade. (Roberg, Crank, Kuykendall, Sherman, 2004.).

Sa istorijskog stajališta analiza teorijskih izučavanja razvoja policije ukazuju da se riječ „police“ pojavila prvi put u francuskom jeziku 1250. godine, a veće značenje dobija tek početkom XVII vijeka. Prema nekim izvorima u XIV vijeku kralj Karlo V je cjelokupnu administraciju koja se bavila opštim stvarima nazivao dobrom policijom, dok u XVI vijeku, riječ „policija“ dobiva značenje održavanja javnog reda (Masleša, 1999; 17 i

Miletić, 2003, 57). Dugo vremena postoje mnoge teorije o nastanku policije. Pod pojmom policije se u najširem smislu riječi podrazumijeva sistem posebnih tijela unutrašnje uprave koja u obavljanju poslova raspolažu institucionalnom prinudom. U objektivnom smislu policija je određena garantivnom (zaštitnom) funkcijom prema javnom poretku i ustrojem koji omogućava da se zaštitna funkcija policije prinudno ostvari. (Modli, Korajlić, „Kriminalistički rječnik“, 2002; 455). U svom djelu „Policija i društvo“ Roberg, R., Crank, J., Kuykendall, J., i Sherman, W.L. (2004.), pozivaju se na više autora (Lane, 1967; Johnson, 1981; Cooper, 1975; i Mokkonen, 1981.) i navode četiri osnovne teorije o nastanku policije, i to:

1. teorija o kontroli nereda,
2. teorija o kontroli kriminala,
3. teorija o kontroli klasnih sukoba i
4. teorija o urbanoj disperziji.

Naravno da mnogi autori ističu dokaze koji idu u prilog svojim teorijama, međutim nijedna teorija nije u potpunosti zadovoljavajuća, odnosno, drugim primjerima može se osporavati. Na primjer, u nekim gradovima jeste dolazilo do velikih nereda, prije uspostave novih policijskih uprava, ali u mnogim gradovima to nije bio slučaj.

2. RAZVOJ POLICIJE KROZ ISTORIJU

Istorijske pokazuju da je ona zaista jedna od najstarijih službi u jednom društvu, odnosno državi. Kada se govori o policiji kao elementarnom obliku društvene kontrole, naučnici često vole istaći da je policija starija i od same države.

U teorijama se uvijek ističu najstariji primjeri rada policije, kao održavanje reda i mira unutar plemena u kojima porodica, sekta ili pleme primjenjuju svoja neformalna i običajna pravila, odnosno norme ponašanja. Ponašanje pojedinca koje je odstupalo od normi često je bilo brutalno kažnjavano, npr. odsijecanjem ruke zbog krađe ili žigosanjem usijanim željezom na čelu ili drugim dijelovima tijela počiniocima krivičnih djela. U suštini svaki član grupe imao je neko ovlaštenje da primijeni običajna

pravila.* U antičkom vremenu, sam način održavanja reda i mira unutar plemena, počeo se mijenjati nastankom Rima i gradova-polisa u Grčkoj. Do 594. godine p.n.e. u Grčkoj i 3. vijeka p.n.e. u Rimu, održavanje reda i mira, bila je odgovornost imenovanih sudija, tj. privatnih lica koja za to nisu bila plaćena. Prvi plaćeni službenici za održavanje reda, mira i sigurnosti bili su *praefectus urbi*, funkcija koja je nastala u Rimu oko 27. godine p.n.e. U 6. godini nove ere, Rim je već imao veliku državnu policiju koja je patrolirala ulicama danju i noću. Osnovne policijske funkcije u antičko doba bile su u rukama vladalaca, vojske i vojnih starješina, kao i robovlasnika.

Nakon pada Rimskog carstva na evropskom kontinentu je preovladavala anarhija sve do 12. i 13. vijeka, kada su kraljevi preuzezeli odgovornost za provođenje zakona, što je podrazumijevalo pojačan rad tzv. *noćnih straža*, sastavljenih od grupa građana koji su tokom noći patrolirali ulicama u cilju sprečavanja požara, krivičnih djela i drugih problema, a ujedno su imenovali pojedince koji su provodili istrage i ubirali poreze. U nekim zemljama, poput Francuske bile su organizovane i konjičke patrole.

Početkom 12. vijeka, u Engleskoj, kralj je počeo imenovati *šerife* koji su izricali novčane i druge kazne i koji su preuzezeli nadziranje javnog reda i mira, a taj sistem potrajavao je vijekovima, a zasnovan je bio na grupisanju deset porodica ili deset grupe po deset porodica. Vremenom su polako te zajednice prerasle u *župe*, a nekoliko stotina takvih zajednica postale su poznate kao grofovije. Danas je područje takvih zajednica slično okrugu. U ovom sistemu grupe muškaraca koji su stariji od petnaest godina nazivale su se posse comitatus i bile su zadužene za progon odbjeglih kriminalaca. Westministerski statut je 1285. godine propisao da svaka župa mora imenovati dva redara koji su pomagali šerifu i oni su ispitivali prestupe, uručivali sudske pozive i naloge, vodili evidencije o zatvorenicima i nadzirali rad noćnih straža. Krajem 13. vijeka u Engleskoj je otvoren Ured sudije za prekršaje. Okružni šerif bio je zadužen za održavanje reda i mira u okrugu, a pomagao mu je sudija za prekršaje kojem su pomagali redari.

* Zavisno od pravnih tradicija, u bliskoj prošlosti, a i danas imamo slučajevе brutalnog kažnjavanja. Najbolji primjer je slučaj Amine Lavall u Nigeriji, 2003.godine, gdje je imenovana bila osuđena na kamenovanje do smrti zbog sumnje da je, iako se razvela od muža, ostala trudna i rodila dijete van braka. Poslije brojnih intervencija i uzbunjivanja svjetske javnosti, na kraju je oslobođena, zahvaljujući mišljenju iz šerijatske pravne tradicije, koje propisuje mogućnost tzv. uspavanog embriona, odnosno po tom zapisu, moguće je da plod u ženi stoji i do pet godina, i da se tek onda rodi dijete.

Ovakav sistem bio je temelj za razvijanje i provođenje zakona i ostao je u funkciji do 19. vijeka. Svi ovi angažovani ljudi, izuzev šerifa, svoj posao obavljali su dobrovoljno, njihov posao nije bio popularan i česti su bili slučajevi da oni plaćaju drugim licima da umjesto njih obavljaju ove poslove, a ovi zamjenski policajci, uglavnom zbog neobrazovanosti ili starosti, nisu bili puno efikasni. Sve ovo je stvaralo dosta lošu sliku o policiji u očima sredine.

Krajem 19. vijeka hiljade porodica, u eri industrijalizacije, počelo se preseljavati u novoizgrađene gradove u potrazi za poslom i boljim životom. Način života se počeo naglo mijenjati i došlo je do velikih društvenih nemira. Postojeći sistem za provođenje zakona, a prvenstveno sudije za prekršaje i redari nisu mogli adekvatno odgovoriti na sve probleme koji su bili rezultat društveno-ekonomskih promjena. Kriminalci u Londonu nisu se morali pribavljati ovakvog sistema za provođenje zakona i slobodno su počeli operisati slabo zaštićenim ulicama. Potencijalne žrtve kriminaliteta, ukoliko su bili dobrostojeći, angažovali su kao zaštitu svoje sluge i pratioce i to je bilo nešto slično tjelohraniteljima ili privatnoj zaštitarskoj službi. Siromašniji građani nisu mogli sebi priuštiti takvu vrstu zaštite i obično, u slučaju da su bili žrtve krivičnog djela, morali su angažovati nekog pojedinca da uhvati kriminalca. Najčešće su to bili redari koji su pokušavali da za određenu naknadu povrate dio ili cijelokupnu ukradenu imovinu i često bi, umjesto novčane naknade, zadržavali dio te ukradene imovine. U suštini ih uopšte nije zanimalo hapšenje i zakonsko gonjenje kriminalaca.

Ovakvo stanje je postepeno dovelo do velikog nezadovoljstva i još većeg kriminala, pa je tadašnji britanski ministar unutrašnjih poslova Sir Robert Peel, kritikujući slab kvalitet rada ovakve policije, pomogao da se 1829. godine usvoji Zakon o poboljšanju kvaliteta rada policije u Londonu i oko njega. Ovaj zakon je bio prvi korak u organizovanju prve moderne policije. Za uspostavu nove policije bili su zaduženi Charles Rowan i Richard Mayne koji su željeli izabrati najspasobnije ljudi i formirati policiju na vojnim principima, što je opet dovelo do velikog otpora u javnosti. Britanci su se pribavljali zloupotrebe ovlaštenja i uspostavljanja tajne policije, koja je već postojala u Francuskoj, navodeći primjer ograničenja ljudskih sloboda. Obzirom da su ova dvojica bili vrlo revnosni i restriktivni prilikom odabira ljudi i pravila ponašanja, vremenom su građani počeli prihvati nove snage. Ovaj sistem rada policije postao je primjer cijeloj

Engleskoj, a pojedini autori tvrde da je u određenoj mjeri postao primjer i Sjedinjenim Američkim Državama (President's Commission, 1967: 3-5).

Engleski naseljenici su svojim dolaskom u 17. i 18 vijeku, sistem održavanja reda i mira, sa šerifom, sudijom za prekršaje, redarima i noćnim stražama, prenijeli i u Ameriku. Vremenom je odgovornost za provođenje zakona postepeno prešla sa građana-dobrovoljaca na plaćene profesionalce, kao posljedica nastojanja sve kompleksnijeg i bogatijeg društva da ovlađa okolinom i nosi se sa svim problemima koji su nastajali u takvom društvu.

Početkom 19. vijeka, većina velikih gradova u SAD-u je uvidjela da je postojeći sistem neadekvatan i počele su se prvo osnivati plaćene policije koje su red i mir osiguravali danju, a onda su se počele udruživati sa noćnom stražom i to je dovelo do formiranja moderne integrisane policije koja je radila i danju i noću. Policijske uprave počele su se osnivati redom u svim većim gradovima, pa je u Bostonu osnovana 1837. godine, u New Yorku 1844. godine i Philadelphijski 1854. godine, i one su bile zasnovane na Peelovom modelu londonske policije, koji je u svojoj doktrini isticao prvo prevenciju, a onda tek hapšenje i gonjenje. Prevencija se postizala odgovarajućim i namjenskim rasporedom policajaca u zajednici kako bi se spriječavala krivična djela, te kako bi se što brže moglo intervenisati ukoliko djelo bude počinjeno. Tek poslije toga se insistiralo na hapšenju, privođenju i gonjenju, jer su ti postupci u to vrijeme bili vezani sa tajnovitošću, prevarama, huškanjem i korupcijom.

Ovakav model je pretpostavlja dosta složenu i rigoroznu strukturu baziranu na vojnim principima, vrlo strogim pravilima ponašanja i jasnim metodama rukovođenja. Sedamdesetih godina 19. vijeka većina gradova je imala formirane policijske uprave, čak i ako je i njima u početku bila uposlena samo jedna osoba. U ruralnim područjima okružni šerif je bio najuticajniji službenik za provođenje zakona. Postojao je još jedan vrlo interesantan oblik čuvanja javnog reda i mira, kojem se pogotovo u 19. vijeku pridavao veliki značaj, a to su bile privatne organizirane grupe, poznate pod nazivom Vigilanti. Naziv potiče od španske riječi „vigilante“ i znači čuvar ili stražar. Oni se mogu definisati kao dobrovoljna organizacija muškaraca (iako je ponegdje bilo i žena), koji su reagovali na stvarne i zamišljene prijetnje sigurnosti i štitili svoju imovinu ili tražili osvetu. Djelovanje vigilanata uključivalo je osiguravanje propisanog sudskog procesa pojedincima osumnjičenim za krivično djelo, ali i vlastite arbitražne,

diskriminacione aktivnosti i brutalne egzekucije i osvete. Tada se javlja i termin linčovanje, a on je bio prvo bitno korišten za javno bičevanje koje je vršio poručnik Lynch, vođa vigilanata u Virginiji. Ovaj pojam je kasnije postao sinonim za vješanja i ostao je opštepoznat termin u svijetu.

U državama na jugu SAD-a, između 1882. i 1951. godine, neorganizirane mase linčovale su oko 4.700 ljudi, a to je bio vid djelovanja vigilanata. Većina žrtava su, naravno, bili crnci (Karmen, 1983., str. 1616-1618). Vrlo je interesantno da ovakvi pokreti postoje i danas u jednoj demokratskoj zemlji kao što su Sjedinjene Američke Države. Primjer ovakvog pokreta su Guardian Angels (Anđeli čuvari), koji je osnovan 70-tih godina 20. vijeka i proširio se na više od 60 gradova, a okuplja tinejdžere i mladiće koji se organizuju u policijske patrole na ulicama u gradovima sa visokom stopom nasilja i kriminala (Berg, 1992., str. 225). U početku, policija nije prihvatala Guardian Angels, međutim vremenom se počela razvijati saradnja između njih. Svako organizirano djelovanje građana ili pojedinaca koje je usmjeren protiv kriminala, ukoliko im državne službe za provođenje zakona ne zabranjuju rad, mogu se smatrati vigilantima. Ti pokreti su danas mnogo manje nasilni nego ranije, jer su i policija, a pogotovo građani, mnogo manje spremni da prihvate i tolerišu nasilna ponašanja. Činjenica je da policija često sarađuje sa pokretima građana za provođenje zakona, kao što je slučaj sa Guardian Angels, iako je prema većini autora sam pojam vigilanti vezan za nasilje mase, neprikladne načine osvete i kažnjavanja nedužnih ljudi.

3. FUNKCIJE POLICIJE

Iako postoje brojna mišljenja o osnovnim funkcijama policije, preovladava mišljenje o četiri njene temeljne funkcije u savremenom društvu (Miletić, 2003., 66-88), a to su:

1. *upravna funkcija,*
2. *krivična funkcija,*
3. *prekršajna funkcija i*
4. *normativna funkcija.*

Upravnu funkciju policija ostvaruje vršenjem upravne aktivnosti, grupe upravnih poslova iz svog, zakonom utvrđenog, djelokruga i nadležnosti.

Krivičnu funkciju policija ostvaruje vršenjem krivičnih aktivnosti, prevencijom i suzbijanjem kriminalnih aktivnosti počinilaca krivičnih djela.

Prekršajnu funkciju policija ostvaruje vršenjem poslova koji se odnose na sprečavanje prekršaja, otkrivanje prekršaja i podnošenje zahtjeva za pokretanje prekršajnog postupka, te na kažnjavanje za određene prekršaje iz svih oblasti sigurnosti, te s tim u vezi i na pronalaženje i privođenje počinilaca ovih prekršaja.

Normativnu funkciju policija ostvaruje na način da vršenjem poslova iz svog djelokruga, odnosno provođenjem policijskih propisa, iste ujedno i tumači, te ispituje njihovu efikasnost u praksi. Naime, policija u praksi dolazi u priliku da provjeri da li se ostvaruju ciljevi zbog kojih su norme donijete, kakva je uloga tih normi, da li su odgovarajuće, da li ih treba mijenjati i u kom smislu.

U praksi vrlo često dolazi do preplitanja sadržaja pojedinih funkcija policije jer određene radnje i postupci policije mogu u isto vrijeme biti upravnog, prekršajnog, krivičnog, pa i normativnog karaktera. Pored navedenih funkcija, policija istovremeno obavlja i mnoge druge pravne poslove, kao što su radno-pravni, imovinsko-pravni, materijalno-finansijski i drugi poslovi koji opet ne spadaju niti pod jednu od navedenih funkcija policije. Ovi poslovi nisu direktno usmjereni na oblast sigurnosti, jer se njima direktno ne ostvaruje sigurnost države i njenih građana, pa se oni nazivaju pratećim poslovima policije.

Aktivnosti i postupci policije jednim dijelom su uvijek određeni vrstom države čiji je ona dio. U nekoj totalitarnoj državi vlast uživa samo jedna osoba, mali broj pojedinaca ili jedna politička partija. Uopšte, cilj uspostavljenih zakona i politike koja kontroliše sve aspekte života je da zadovolje interesе onih koji su na vlasti – društveni sistem odražava se direktno na račun slobode pojedinca.

Demokratske države zasnivaju se na ideji o „učešću građana kojima se upravlja“. Članovi demokratske zajednice direktno učestvuju u donošenju zakona ili biraju svoje predstavnike koji će u njihovo ime učestvovati u donošenju i sprovоđenju zakona (Roberg, Crank, Kuykendall, Sherman, "Policija i društvo", 2004.).

4. POLICIJA I GRAĐANI

Osnovni koncept koji ustvari predstavlja jedan od prvih zahtjeva savremenog društva jeste da su građani centralne figure ostvarivanja svih oblika sigurnosti, a time i djelatnosti policije. U skladu sa ustavnim načelima demokratskih uređenja država, što je slučaj naravno i kod nas, svi građani imaju jednaku zaštitu pred državnim i drugim organima, što znači i pred policijskim organima. Jedna od temeljnih dužnosti policije je upravo zaštita života, te lične i imovinske sigurnosti građana. U tom smislu policija treba da predstavlja servis koji treba da služi interesima i potrebama građana, na prvom mjestu u kontekstu njihove sigurnosti, osiguravanja javnog reda i mira, smanjenje i sprečavanje kriminaliteta i sl.

U posljednje vrijeme, a kao potreba i posljedica zahtjeva za poboljšanjem kvaliteta odnosa između policije i građana, kao i za potrebama efikasnijeg rada policije, posebno se naglašava koncept tzv. „rada policije u zajednici“. Ovaj koncept prema Championu i Rushu (2003:3) trebalo bi da rezultira:

1. poboljšanjem odnosa između policije i građana,
2. većom sigurnošću građana u zajednici po svim vidovima nesigurnosti,
3. optimizacijom tehnika suzbijanja i sprečavanja kriminaliteta,
4. opštom reafirmacijom koncepta građana u zajednici i
5. jačanjem policijske i kvazipolicijske uloge građana.

Iako se naglašava da je ovaj koncept novijeg datuma, u daljem izlaganju, potvrdiće se da je ovaj koncept na prostoru Bosne i Hercegovine apsolutno postojao, u pogledu potpune vezanosti građana i policije, mnogo prije, ali je diskutabilan (u teoriji), bio ideološki predznak bivše države u okviru koje je policija djelovala.

5. POLICIJSKI POSLOVI

Poslovi i zadaci policije u svakom demokratskom i parlamentarnom društву definišu se zakonima, kao i pripadajućim podzakonskim aktima, koji bliže uređuju materiju i postupke, gdje se po pravilu policija definiše kao javna služba Ministarstva unutrašnjih poslova koja obavlja sve poslove propisane tim zakonima. U prvom redu, građanima se pruža zaštita njihovih

osnovnih, Ustavom zagarantovanih, ljudskih prava i sloboda, kao i zaštita drugih ljudskih i društvenih vrijednosti u skladu sa zakonima. Savremeni zakoni o policiji u modernim društvima uvijek utvrđuju policijske poslove, a to su:

- zaštita života čovjeka,
- zaštita osnovnih prava čovjeka,
- zaštita sigurnosti čovjeka,
- zaštita nepovredivosti osobe,
- zaštita imovine,
- sprečavanje, otkrivanje i razjašnjavanje krivičnih djela i prekršaja,
- traganje za izvršiocima krivičnih djela i njihovo dovođenje nadležnim tijelima,
- nadzor i upravljanje sigurnošću saobraćaja,
- poslovi sa strancima,
- nadzor i osiguranje državne granice,
- i drugi poslovi određeni zakonom.

6. ORGANIZACIJA POLICIJE

U svim modernim društvima građanima je na raspolaganju tzv. temeljna policija ili uniformisana policija koju oni doživljavaju kao državu i to prvenstveno kroz interakcije iz domena lokalnih policijskih uprava, koje se uvijek konstituišu na nivou opštine, odnosno lokalne zajednice. Pored njih egzistira i neuniformisana policija, koja se bavi poslovima sprečavanja i otkrivanja krivičnih djela, kao i drugim poslovima iz njihove nadležnosti. Kada se radi o većim prostorima opština ili o složenijoj sigurnosnoj situaciji, država organizuje i policijske stanice koje su sastavni dijelovi policijskih uprava. Policijskom upravom rukovodi načelnik policijske uprave. U obavljanju policijskih poslova, Policijska uprava na svom području obavlja niz zadataka iz domena javne sigurnosti, od kojih su najvažniji :

- da prati stanje sigurnosti javnog reda i mira,
- da prati i analizira stanje i kretanje kriminaliteta,
- da organizuje, usmjerava, usklađuje i nadzire rad policijskih stanica,
- da direktno učestvuje u svim složenijim poslovima rada policijskih stanica,
- da preduzima sve mjere radi zaštite građana, određenih osoba i objekata,

- da djeluju pravično, u skladu sa zakonom i svojim ovlaštenjima.

U obavljanju svih ovih poslova, policijski službenici moraju poštovati ljudska prava i slobode svih, bez obzira na razlike u nacionalnosti, rasi, boji kože, vjerskom ili političkom opredjeljenju, obrazovanju, društvenom položaju i sl. Oni djeluju s javnim ovlaštenjima koje proizilaze iz njegovog službenog položaja i uvijek moraju djelovati pravično, pridržavajući se svih pravila službe. Policijski službenik nikada ne smije tražiti za sebe ili nekog drugog privilegije ili druge prednosti u odnosu na ostale građane uz obavezu da se suprotstavi svakom obliku podmićivanja, korupcije i sl. U svakoj situaciji, policijski službenik mora čuvati svoj ugled i ugled policijske službe, ličnim primjerom mora ispoljavati poštovanje dobrih običaja i slijediti etička načela službe. Pri obavljanju svih svojih poslova, on mora reagovati odlučno i obazrivo i ne smije poduzimati radnje koje mogu štetiti njegovoj časti i ugledu, kao i časti i ugledu građana i ne smije svojim radnjama podrivati povjerenje građana.

U uslovima specifičnog uređenja naše države, a u cilju zadovoljenja interesa i potreba građana s aspekta opšte sigurnosti, konstituisan je i specifičan sistem policijskog organizovanja, koji podrazumijeva opštinske policijske uprave sa svojim policijskim stanicama koje su sastavu Kantonalnih ministarstava unutrašnjih poslova. Na nivou entiteta u okviru ministarstava unutrašnjih poslova, takođe se policijski poslovi obavljaju kroz uprave policije, dok na državnom nivou, u okviru Ministarstva sigurnosti Bosne i Hercegovine, kao upravne organizacije djeluju policijske agencije, i to:

1. *Granična policija,*
2. *Agencija za istrage i zaštitu (SIPA),*
3. *Direkcija za koordinaciju policijskih tijela,*
4. *Agencija za forenziku,*
5. *Agencija za školovanje i obuku kadrova,*
6. *Agencija za podršku i logistiku.*

7. SPECIFIČNOSTI U BOSNI I HERCEGOVINI

Bosna i Hercegovina kao država, opterećena je brojnim političkim, društveno-ekonomskim, socijalnim, istorijskim i organizacionim problemima, koji se reflektuju direktno i na policijsko pravo, odnosno na

organizaciju i efikasnost policijskih organa i shodno tome i na ciljeve i rezultate koje želimo postići, jer želimo da funkcionišemo kao moderno društvo. Država, čija je kompletna infrastruktura uništena nemilosrdnim ratom, poznata kao prirodni raj na planeti, sa svim svojim prirodnim bogatstvima, još uvijek liječi rane iz nedavne prošlosti i tavori u nekom tamnom uglu u dvorištu evropskih modernih društava.

Postoji, po mom mišljenju, nekoliko razloga zašto se sa svim svojim resursima i ljudskim kapacitetima ne može još uvijek izdici iznad sivila koje vlada u našem društvu. Neki od njih su:

1. Ratom razorena zemlja, odnosno njena kompletna infrastruktura,
2. Nepostojanje konzistentnosti kada je u pitanju državna politika,
3. Nedovoljna ekomska razvijenost naše zemlje,
4. Problemi tranzicije,
5. Prisutnost korupcije u velikom obimu u svim segmentima društva i
6. Nemogućnost i nesposobnost provođenja reforme javne uprave.

Kada govorimo o policijskom pravu kao i organizaciji policijske službe u Bosni i Hercegovini, onda se uvijek imaju u vidu dva vremenska perioda. Prvi je period od završetka Drugog svjetskog rata, kada je konstituisana, prvo Federativna Narodna Republika Jugoslavija, a onda Ustavom iz 1963. godine, izmjenjen naziv u Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija. Taj period je bio do izbijanja ratnih sukoba širom zemlje, a drugi period je poslije završetka ratnih sukoba, koji su okončani Dejtonskim okvirnim sporazumom o miru i Ustavom Bosne i Hercegovine kao četvrtim Aneksom tog Sporazuma.

U posljednje vrijeme mnogi autori nalaze odgovore primjenom tvrdnji mnogih teorija, kojima objašnjavaju stanje u postsocijalističkim, tranzicijskim državama u kojima se kapitalizam ustvari doživljava u njegovom iskrivljenom obliku, što je nedovoljno i jednostrano, jer ako pogledamo neka istraživanja i radove, možemo zaključiti da neka mjerena i istraživanja pokazuju potpuno druge vrijednosti i tendencije u Bosni i Hercegovini u odnosu na druge države regije. Osnovna činjenica, koju mnogi nekako žele da zaobiđu ili zaborave, jeste da je Bosna i Hercegovina ratom razorena i uništena zemlja u svakom pogledu, i to ne samo u ekonomsko-materijalnom ili ekonomskom-političkom smislu. Rat je uništil sve temeljne vrijednosti ove države, i pojedinačno, njenih građana, počevši od

materijalnih vrijednosti, koje se kasnije u tranzicijskom periodu nikada više nisu izgradile, ali je uništen sistem društvenih, ljudskih vrijednosti, poništen je uticaj svih struktura i faktora u socijalnom sistemu, poremećen je u potpunosti sistem moralnih vrijednosti, nekonzistentna dnevno-populistička politika nije nikada izgradila nijedan preduslov za potpuno funkcionisanje nijednog dijela države, a stanje „letargije“ i neizvjesnosti dovodi do takvog psihološkog kolektivnog i pojedinačnog stanja, da se ustvari reagovanje i države, odnosno državnih organa, a i građana, potpuno razlikuje od reakcija u regionu. Naime, u svojoj nemoći i neznanju, kompletno društvo Bosne i Hercegovine, uglavnom ovaj psihološki pritisak na pojedinca, građana, koristi kao objašnjenje, rekao bih, kao izgovor na mnoga kriminalna djelovanja, što naravno dalje dovodi do opšteg pada nivoa sigurnosti u društvu, daljeg djelovanja na subjektivne osjećaje pojedinaca, a i urušavanje svih vrijednosti ovog još neizgrađenog društva. Jedan od uzroka kriminaliteta i u Bosni i Hercegovini jeste relativna deprivacija ili relativna depriviranost, koja podrazumijeva sve slojeve u našem društvu. Relativna deprivacija je ustvari stanje pojedinca-građana ili društvene grupe koji subjektivno sebe doživljavaju kao nepravedno zapostavljene u odnosu na ostale za koje smatraju da imaju iste ili slične karakteristike (Lea i Young, 1996, str.136).

Naime, prije ratnih dešavanja, u našoj državi je bio potpuno drugačiji sistem, sa pozitivnom stopom zapošljavanja, stabilnom socijalnom organizacijom, čvrstom i uređenom porodičnom strukturom i naglašenim zajedničkim vrijednostima, a sve to je bilo utemeljeno jakom sigurnosnom mrežom državnih aparata koji su bili sinonim socijalne države. Sada je poslije rata, sve to nestalo i zamijenjeno jednom tužnom stvarnošću nezaposlenosti, ekonomske i socijalne nesigurnosti, pokidanog porodičnog života i narušenih međuljudskih odnosa. Sistem materijalne, društvene i lične sigurnosti nestao je i zamijenjen sistemom nesigurnosti, neizvjesnosti i društvenom dezorganizacijom. Nepostojanje tržišta rada dovodi do nepostojanja mnogih kriterija i do jedne sveopšte isključenosti, što se direktno odražava na cijele porodice i njihovu okolinu. Za kratko vrijeme nestala je tzv. srednja klasa koja je bila nosilac društvenih vrijednosti (umjetnici, profesori, naučni radnici, glumci, prosvjetni i društveni radnici), a pojavile se jako vidljive klasne razlike s aspekta brzog bogaćenja pojedinaca

i određenih užih grupa. To su bili temelji relativne deprivacije pojedinaca i cijelih grupa građana u Bosni i Hercegovini.

Ekonomska depresija ima mnogo tumačenja i definicija, ali u slučaju našeg društva, ima direktni uticaj i motiv na kriminalne aktivnosti. Naime, nezaposlenost, nikakav materijalni položaj i opšta socijalna marginalizacija su u direktnoj vezi sa besposličarenjem, „gluvarenjem“, prepuštanjem „ulici“, padom tolerancije prema društvenim vrijednostima i nejednakostima. Nejednakost prihoda je važan faktor koji može da utiče na stopu kriminaliteta, pogotovo u uslovima izražene nejednakosti, kada ljudi sa niskim prihodima žele usvojiti način života koji je karakterističan za ljudi sa visokim primanjima, naročito kada žive u urbaniziranim sredinama gdje vide mnoge blagodeti lagodnog života koje su na raspolaganju onima sa visokim životnim standardom.

Bosna i Hercegovina je zemlja za koju ne možemo reći da je visoko urbanizirana, a pojedini gradovi mogu biti sinonim za urbanizaciju, koji imaju svoje specifičnosti, što će pokušati komentarisati. Kada se govori o uticajima životne sredine na stepen kriminaliteta, postoji jedno šarenilo na području naše države, koje bi mogli nazvati i specifičnost i ne izaziva dosta interesa, što nije opravdano. Naime, u pojedinim geografskim prostorima, koji se mogu nazvati „liminozni“ prostori, možemo razlikovati regije koje su mješavina različitog životnog prostora, pomiješane urbanog dizajna, različitih kultura i religija. To su npr. područje Posavine na sjeveru, područje Zapadne Hercegovine, područje sadašnjeg Unsko-sanskog kantona i područje Istočne Bosne. U tim regijama primjetan je jedan spoj različitih načina uređenja životne okoline, arhitektonskog dizajna, različitih kultura, pa čak i religija. Ako vršimo komparaciju visina stopa kriminaliteta, primjetićemo da je ona ovdje puno niža nego u centralnim dijelovima Bosne i Hercegovine, pogotovo ako se ima u vidu tzv. konvencionalni kriminalitet.

Objašnjenja za ovo mogli bi potražiti upravo u činjenici da građani na ovim prostorima žive uglavnom od svog rada, zanatstva, poljoprivrede, životna sredina im je tako i izgrađena, nije visoko urbanizirana, preovladavaju privatne, manje stambene kuće sa baštama, ogradama i odličnim pogledom na komšije i njihove privatne objekte, prisutne su primjese sličnih ili različitih kultura, a religijska pravila su poštovana, pogotovo u očuvanju opštih društvenih vrijednosti. U Bosni i Hercegovini, jednoj od republika u bivšoj Jugoslaviji, postojao je takođe vrlo uređen

sistem policije, koji je bio sinonim za sigurnost i ogledalo države kao socijalne kategorije, a takav policijski sistem bio je i široko prihvaćen od strane građana. Policijski službenici su bili vrlo omiljeni, imali su izuzetan interaktivan odnos sa građanima, veoma rigorozno, stručno i promišljeno se radilo na odabiru i obuci kadrova, tako da su rijetke bile primjedbe i žalbe građana na njihov rad, jer su dosta efikasno radili u okviru zakonskih ovlaštenja koji im je davao tadašnji važeći Zakon o unutrašnjim poslovima. Koncept „rada policije u zajednici“ koji forisiraju svi moderni autori u svijetu, već tada je bio potpuno primjenjen u radu policije na bosanskohercegovačkim prostorima. Naime, osnovni rad policije i to one temeljne (uniformisane) u policijskim stanicama odvijao se kroz pozorno-patrolne sektore ili rejone, gdje je jedan policajac, kao vođa sektora, sam ili sa grupom policajaca, boravio na jednom malom području mjesne zajednice i svakodnevno ostvarivao punu saradnju sa stanovnicima. Tu su vršili poslove prevencije, nadziranja jedne male zajednice i vodili evidencije o svim bezbjednosno-interesantnim pojavama i pitanjima. Vođu sektora svi građani su na tom terenu poznavali, on je njih poznavao, imao njihove brojeve telefona i znao mnoge informacije bitne za potpunu sigurnost. On je kroz obavljanje svog posla obavljao i policijske poslove i poslove socijalnog radnika, sa puno obzira, odlučnosti i pravičnosti, a mnogi moderni autori ističu ovaku ulogu policije u koceptu rada policije u zajednici.

Međutim, tadašnja država je bila u svojoj biti socijalistička i za mnoge autore imala je potpuno drugi ideološki predznak, oni su voljeli isticati da je tadašnja policija „radila za državu, a u demokratskim društвima radi za građane“. Ove ocjene apsolutno ne stoje, pogotovo ne sa aspekta sigurnosti građana i koncepta policijskog rada, jer je taj policijski sistem osiguravao sigurnost života građana, njihove imovine i svih drugih društvenih vrijednosti. U tada važećim zakonskim propisima je postojalo nekoliko odredbi koje su isle na ruku ovim mišljenjima o „ideološkom predznaku“ rada tadašnje policije, a koje su bile plod tadašnjeg aktuelnog društveno-političkog uređenja naše države. Jedna od takvih odredbi je bio „verbalni delikt“ ili „javni neprijateljski stup“, koji su u Zakonu o prekršajima SR BiH i Krivičnom zakonu SR BiH, okarakterisani kao prekršaj odnosno krivično djelo.

Druga odredba je u Zakonu o unutrašnjim poslovima SR BiH, koji je inače bio dobra podloga za mnoge koncizne i jasne podzakonske akte i koji

je predviđao svojim famoznim članovima 111. i 111a. tzv. „moralno-političku podobnost“ i gdje je država na osnovu „utvrđene“ moralno-političke nepodobnosti mogla raskinuti radni odnos policijskom službeniku.

Ovi stavovi političke volje tadašnje države su zaista, iz današnje vremenske distance, bili diskutabilni, relativni, diskrecioni i predstavljeni su odraz političkog momenta tadašnjeg uređenja. Ovakav sistem policijskog rada je temelj policijskog rada u zajednici, policijska organizacija je bila hijerarhijski ustrojena, jer je više policijskih uprava bilo uvezano u Centre službi bezbjednosti, a ovi svi centri uvezani pod okriljem jedinstvenog Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova SR BiH (kasnije Republičkog ministarstva unutrašnjih poslova SR BiH). Provođenjem policijskog prava, odnosno obavljanjem policijskih poslova, policijski službenici su imali zaista vidljive rezultate rada, a svi poslovi tada su bili normirani, odnosno mogli su se vrednovati, tako da su tadašnji policajci u svojim mjesecnim izvještajima, odnosno obračunima, taksativno mogli iskazati svoje rezultate rada, te su po tom osnovu primali platu, koja je poznavala tzv. „varijabilu“, pa su policajci sa većim rezultatima rada dobijali i određeni iznos varijabile, koja je iznosila do 30% mjesecne plate, dok se policajcima sa slabim rezultatima rada umanjivala plata za određeni iznos. To je bio dodatni stimulans za policajce koji su svojim radom mogli ostvarivati sasvim pristojna primanja.

Provođenjem Dejtonskog mirovnog sporazuma, koji je donesen 1995. godine, napravljena je asimetrija u hijerarhiji i organizaciji policijskih poslova. I danas je temeljna organizacija Policijska stanica u okviru Policijske uprave, a Policijske uprave su u sastavu Kantonalnih ministarstava unutrašnjih poslova. Deset kantonalnih ministarstava imaju svi svoje policijske zakone o unutrašnjim poslovima, zakone o policijskim službenicima, zakone o nošenju i držanju oružja i municije, i sl. Ova kantonalna ministarstva nemaju nikakvih hijerarhijskih veza prema Federalnom ministarstvu unutrašnjih poslova, oni vrše svoje poslove i zadatke određene zakonima, samostalno odabir i školovanje kadrova, činovanja, imaju svi svoje neujednačene budžete koji su doveli do velikih razlika u visinama plata, kao i do različitog nivoa materijalno-tehničke opremljenosti i različitog nivoa obučenosti i sposobljenosti policajaca, zavisno od finansijskog stanja pojedinih kantona.

Na nivou Federacije Bosne i Hercegovine djeluje Federalno ministarstvo unutrašnjih poslova, u okviru kojeg policijske poslove iz svog

djelokruga, vrše policajci Federalne uprave policije, koji osim neobavezujuće saradnje, nemaju nikakvih nadležnosti, koordinacije ili subordinacije prema kantonalnim ministarstvima. Kada se ima u vidu da i u Distriktu Brčko policija ima svoje zakone, onda se dobija jedan vrlo šaren konglomerat zakona, propisa i podzakonskih akata.

Na nivou države Bosne i Hercegovine, u okviru Ministarstva sigurnosti BiH, koje opet nema nikakvih nadležnosti kod obavljanja operativnih policijskih poslova, djeluju navedene policijske agencije. I ovdje je prisutna nedosljednost i želja za potpunom samostalnošću policijskih agencija, pa recimo pored postojanja Agencije za podršku i logistiku na državnom nivou, čiji su osnovni poslovi da vrše nabavku i opremanje državnih policijskih agencija (jedinstvene uniforme, oružje, municiju i ostalu svu materijalno-tehničku opremu), sve agencije i dalje sve nabavke vrše samostalno, nekoordinirano i nepotrebno.

U Republici Srpskoj je centraliziran sistem policijskih poslova. Jedinstvenim zakonom o unutrašnjim poslovima djeluje Ministarstvo unutrašnjih poslova RS u kojem policajci rade kroz šest Centara javne bezbjednosti (na teritorijalnom principu). Svi zakoni su jedinstveni, svi podzakonski akti su jedinstveni, a odabir kadrova, obuka, opremanje, plate i budžetska sredstva su centralizovana.

Sagledavajući stanje, nameće se zaključak da je obavljanje policijskih poslova u Bosni i Hercegovini potpuno asimetrično, neharmonično, nekoordinirano, bespotrebno opterećeno nedosljednošću u realizaciji državne vlasti. Dovoljno je reći da postoji 14 zakona iz svake oblasti. Svi podzakonski akti se multipliciraju jer se rade na osnovu zakonskih propisa i sve je 14 puta brojnije i brojnije.

Kada se svemu ovom još uključi, duboko ukorijenjena, politizacija u obavljanju policijskih poslova, razne vrste uticaja i pritisaka političkih moćnika, putem određivanja budžetskih sredstava, odabira policijskog kadra, miješanja u operativne poslove i zadatke, kontrole putem nezavisnih odbora i drugih odbora, onda se apsolutno javlja prijeka potreba za novim, kvalitetnijim, modernijim ustrojem policijskog sistema.

Područja Federacije BiH, kao i Republike Srpske, po svojoj veličini, nisu ništa veći od jedne grofovije ili okruga u Velikoj Britaniji ili jedne od saveznih država u Njemačkoj, te je stoga apsolutno nepotrebno ovakvo šarenilo u organizaciji policijskog prava. Ustav Bosne i Hercegovine, kao i

Ustavi entiteta to dozvoljavaju, ali isto tako i ne zabranjuju izvjesnu reorganizaciju i malo veću centralizaciju i hijerarhiju u organizaciji i obavljanju ovih poslova. Pogotovo je to prihvatljivo kada se imaju u vidu materijalno-finansijske mogućnosti nedovoljno razvijene zemlje, kakva je naša, politička nekonzistentnost i narastajuće nezadovoljstvo javnosti ovakvom organizacijom.

Ostvarenje svih funkcija policijskog prava o kojima se govorilo može se efikasno dešavati samo odmicanjem policijskog sistema od politizacije, usmjeravanjem u cilju zadovoljenja interesa svih građana i njihovih prava i sloboda. Za korjenitu promjenu i uspostavu moderne policijske organizacije potrebno je mnogo truda i posla, ali i mnogo više mudrog, korektnog političkog promišljanja, te zaboraviti partikularne političke interese i sitno politikanstvo.

Kada će se to desiti, to je teško predvidjeti, ali puno je bolje da političari mijenjaju situaciju koja je prisutna, nego da situacija mijenja političare.

8. ZAKLJUČAK

Evidentno je da je naše društvo opterećeno brojnim problemima, a ti problemi izazivaju dileme koje, zbog našeg specifičnog teritorijalno-političkog ustrojstva, naše domaće svakodnevne politike ne mogu riješiti. Oduvijek je i u teorijama i u praksi postojalo neslaganje o ulozi i organizaciji policije u demokratskom društvu. Prilikom ostvarivanja svih pomenutih funkcija policijskog prava, u praksi se uvijek javljaju dvije krajnje alternative:

- *prva alternativa je skoncentrisana na puno poštivanje pravila i propisa*
- *druga alternativa je usmjerenje prema potrebama i individualizaciji*

Prva alternativa predstavlja model rada policije u skladu sa zakonom (profesionalno, reformski), dok druga alternativa predstavlja model rada usmjeren u skladu sa vladajućom politikom. Model rada u skladu sa zakonom bazira se na činjenici da pravda nastaje konzistentnom primjenom zakona, procedura, te strategija rada policije. U idealnom slučaju ti zakoni, procedure, propisi i strategije su racionalni, pravični i neopterećeni bilo

kakvim predrasudama koje bi se kosile s osnovnim principima modernog društva.

Vizija policije koja djeluje u skladu sa važećom vladajućom politikom, prvenstveno služi interesima najuticajnijih osoba u društvu, koji se smatraju da su iznad zakona, dok se prema ostalima policija treba odnositi drukčije. Ovakav pristup vodi ka diskriminaciji i davanju prednosti određenim pojedincima. Ove polemike o radu policije naglašavaju i dugotrajne tenzije u demokratskim društvima, a to je u osnovi sukob vladavine prava ili vladavina politike nasuprot očekivanju sredine. U ovakvim uslovima, nezadovoljstvo javnosti dovodi do promjena, ali u pluralističkom društvu u kojem postoji sukob interesa građana i zahtjevi koje društvo postavlja pred vlast, do promjena dolazi jako sporo ili gotovo nikako. Zato se od onih koji pružaju usluge, a to je policija, očekuje da se prilagođavaju potrebama sredine.

U uslovima Bosne i Hercegovine to se mora uraditi tako da se ne daje nikakva prednost određenim pojedincima, grupama i sredinama u odnosu na druge. Kada će se to početi dešavati, zavisi od brzine promišljanja i svijesti vlasti o tome koliku bi cijenu mogli plaćati u budućnosti, jer budućnost nudi obećanja i propast, ona nudi neprikošnoveni napredak u tehnologiji, ali i društvene, ekonomске i socijalne probleme bez presedana.

Ključni prijedlog je jednostavan i dosta provodiv, a to je u suštini, utrđivanje i donošenje harmoniziranih zakona i svih drugih propisa, jedinstvenih na nivou države i entiteta, znači ne više od jednog u svim oblastima policijskog prava kojima će se urediti oblast policijskog djelovanja, počevši od zajedničkog, ravnomjernog i unificiranog finansiranja, odabira kadrova, školovanja i obuke, materijalno-tehničkog opremanja (počevši od jedinstvenih uniformi sa državnim, entetskim ili kantonalnim oznakama), specijalizacija, izjednačavanja plata, utvrđivanja nadležnosti i djelokruga rada svih policijskih organa i agencija i sl.

Prvi argument koji ide u prilog ovome jeste da se sva pitanja sigurnosti građana i zadovoljenje njihovih potreba, nikada ne mogu dijeliti po kantonima, županijama, jer smo, primjera radi odavno uveli jedinstvene registarske tablice na automobilima, a vožnja, odnosno upravljanje tim automobilima je različito od grada do grada, ili slučaj nabavke oružja, gdje građanin u Širokom brijegu može imati 12 cijevi, dugih i kratkih, a na Palama građanin ne može dobiti ni jedno oružje.

Zadovoljavanje potreba građana za sigurnošću, mora biti sinonim odnosa države prema njima, a to je provođenje policijskog prava i ti policajci moraju biti oslobođeni pritisaka i ucjena lokalnih moćnika koji žele da zauvijek budu centri političke moći.

LITERATURA

1. Berkeley, G. E., 1969. *The Democratic Policeman*, Boston: Beacon Press.
2. Champion, J. D., Rush, E.G., 2003. Rad policije u zajednici: Office of Public Affairs Embassy of United States of America, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina.
3. Dedić, S., 2001. Upravno pravo Bosne i Hercegovine, Pravni fakultet, Bihać.
4. Ignjatović, Đ., 2008. Kriminologija, Pravni fakultet, Beograd.
5. Masleša, R., 1999. Policija-organizacija i funkcionisanje u demokratskom društvu, Fakultet kriminalističkih nauka, Sarajevo.
6. Miletić, S., 2003. Policijsko pravo, Policijska akademija, Beograd.
7. Modly, D., Korajlić, N., 2002. Kriminalistički rječnik, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj.
8. Newman, O., 1972. *Defensible Space: Crime Prevention through urban design*, London: MacMillan.
9. Newman, O., 1976. *Design Guidelines for Creating Defensible Space*, National Institute of Law Enforcement and Criminal Justice, Law Enforcement Assistance Administration, Washington, DC: US Department of Justice.
10. Newman, O., 1996. *Creating Defensible Space*, Washington, DC: US Department for Housing and Urban Development.
11. Purišević, F., 2012. Opći upravni postupak u Bosni i Hercegovini (Upravno procesno pravo-Prvi dio), Sarajevo.
12. Roberg, R., Crank, J., Kuykendall, J., Sherman, W. L., 2004. Policija i društvo: Office of Public Affairs Embassy of United States of America, Sarajevo.
13. Selimić, M., 2014. Saradnja policijskih i pravosudnih organa u državama članicama EU, kao i sa trećim zemljama. Sveučilište/Univerzitet Vitez i Asocijacija za informacione tehnologije. Edukator, izd. 2.,
14. Torres, D. A., 1987. *Handbook of State Police, Highway Patrol and Investity*

POLITIKA SANKCIONISANJA POČINITELJA ORGANIZOVANOG KRIMINALITETA U I VAN ZLOČINAČKOG KOLEKTIVITETA U PRAKSI SUDA BOSNE I HERCEGOVINE ZA PERIOD 2009 - 2015. GODINE

PUNISHMENT POLICY FOR ORGANIZED CRIME OFFENDERS IN AND OUTSIDE THE CRIMINAL COLLECTIVITY IN THE PRACTICE OF THE COURT OF BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING THE PERIOD 2009 - 2015.

Pregledni znanstveni članak

*Azra Jamaković, MA**

Sažetak

Rad je inspirisan nastojanjem da ukaže na razlike i politiku sankcionisanja organizovanog kriminaliteta u i van zločinačkog kolektiviteta. Dodatno je inspirisan nastojanjem razumjevanja politike kažnjavanja na nivou Suda Bosne i Hercegovine i ocjene njene adekvatnosti. Cilj rada je opis postojećeg stanja u donosu na problem kažnjavanja učesnika u organizovanom kriminalitetu i davanje vrijednosnog suda o pitanju koje se postavlja u ovome radu, a to je u kojoj mjeri navedene razlike u odnosu na kriminalitet počinjen van zločinačkih organizacija utiču na razlike u kažnjavanju učinilaca.

U radu je primjenjena analiza sadržaja dokumenata kao osnovna metoda za prikupljanje podataka, s tim da su predmet analize presude Odjela II Suda BiH i to kroz upotrebu statističke metode. Rad obuhvata analizu presuda Odjela II Suda BiH i jedinu ograničavajuću okolnost predstavlja nekompletност podataka. U radu se opisuje i provjerava politika sankcionisanja počinitelja organizovanog kriminala u odnosu na krivična djela počinjena van zločinačkog kolektiva čime je ukazano da kaznena politika odgovara uspostavljenim krivičnim normama, te da su evidentne razlike u kažnjavanju koje će u nastavku rada biti i predstavljene. Kaznena politika Suda BiH spram počinitelja djela iz domena organizovanog kriminala je adekvatna, ali autorica smatra da bi trebalo podrobnije

* azra-jamakovic@hotmail.com

analizirati olakšavajuće okolnosti koje Sud uvažava u presudama. Rad se bavi otkrivanjem i opisivanjem trenda kažnjavanja što do sada nije bio čest ili uopšte predmet istraživanja. Takođe, analiza pored doprinosa u spoznaji može doprinijeti i propitivanju i unaprijeđenju kaznene politike Suda BiH i postojećih krivičnopopravnih normi.

Ključne riječi: politika kažnjavanja, organizovani kriminalitet, Sud BiH.

Abstract

Organized crime sanctioning and sanctioning crime committed out of criminal collectivity is a main inspiration for this paperwork. Additionally inspiration came from efforts of the Bosnia and Herzegovina Criminal Court sanctioning policy understanding and describe the current state. On the main question of the paper is to describe current state in organized crime sanctioning. Another aim is to provide value judgment in main question of paperwork which is: how much differences in two analyzed groups influence in sanctioning of perpetrators.

This paperwork contains document analysis as a basic data collection method and the main source are Department II BiH Criminal court judgments. The only limiting factor is data incompatibility in all judgments. The paper describes the sanctioning of organized crime perpetrators and perpetrators sanctioned because of crimes out of criminal collectivity, and points out that the sanctioning policy matches to the Criminal Law norms and that sanctioning differences exists. Sanctioning organized crime perpetrators is adequate, but deeper mitigating circumstance research appreciated by Court should be analyzed additionally. The paper detects and describes sanctioning trend that wasn't the case in many previous similar research projects. Also, besides Criminal Court sanctioning policy and Criminal Law norms.

Key words: punishment policy, organized crime, BiH Court.

1. UVOD

Organizovani kriminalitet, još otkako je poprimio ovaj naziv i otkako je kao takav prepoznat u krivičnom zakonodavstvu, zauzima izuzetno veliki prostor u naučnom i stručnom istraživanju u svim njegovim dimenzijama. Struka i nauka se konstantno nastoje pozabaviti obimom, oblicima, načinima funkcionisanja, načinima suprotstavljanja, kao i svim drugim dimenzijama koje se odnose na organizovani kriminalitet pa između ostalog i odnosom krivičnog zakonodavstva prema ovoj vrsti kriminaliteta. Kažnjavanje za organizovani kriminalitet je kako u domaćoj tako i u stranoj literaturi tema koja i za uzrok i za posljedicu istraživanja ima razmišljanja o načinu kvalitetne prevencije i represije kroz krivično zakonodavstvo.

Kažnjavanje i odvraćanje su osnove krivičnog zakonodavstva, a obzirom da je organizovani kriminalitet među najtežim oblicima krivičnih djela ima se proučavati na stručnom i naučnom polju.

Moglo bi se reći da je ekspanzija organizovanog kriminaliteta karakteristična za države u kojima je na sceni ekomska i bilo koja druga vrsta nestabilnosti. Konkretno u BiH, ono što je pogodovalo razvoju organizovanog kriminaliteta između ostalih faktora navodi se ekomska kriza praćena nizom drugih poteškoća što dovodi do destabilizacije državnih struktura. Kako navodi Smajić (2015) nestabilnost javnih institucija u državi uzrokovana koruptivnim ponašanjima državnih službenika kao i političkih te društvenih elita dovodi do dezorganizacije izvršne i sudske vlasti što je u konačnici stvorilo uvjete za ekspanziju organizovanog kriminaliteta u horizontalnom i vertikalnom smjeru. Prema dokumentu *Procjena prijetnje od organizovanog kriminala u Bosni i Hercegovini* iz 2016. godine koju je donijela Radna grupa za izradu Strategije za borbu protiv organizovanog kriminala u BIH, a koji je usvojilo Vijeće ministara BiH, navodi se da u BiH djeluju razgranate mreže organizovanih grupa sa širem područja Balkana i Evrope koji imaju svoje ogranke preko kojih vrše organizованo kriminalno djelovanje. U tom smislu državlјani BiH se najčešće pojavljuju kao izvršioci, rijeđe kao organizatori realizacije pojedinih faza aktivnosti većeg kriminalnog lanca koje su pokrenute van BiH, dok se jednako često javljaju i kao organizatori i izvršioci organizovane kriminalne djelatnosti na teritoriji BiH (Vijeće ministara Bosne i Hercegovine, 2016). Prema istoj Procjeni najveći broj organizovanih kriminalnih grupa bavi se trgovinom narkoticima

i krijumčarenjem ljudi, a pored toga krijumčarenjem vatrenim oružjem i munijom, te privrednim kriminalom dok se jedan broj pripadnika ovih grupa bavi i naručenim ubistvima, otmicama, ucjenama i iznudama.

Predmet istraživanja ovog rada je presuđeni organizovani kriminalitet na Sudu Bosne i Hercegovine. Svrha istraživanja je doći do saznanja o sudskoj praksi o kažnjavanju učesnika u organizovanom kriminalu. Razlog zašto smo ovo nominovali kao predmet istraživanja jeste da se pokuša razumjeti politika kažnjavanja Suda BiH i da vidimo da li BiH ima adekvatnu politiku kažnjavanja i u kom pravcu se ona kreće. S tim u vezi, analiziraćemo pravosnažne presude suda BiH, a presudama smo pristupili preko zvanične stranice Suda BiH (<http://www.sudbih.gov.ba/>).

Cilj ovog rada jeste, analizirajući sudske presude Suda BiH, Odjela II u periodu od 2009. do 2015. godine, ustanoviti kakva je to politika kažnjavanja za organizovani kriminalitet u praksi Suda Bosne i Hercegovine i dati propisnu diskusiju na dobijene rezultate. Krivično odjeljenje Suda BiH je strukturno uređeno na sljedeći način: Odjel I za ratne zločine, Odjel II za organizovani kriminal, privredni kriminal i korupciju i Odjel III za sva ostala krivična djela iz nadležnosti Suda BiH. Pored svoje osnovne funkcije Odjela II Suda BiH odlučuje po žalbama na odluke Odjela II Krivičnog odjeljenja (Perić, 2007).

Prilikom istraživanja u ovom radu će se koristiti sljedeće metode:

- od opštenučnih metoda koristit će se statistička i komparativna metoda,
- od metoda za prikupljanje podataka koristit će se:

1. analiza sadržaja dokumenata kao osnovna metoda za prikupljanje podataka. Predmet analize će biti presude Odjela II Suda BiH.

2. statistički metod će se koristiti kao metod za obradu prikupljenih podataka iz presuda Odjela II Suda BiH. Izvršićemo unos u SPSS bazu podataka te će se izvršiti analiza prikupljenih podataka i interpretacija dobivenih rezultata. Broj presuda koje su analizirane u ovom radu je 330. Koristeći statističke tehnike izvršit će se grupisanje, prikazivanje i opisivanje podataka kao i utvrđivanje veza i odnosa među navedenim podacima.

Hipoteze istraživanja:

1. Kažnjavanje učesnika u organizovanom kriminalitetu u praksi Suda BiH je strožije od učinilaca krivičnih djela koji djela vrše van organizovanih zločinačkih kolektiviteta“

2. Prosječna izrečena kazna za učesnike u organizovanim zločinačkim kolektivitetima je strožija od prosječne izrečene kazne za učinioce krivičnih djela koji djela vrše van organizovanih zločinačkih kolektiviteta.
3. Ublažavanje kazne za učesnike u organizovanim zločinačkim kolektivitetima je rjeđe u odnosu na učinioce krivičnih djela koji djela vrše van organizovanih zločinačkih kolektiviteta.
4. Uslovna osuda za učesnike u organizovanim zločinačkim kolektivitetima je rjeđe izricana u poređenju sa učiniocima krivičnih djela koji djela vrše van organizovanih zločinačkih kolektiviteta

2. KRIVIČNOPRAVNI DISKURS

U savremenim krivičnim zakonima možemo vidjeti da opća platforma borbe protiv organiziranog kriminaliteta ide u nekoliko smjerova:

- određuju se inkriminacije za zločinačke organizacije tako što se njihov zakonski opis veže za bitne elemente samog organiziranog kriminala
- određuje se krug osoba koje se kažnjavaju
- posvećuje se pažnja krivičnopravnim odredbama o oduzimanju dobiti uz predviđanje visokih novčanih kazni
- kod brojnih krivičnih djela se predviđa strožije kažnjavanje ako su učinjena od člana zločinačke organizacije (Bačić, 1999).

Prema Maljeviću (2011) s pravnog stanovišta kao prvo, veoma je važno imati jasnu definiciju organizovanog kriminaliteta koja je neophodan uslov kako bi se razgraničile legalne od ilegalnih aktivnosti, pružile osnove za opravdanost i odmjeravanje kazne; kao drugo- pravna definicija je važna jer omogućava uspostavu preduslova za krivičnu istragu i ima direktni uticaj na to kako će istraga biti uokvirena. I pored toga što je evidentna i jasna važnost definisanja spomenutog fenomena, Korajlić (2012) upućuje na ambivalentnost u definisanju navedene pojave te ukazuje na to da se nepostojanje jedinstvene i opšteprihvачene definicije organizovanog kriminaliteta može okarakterisati kao:

- različitost nacionalno-društvenih pogleda na organizovani kriminalitet;

- nedovoljno angažovanje cijelokupnog društva i zajednice, već samo pojedinih organa (policija, tužilaštvo) pri definisanju ove pojave;
- pogrešan i površinski teorijsko-metodološki pristup definisanju ovog termina;
- uticaj globalizacije, informacionih tehnologija;
- konstantno modifikovanje i dopunjavanje postojećih definicija.

Neodređenost pojma organizovanog kriminaliteta sprječava bolje razumijevanje samog fenomena. Konvencija UN-a organizovani kriminalitet određuje definisanjem pojmoveva kao što su: 1. „Organizovana kriminalna grupa“ koja obuhvata tri ili više lica koja postoje izvjestan vremenski period i djeluju sporazumno u cilju činjenja jednog ili više težih krivičnih djela u cilju sticanja materijalne koristi, 2. „organizovana grupa“ pod kojom se podrazumijeva grupa koja nije slučajno formirana radi neposrednog izvršenja krivičnog djela, i koja ne mora da ima formalno definisane uloge svojih članova, kontinuitet članstva ili razvijenu strukturu i treći pojam se odnosi na 3. „težak zločin“ koji se označava radnja koja predstavlja krivično djelo kažnjivo maksimalnom kaznom lišenja slobode u trajanju od najmanje četiri godine ili nekom težom kaznom (UNODC, 2018).

Dakle u vezi pojma organizovanog kriminaliteta a shodno prethodno navedenom možemo navesti njegove najbitnije elemente, a to su:

- trajna povezanost većeg broja osoba
- sposobnost brzog prilagođavanja socijalnim i gospodarskim uvjetima
- plansko izvođenje kriminalnih djelatnosti
- hijerarhijska unutarnja struktura
- velika finansijska sredstva kao posljedica organiziranog kriminaliteta (Mamić, 2001).

Kada je u pitanju definisanje organizovanog kriminlaiteta u BiH, može se reći da i pored toga što ne postoji jedinstvena i općeprihvaćena legalna definicija pojma organizovanog kriminaliteta, Krivični zakon Bosne i Hercegovine u općem dijelu čl. 1. st. 22. definiše pojam grupe za organizovani kriminal, gdje navodi da grupa za organizovani kriminal predstavlja grupu koju sačinjavaju tri ili više lica koja postoje u izvjesnom vremenskom periodu i koja djeluju sporazumno s ciljem izvršenja jednog ili više krivičnih djela za koja se po zakonu može izreći kazna zatvora preko tri

godine ili teža kazna, a radi sticanja materijalne koristi (KZ BiH, 2018). Grupu za organizovani kriminal karakterizira visok stepen povezanosti članova, unutarnji ustroj na temelju odnosa hijerarhije i podjela rada, te ista ta grupa predstavlja temelj pojma organiziranog kriminala. Krivični zakon BiH navodi više formi i oblika u kojima više lica kao kolektivitet može učestvovati u krivičnom djelu, sa različitim stepenom razvijenosti organizacije udruženja. To su udruženje, više lica, skupina ljudi, grupa ljudi, organizovana grupa ljudi i zločinačka organizacija. Prva tri oblika se bitno razlikuju od ostalih, jer ovi podrazumijevaju razvijenije oblika kriminalnog povezivanja više lica, kolektivitete koji su po svojoj strukturi i organizovanosti organizacione forme višeg stepena (KZ BiH, 2018).

Prema Novoselec (1998) tri su glavna tipa krivičnih djela vezanih za organizovani kriminal:

- krivična djela izravno usmjerena protiv zločinačkog udruživanja, tj. krivični zakon može u posebnom dijelu samo takvo udruživanje proglašiti krivičnim djelom, neovisno o tome je li ono dovelo do počinjenja krivičnih djela zbog kojih je osnovano
- krivični zakon može predvidjeti krivična djela kod kojih je tipično da ih čine organizirana udruženja, kao što je trgovina drogom, oružjem, ljudima, automobilima, nuklearnim tvarima, umjetničkim i kulturnim dobrima te pranje novca koje je u najnovije vrijeme postalo jedan od najvažnijih oblika organiziranog kriminala
- organizirani kriminal može se sastojati u činjenju običnih, „klasičnih“ krivičnih djela, kao što su krađe, ubojstva, otmice, iznude itd., ako iza njih stoje zločinačka udruženja.

Nakon saznanja za krivično djelo organizovanog kriminaliteta, sljedeća najvažnija stvar jeste utvrditi postojanje osnovnih elemnata grupe za organizovani kriminalitet. Dakle kako navodi Šikman (2019) shodno prethodno navedenom neophodno je dokazati povezanost (objektivne i subjektivne prirode) tri ili više lica, koja postoji u izvjesnom vremenskom periodu i koji djeluju sporazumno s ciljem činjenja jednog ili više krivičnih djela za koja se po zakonu može izreći kazna zatvora preko tri godine ili teža kazna, a radi sticanja materijalne koristi (čl. 1 st. 22 KZ BiH). Važnost se ogleda u tome što navedeni elementi predstavljaju bitna obilježja krivičnih djela organizovanog kriminaliteta.

Važno je istaći da zločinačka udruženja sve više postaju aktivni sudionici u kriminalnim aktivnostima širom svijeta. Evidentna je činjenica da je povećana pozornost na zločinačka udruženja, ali bilo bi potpuno pogrešno pretpostaviti da je pozornost povećana i potaknuta samim tim što je fenomen u porastu. Pozornost na zločinačka udruženja povećana je i potaknuta činjenicom da zločinačke kolektive karakterizira posebna unutarnja dinamika što ih čini mnogo opasnijim od bilo kojeg pukog spajanja odnosno udruživanja individualnih kriminalaca (Maljević, 2011).

Dakle, u odnosu na organizovani kriminalitet najbitnije je uočiti važnost inkriminisanja pripadnosti zločinačkoj organizaciji. Tu je u okviru BiH krivičnog zakonodavstva važna odredba čl. 250. st. 2. i 3., iz kojih se vidi ko su kažnjivi subjekti tih krivičnih djela, a to su organizator, rukovodilac i pripadnik. Evidentno je da se položaj organizatora, rukovodioca i pripadnika zločinačke organizacije teže kažnjava od istog položaja ostvarenog u grupi ili drugom zajedničkom djelovanju više osoba. Kada je riječ o organizovanom kriminalitetu, osnovna stvar koja ga razdvaja od općeg kriminaliteta jeste akt pripreme ili organizovanja počinjenja zločina (Albanese, 2015). Što se tiče problema kažnjivosti, možemo navesti da se najviše poteškoća javlja prilikom određivanja kruga osoba koje se kažnjavaju. Poteškoće proizilaze iz toga što su KD organiziranog kriminaliteta rezultat kombinacije djelovanja i krivice više osoba. Kažnjivost osoba u okviru kriminalog udruženja ovisi o osobnoj krivičnoj odgovornosti temeljenoj na radnji počinjenja krivičnog djela i krivici (Kurtović, 2001).

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

U ovom istraživanju analizirane su presude Suda BiH (odjel II za organizovani kriminal, privredni kriminal i korupciju) za vremenski period od 2009. – 2015. godine. Kao predmet istraživanja analizirano je 330 presuda iz oblasti organizovanog kriminala. Polazna osnova za istraživanje predstavlja je analitički list koji je koncipiran na način da putem sljedećih pokazatelja: podaci o učinitelju, podaci o krivičnom djelu, podaci o postupku, odluka prvostepenog Suda, podaci o sankcijama predstavi rezultate istraživanja. Za obradu prikupljenih podataka i prezentaciju dobivenih rezultata korišten je SPSS program (*engle. Statistical Package for Social Sciences*).

Za potrebe ovog istraživanja smo izvršili deskriptivnu statistiku frekvencije te krostabulaciju (tabela ukrštanja/kontigencije) kako bismo navedenim postupkom ispitali odnose odnosno utvrdili povezanost između varijabli relevantnih za naše istraživanje.

Tabela 1. Prvostepena presuda i učinitelji KD organizovanog kriminala u/van organizovane kriminalne grupe (Izvor: autorica)

		Prvostepena presuda				ukupno
		Obustava postupka	Osloboden optužbe	Optuzba odbijena	Proglašen krivim	
<i>učesnici u org. kriminalu</i>	<i>broj</i>	0	10	1	92	103
	<i>%</i>	0,0%	23,3%	12,5%	33,3%	31,2%
<i>učinitelji KD org.krim. van grupe</i>	<i>broj</i>	3	33	7	184	227
	<i>%</i>	100,0%	76,7%	87,5%	66,7%	68,8%
<i>Ukupno</i>	<i>broj</i>	3	43	8	276	330
	<i>%</i>	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Podaci nam govore da su u ukupnoj strukturi analiziranih prvostepenih presuda organizovanog kriminala učesnici u organizovanom kriminalu u najvećem broju slučajeva proglašeni krivima 33,3% dok je najmanje procentualno zastupljena obustava postupka kao i odbijanje optužbe prema ovoj kategoriji učinitelja. Prema učiniteljima koji krivična djela vrše van organizovanih kriminalnih grupa je najčešće odbijana optužba 87,5%.

Tabela 2. Krivična presuda i učinitelji KD organizovanog kriminala u/van organizovanog kriminalne grupe (Izvor: autorica)

			Krivična presuda			ukupno
			Puno sudenje	Nakon priznanja krivnje	Bazirana na sp. o prizn. krivnje	
<i>učesnici u organizovanom kriminalu</i>	<i>Broj</i>	27	2	63	92	
	<i>%</i>	26,0%	10,0%	41,7%	33,5%	
<i>učinitelji KD org.krim. van grupe</i>	<i>Broj</i>	77	18	88	183	
	<i>%</i>	74,0%	90,0%	58,3%	66,5%	
<i>Ukupno</i>	<i>Broj</i>	104	20	151	275	
	<i>%</i>	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

U vezi sa izricanjem krivične presude rezultati nam pokazuju da je učesnicima u organizovanom kriminalu najčešće izricana presuda bazirana na sporazumu o priznanju krivice (41,7%), osim navedenog, izricana je

krivična presuda, ali nakon održanog suđenja (26%) dok je u samo 10% slučajeva izrečena krivična presuda nakon priznanja krivice.

Tabela 3. Najčešće izricana sankcija (Izvor: autorica)

Opis		Frekvencija	Procenti	Važeći procenti	Kumulativni procenti
Važeći	Zatvor	213	64,5	77,5	77,5
	Zatvor i novčana kazna	51	15,5	18,5	96,0
	Novčana kazna	11	3,3	4,0	100,0
	Ukupno	275	83,3	100,0	
Nedostaje	Nema odgovora	51	15,5		
	Sistem	4	1,2		
	Ukupno	55	16,7		
Ukupno		330	100,0		

Zatvor je najčešće izricana kazna učiniteljima organizovanog kriminala u ovom istraživanju (77,5%). Osim zatvorske kazne procentualno najzastupljenija je zatvor i novčana kazna (18,5%), dok je sama novčana kazna najmanje izricana (4,0%). Učesnicima u organizovanom kriminalitetu je najčešće izricana kazna zatvora 39% dok su učinitelji koji djeluju van grupe blaže kažnjavani tj. novčanom kaznom u najvećem broju slučajeva.

Tabela 4. Najčešće izricana sankcija i učinitelji KD organizovanog kriminala u/van organizovane kriminalne grupe (Izvor: autorica)

		Kazna			ukupno
		zatvor	Zatvor i novčana	novčana	
učesnici u organizovanom kriminalu	Broj	83	9	0	92
	%	39,0%	17,6%	0,0%	33,5%
učinitelji KD org.krim. van grupe	Broj	130	42	11	183
	%	61,0%	82,4%	100,0%	66,5%
Ukupno		Broj	213	51	275
			100,0%	100,0%	100,0%

Tabela 5. Minimalna kazna (Izvor: autorica)

Opis	Frekvencija	Procenti	Važeći procenti	Kumulativni procenti
Važeći	0	8	2,4	3,2
	3 mj.	3	,9	1,2
	6 mj.	48	14,5	19,4
	12 mj.	78	23,6	31,6
	24 mj.	4	1,2	1,6
	36 mj.	39	11,8	15,8
	60 mj.	61	18,5	24,7
	120 mj.	6	1,8	2,4
	Ukupno	247	74,8	100,0
Nedostaje	Sistem	83	25,2	
	Ukupno	330	100,0	

Procentualno najviše izricana minimalna kazna za krivična djela organizovanog kriminala prema rezultatima istraživanja bila je kazna 12 mj. zatvora (31,6%), zatim slijede 60 mj. (24,7%), 6 mj. (19,4%), 36mj, (15,8 %).

Rezultati istraživanja nam pokazuju kako je najčešće izricana minimalna kazna za učinitelje koji djeluju u sastavu organizovanih kriminalnih grupa iznosila 60 mjeseci (42,1%), a procentualno najzastupljenija minimalna kazna izricana za učinitelje koji djeluju van grupe iznosi 6 mjeseci 30,9%.

Tabela 6. Kazna zatvora i učinitelji KD organizovanog kriminala u/van organizovane kriminalne grupe (Izvor: autorica)

			organizovani_kriminal		ukupno	
			učesnici u organizovanom kriminalu	učinitelji KD org.krim. van grupe		
Zatvor	Da	broj	86	107	193	
		%	90,5%	77,0%	82,5%	
	Ne	broj	9	32	41	
		%	9,5%	23,0%	17,5%	
Total		broj	95	139	234	
		%	100,0%	100,0%	100,0%	

Tabela 7. Dužina trajanja zatvora (Izvor: autorica)

Dužina zatvora					
		Frekvencija	Procenti	Važeći procenti	Kumulativni procenti
Važeći	do 1 godine	70	21,1	36,3	36,3
	od 1 do 3 godine	83	25,0	43,0	79,3
	od 3 do 5 godina	24	7,2	12,4	91,7
	od 5 do 10 godina	13	3,9	6,7	98,4
	preko 10 godina	3	,9	1,6	100,0
	Ukupno	193	58,1	100,0	
Nedostaje	Sistem	139	41,9		
Ukupno		332	100,0		

Učinitelji koji djeluju u organizovanim kriminalnim grupama su češće kažnjavani kaznom zatvora 90,5% u odnosu na učinitelje koji KD vrše van grupe 77%.

Učiniteljima krivičnih djela organizovanog kriminala najčešće je izricana zatvorska kazna u trajanju od 1.- 3. god. (43,0%), do 1. godine 36,3%, od 3. -5. godina 12,4%, od 5-10 godina 6,7% i preko deset godina 1,6%.

Tabela 8. Izrečena kazna- minimalna (Izvor: autorica)

			organizovani_kriminal		ukupno	
Kazna_minimalna	Da	broj	učesnici u organizovanom kriminalu	učinitelji KD org.krim. van grupe		
		%	9,3%	11,8%	10,7%	
Ublažena	broj	55		46	101	
		%	64,0%	38,7%	49,3%	
	broj	23		58	81	
		%	26,7%	48,7%	39,5%	
	nepoznato	0		1	1	
		%	0,0%	0,8%	0,5%	
Ukupno		broj	86	119	205	
		%	100,0%	100,0%	100,0%	

Istraživanjem smo došli do saznanja da je učesnicima u organizovanom kriminalu najmanje izricana minimalna kazna 9,3%. Procentualno

najzastupljenije je ublažavanje kazne kako za učesnike u organizovanom kriminalu 64% tako i za učinitelje koji krivična djela vrše van grupe 38,7%.

Tabela 9. Ublažavanje kazne i učinitelji KD organizovanog kriminala u/van organizovane kriminalne grupe (Izvor: autorica)

			<i>organizovani_kriminal</i>	<i>ukupno</i>
<i>ublažena kazna</i>	<i>da</i>	<i>broj</i>	<i>učesnici u organizovanom kriminalu</i>	
		<i>%</i>	63,0%	43,9%
	<i>ne</i>	<i>broj</i>	34	148
		<i>%</i>	37,0%	56,1%
<i>Ukupno</i>		<i>broj</i>	92	264
		<i>%</i>	100,0%	100,0%

U vezi sa ublažavanjem izrečenih kazni rezultati istraživanja upućuju na to da je određeni broj kazni ublažen i to više učesnicima u organizovanom kriminalu 63% u odnosu na učinitelje koji djeluju van grupe 33,7%.

Tabela 10. Uslovna osuda i učinitelji KD organizovanog kriminala u/van organizovane kriminalne grupe (Izvor: autorica)

			<i>uslovna kazna</i>	<i>ukupno</i>
<i>učesnici u organizovanom kriminalu</i>	<i>da</i>	<i>ne</i>		
	<i>broj</i>	14	78	92
	<i>%</i>	14,4%	44,3%	33,7%
<i>učinitelji KD org.krim. van grupe</i>		<i>broj</i>	83	181
		<i>%</i>	85,6%	66,3%
<i>Ukupno</i>		<i>broj</i>	97	273
		<i>%</i>	100,0%	100,0%

Prema ukupnoj strukturi analiziranih presuda, rezultati nam pokazuju da je uslovna kazna izricana više učiniteljima koji krivična djela vrše van grupe 85,6 %.

Tabela 11. Oduzimanje imovine (Izvor: autorica)

Opis		Frekvencija	Procenti	Važeći procenti	Kumulativni procenti
Važeći	<i>Da, novac</i>	80	24,2	29,0	29,0
	<i>Da, objekti</i>	52	15,8	18,8	47,8
	<i>Da, imovina</i>	9	2,7	3,3	51,1
	<i>Da, novac, objekti</i>	4	1,2	1,4	52,5
	<i>Da, novac, objekti, imovina</i>	5	1,5	1,8	54,3
	<i>Ne</i>	126	38,2	45,7	100,0
	<i>Ukupno</i>	276	83,6	100,0	
Nedostaje	<i>Sistem</i>	54	16,4		
	<i>Ukupno</i>	330	100,0		

Oduzimanje dobiti, imovine je jedno od vrlo efikasnih načina u borbi protiv organizovanog kriminala. Rezultati našeg istraživanja pokazuju da se ovaj metod borbe protiv organizovanog kriminala koristio u vrlo malom procentu: novac i objekti (1,4%), novac, objekti i imovina (1,8%), imovina (3,3%), objekti (18,8%), i novac (29,0%). Učesnicima u organizovanom kriminalu su najčešće oduzimani novac, objekti i imovina 80% dok je učiniteljima koji krivična djela vrše van grupe u najvećem broju slučajeva oduziman sam novac 71,3%

Tabela 12. Oduzimanje imovine i učinitelji KD organizovanog kriminala u/van organizovane kriminalne grupe (Izvor: autorica)

	Oduzimanje imovine						ukupno	
	<i>Da, novac</i>	<i>Da, objekti</i>	<i>Da, imovina</i>	<i>Da, novac i objekti</i>	<i>Da, novac objekti i imovina</i>	<i>ne</i>		
<i>učesnici u organizovanom kriminalu</i>	<i>broj</i>	23	21	4	2	4	39	93
	<i>%</i>	28,8%	40,4%	44,4%	50,0%	80,0%	31,0%	33,7%
<i>učinitelji KD org.krim. van grupe</i>	<i>broj</i>	57	31	5	2	1	87	183
	<i>%</i>	71,3%	59,6%	55,6%	50,0%	20,0%	69,0%	66,3%
<i>Total</i>	<i>broj</i>	80	52	9	4	5	126	276
	<i>%</i>	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

*Tabela 13. Olakšavajuće okolnosti za izvršena krivična djela
(Izvor: autorica)*

<i>Opis</i>		<i>Frekvencija</i>	<i>Procenti</i>	<i>Važeći procenti</i>	<i>Kumulativni procenti</i>
<i>Važeći</i>	<i>Priznanje počinjenja KD</i>	118	35,8	47,6	47,6
	<i>Nije ranije osuđivan</i>	44	13,3	17,7	65,3
	<i>Pokajanje</i>	2	,6	,8	66,1
	<i>Korektno ponašanje</i>	21	6,4	8,5	74,6
	<i>Mlada osoba</i>	12	3,6	4,8	79,4
	<i>Otac/majka x djece</i>	11	3,3	4,4	83,9
	<i>Loša ekonomski situacija u porodici</i>	3	,9	1,2	85,1
	<i>Suradnja/pristanak na svjedočenje</i>	8	2,4	3,2	88,3
	<i>Porodična osoba</i>	20	6,1	8,1	96,4
	<i>Drugo</i>	7	2,1	2,8	99,2
	<i>Nezaposlen/a</i>	2	,6	,8	100,0
<i>Ukupno</i>		248	75,2	100,0	
<i>Nedostaje</i>	<i>Sistem</i>	82	24,8		
<i>Ukupno</i>		330	100,0		

Najčešće u obzir uzimane olakšavajuće okolnosti kod odmjeravanja kazne izvršiteljima krivičnih djela organizovanog kriminala jesu priznanje počinjenja krivičnog djela 47,6%, i ta što učinitelj nije ranije osuđivan 17,7%. Osim navedenih, olakšavajuće okolnosti koje su zastupljene u ukupnoj strukturi analiziranih presuda su korektno ponašanje 8,5 % i porodičnost 8,1%.

Tabela 14. Otežavajuće okolnosti za izvršena krivična djela (Izvor: autorica)

<i>Opis</i>		<i>Frekvencija</i>	<i>Procenti</i>	<i>Važeći procenti</i>	<i>Kumulativni procenti</i>
<i>Važeći</i>	<i>Ranija osuđivanost</i>	46	13,9	55,4	55,4
	<i>Više od jednog KD</i>	1	,3	1,2	56,6
	<i>Uporan u izvršenju KD</i>	18	5,5	21,7	78,3
	<i>Drugo</i>	18	5,5	21,7	100,0
	<i>ukupno</i>	83	25,2	100,0	
<i>Nedostaje</i>	<i>Sistem</i>	247	74,8		
<i>Ukupno</i>		330	100,0		

Od otežavajućih okolnosti prilikom odmjeravanja kazne u našem istraživanju procentualno najzastupljenije su: ranija osuđivanost (55,4%), upornost u izvršenju KD (21,7%), i izvršenje više od jednog krivičnog djela 1,2%.

Tabela 15. Naročito olakšavajuće okolnosti (Izvor: autorica)

Opis		Frekvencija	Procenti	Važeći procenti	Kumulativni procenti
Važeći	Priznanje djela (krivnje)	20	6,1	40,8	40,8
	Pomoć i saradnja sa Tužilaštvom	14	4,2	28,6	69,4
	Neosuđivanost	4	1,2	8,2	77,6
	Sveukupnost olakšavajućih	3	,9	6,1	83,7
	Porodičnost	2	,6	4,1	87,8
	Bitno smanjena uračunjivost	1	,3	2,0	89,8
	Drugo	5	1,5	10,2	100,0
	Ukupno	49	14,8	100,0	
Nedostaje	Sistem	281	85,2		
	Ukupno	330	100,0		

Prilikom odmjeravanja kazne učiniteljima krivičnih djela organizovanog kriminala prema rezultatima našeg istraživanja, procentualno najzastupljenije osobito olakšavajuće okolnosti koje su uzimane u obzir su: priznanje krivice (40,8%), pomoć i saradnja sa tužilaštvom (28,6%), neosuđivanost (8,2%). Za nas je najinteresantija olakšavajuća okolnost saradnja sa Tužilaštvom BiH, što govori da su ipak pripadnici organizovanih kriminalnih grupa koji su procesuirani spremni sarađivati sa Tužilaštvom i olakšati proces daljeg otkrivanja i sprečavanja organizovanog kriminaliteta. Svjedoci saradnici su vrlo bitan element dio operativnog radapolicijskih organa i s tim u vezi uzimanje ove okolnosti kao posebno olakšavajuće u velikom procentu ima svoje opravdanje.

Tabela 16. Proglašen krivim (krostabulacija) (Izvor: autorica)

				ukupno	
Proglašen_krivim	da	broj	90	186	
		%	32,6%	67,4%	
	ne	broj	11	41	
		%	21,2%	78,8%	
<i>Ukupno</i>		Broj	101	227	
		%	30,8%	69,2%	
				100,0%	

Istraživanje je pokazalo da su počinitelji krivičnih djela organizovanog kriminala koji djeluju grupno u većem broju slučajeva proglašeni krivim 32,6%, što nije slučaj sa učiniteljima koji djeluju van grupe. Ovo je po ohrabrujući podatak obzirom da Bosna i Hercegovina ima evidentno velikih problem sa organizovanim kriminalnim grupama.

4. DISKUSIJA

Istraživanjem smo nastojali steći opšti uvid o pojavi koju smo istraživali, te smo izvršili naučnu deskripciju tj. opis stanja u odnosu na kažnjavanje učesnika u organizovanom kriminalu. Koristeći se statističkom metodom prilikom analize presuda organizovanog kriminala, ukazali smo na razlike između učesnika u organizovanom kriminalu i učinitelja krivičnih djela koji djeluju van organizovanih kriminalnih grupa što je i bio jedan od ciljeva rada, a potom smo prikazali politiku kažnjavanja od strane Suda BiH.

Prva hipoteza je glasila: *kažnjavanje učesnika u organizovanom kriminalitetu u praksi Suda BiH je strožije od učinilaca krivičnih djela koji djela vrše van organizovanih zločinačkih kolektiviteta.* Navedena hipoteza je potvrđena u radu. Učesnicima u organizovanom kriminalitetu je najčešće izricana kazna zatvora dok je učiniteljima koji nisu sudionici kriminalnih grupa izricana novčana kazna. Minimalna izrečena kazna za učesnike u organizovanom kriminalu je glasila na 60 mjeseci zatvora dok je učiniteljima koji djeluju van grupe ista iznosila 6 mjeseci zatvora i ovako dobijen rezultat potpuno odgovara Krivičnom zakonu BiH i politici kažnjavanja koju propisuje. Kada je u pitanju oduzimanje imovine, učesnicima u organizovanom kriminalu su oduzimani novac, objekti i imovina, a

učiniteljima koji nisu sudionici kriminalnih grupa, u najvećem broju slučajeva oduziman je samo novac.

Druga hipoteza je glasila: *prosječna izrečena kazna za učesnike u organizovanim zločinačkim kolektivitetima je strožija od prosječne izrečene kazne za učinioce krivičnih djela koji djela vrše van organizovanih zločinačkih kolektiviteta.* Ona je u radu potvrđena obzirom da je učesnicima u organizovanom kriminalu najčešće izricana zatvorska kazna te da je minimalna kazna ovoj kategoriji počinitelja izricana u veoma malom procentu 9,3 %.

Treća hipoteza je glasila: *ublažavanje kazne za učesnike u organizovanim zločinačkim kolektivitetima je rjeđe u odnosu na učinioce krivičnih djela koji djela vrše van organizovanih zločinačkih kolektiviteta* i ona nije potvrđena u radu. Rezultati istraživanja pokazuju kako je ublažavanje kazne više zastupljeno kod učinitelja koji krivična djela vrše u sastavu organizovanih kriminalnih grupa.

Četvrta hipoteza je nominovana kao: *uslovna osuda za učesnike u organizovanim zločinačkim kolektivitetima je rjeđe izricana u poređenju sa učiniocima krivičnih djela koji djela vrše van organizovanih zločinačkih kolektiviteta* i ona je potvrđena u radu. Analizom presuda smo došli do saznanja da se učiniteljima koji krivična djela organizovanog kriminala vrše van organizovanih kriminlanih grupa često izriče uslovna osuda i to u procentu od 85,6%.

Ono na šta se ima najviše staviti akcenat i prigovor kada je u pitanju politika kažnjavanja jesu olakšavajuće okolnosti koje Sud BiH navodi u svojim presudama i koje smo mi obradili. Sve se može uzeti u obzir što je navedeno, ali ipak dva glavna razloga za donošenje olakšavajuće okolnosti ispostavljaju se priznanje krivice i to što učinilac nije ranije osuđivan. Smatramo da ovakav pristup kažnjavanju Suda BiH jednim dijelim i nije ispravan obzirom na to da ukoliko Sud, odnosno Tužilaštvo BiH raspolaže dovoljnom količinom dokaza koji će ići u korist osuđenja učinioca krivičnog djela, jednstavno nije jasno zašto Sud uzima ovo kao olakšavajuću okolnost. S druge strane, moramo biti jasni, troškovi vođenja postupka su veliki, a postupak može da bude dugotrajan. Ako se uzme u obzir da je veliki broj presuda donešem temeljem sporazumnog priznanja krivice, onda je jasno zašto Sud uvažava i uzima ovu olakšavajuću okolnost. Jednako tome imamo posmatrati i olakšavajuću okolnost ranijeg neosuđivanja. Najvažnije, kako

mi to vidimo, jeste da je kao naročito olakšavajuća okolnost također uzeta i saradnja sa Tužilaštvom, na šta smo i u izloženim rezultatima skrenuli pažnju. Ovakva situacija bi trebala predstavljati izuzetno bitnu temu za buduća istraživanja obzirom da su istražni organi kroz saradnju svjedoka sa njima u stanju maksimalizovati svoj učinak radnja kroz date smjernice u budućem istraživanju i sprečavanju, kao i prevenciji organizovanog kriminalnog djelovanja.

5. ZAKLJUČAK

Naše istraživanje dalo je zanimljive rezultate koji se mogu tumačiti višestruko. Prvo vidljivo je da je sud BiH u posmatranom i analiziranom sedmogodišnjem periodu 278 presuda okončao donošenjem osuđujuće presude za krivično djelo organizovanog kriminala, dok je 76 bilo oslobođajućih i svega 8 da je optužnica bila odbijena. Iz ovog podatka vidljivo je da Sud BiH ima izuzetno veliki procenat efektivnosti. U vezi sa izricanjem krivične presude rezultati nam pokazuju da je učesnicima u organizovanom kriminalitetu najčešće izricana presuda bazirana na sporazumu o priznanju krivice, a potom i u punom krivičnom postupku, te nakon priznanja krivice. Obzirom na sve izneseno u rezultatim i diskusiji jasno je da Sud BiH ima adekvatnu politku kažnjavanja, s tim da je u ovom radu jedina primjedba stavljena na politku uvažavanja olakšavajućih okolnosti, ali su i one u donekle razumljive.

LITERATURA

1. Albanese, J., 2015. Organized Crime From the Mob to Transnational Organized Crime Seventh Edition. Elsevier.
2. Bačić, F., 1999. Neki kaznenopravni aspekti problematike organiziranog kriminaliteta. Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu (Zagreb). Vol. 6, br. 1, str. (37) 37-54.
3. Korajlić, N., 2012. Istraživanje krivičnih djela. Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu.
4. Krivični zakon BiH („Službeni glasnik BiH“ br. 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 32/07, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 8/10, 47/14, 22/15, 40/15, 35/18).
5. Kurtović, A., 1998. Organizirani kriminalitet- kaznenopravna pitanja odgovornosti (krivnje) i sankcija. Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu (Zagreb), vol. 5, br. 2, str. (725) 725-751.
6. Maljević, A., 2011. Participation in a Criminal Organisation and Conspiracy. Different Legal Models Against Criminal Collectives, Dunker & Humblot, Berlin.
7. Mamić, M., 2001. Organizirani kriminalitet- kaznenopravni i kriminološki aspekt. Diplomski rad, Pravni fakultet Sveučilište u Splitu.
8. Novoselec, P., 1998. Organizirani kriminal-pitanja kaznenopravnih inkriminacija nedozvoljenih ponašanja. Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu (Zagreb), vol.5 br.2, str.(764): 763-778.
9. Perić, B., 2007. Struktura Suda Bosne i Hercegovine i međunarodni dokumenti o ljudskim pravima. Pravo i pravda br. 1. (online) Dostupno na:
https://www.pravosudje.ba/vstv/faces/docservlet?p_id_doc=27799
10. Plazinić, S., 2004. Pojam i delatnosti organizovanog kriminaliteta, specijalistički rad. Fakultet Političkih nauka, Beograd.
11. Smajić, M., 2015. Transnacionalni organizovani kriminal kao sigurnosna prijetnja u suvremenim uvjetima (sa posebnim osvrtom na BiH). Kriminalističke teme, Časopis za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Godište XIV, Broj 3-4, str. 33-46.
12. Šikman, M., 2019. Organizovani kriminalitet – kriminalistička i sudska praksa u Bosni i Hercegovini. U: Kaznena politika i

- prevencija kriminaliteta. Trebinje: Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu, (369-392).
13. UNODC. 2018. Transnational Organized Crime. United Nations Office on Drugs and Crime. (online) Dostupno na: <https://www.unodc.org/unodc/en/data-and-analysis/toc.html>
 14. Vijeće ministara, 2016) Radna grupa za izradu Strategije za borbu protiv organizovanog kriminala u Bosni i Hercegovini za period 2017.-2020. godine. Procjena prijetnje od organizovanog kriminala u Bosni i Hercegovini. (online) Dostupno na: http://www.msb.gov.ba/PDF/OCTA_BiH_2016_Final_usvojena_08032017.pdf

**ISTRAŽIVANJE RIZIČNIH FAKTORA ZA NASTANAK RECIDIVIZMA
KOD MALOLJETNIH DELINKVENATA**

**RESEARCH RISK FACTORS FOR THE OCCURRENCE OF
RECIDIVISM IN JUVENILE DELINQUENTS**

Pregledni znanstveni članak

*Dr. sc. Ina STAŠEVIĆ, v. pred.**

Sažetak

Osnovni cilj istraživanja je utvrditi postoji li značajna povezanost između sociodemografskih obilježja obitelji i maloljetnika i recidivizma u izvršavanju kaznenih djela kod maloljetnika. Istraživanjem su obuhvaćeni maloljetni delinkventi – izvršitelji kaznenih djela bez obzira na vrstu kaznenog djela i vrstu izrečenih zakonskih sankcija. U okviru ovog istraživanja obrađeni su podaci koji se odnose na ukupno 161 delinkventa. Prvu skupinu varijabli čine opći podaci o ispitanicima. Drugu skupinu varijable koje su povezane sa sociodemografskim obilježjima obitelji. Treću skupinu varijabli čine one koje se odnose na intenzitet delinkventne aktivnosti maloljetnika. Četvrtu skupinu čine one koje su povezane s poremećajima u ponašanju maloljetnih delinkvenata. Petu skupinu varijabli čine one koje se odnose na školovanje maloljetnika. Među varijablama za koje je u ovom istraživanju utvrđeno da su statistički značajno povezane s recidivizmom nalaze se mlada životna dob, redoslijed rođenja, maloljetnici čiji roditelji imaju niže obrazovanje, oni čiji otac radi na slabije plaćenim poslovima, agresivno ponašanje maloljetnika, bježanje iz škole, neki oblici ovisnosti (snisanje i tabletomanija), učestalo mijenjanje školske sredine i ponavljanje razreda. Redoslijed rođenja četiri puta povećava šansu za pojavu recidivizma, a najveći doprinos mogućoj pojavi recidivizma ima promjena škole jer ta varijabla povećava šansu recidivizma čak 7,3 puta. Protektivnu vrijednost u odnosu na recidivizam pokazale su varijable starija životna dob, uspjeh u školi i viša školska spremja roditelja.

Ključne riječi: delinkventi, recidivizam, Hrvatska.

* Veleučilište u Bjelovaru, Trg Eugena Kvaternika 4, 43.000 Bjelovar, E-mail: istasevic@vub.hr

Abstract

The main objective of the research is to determine whether there is a significant correlation between the socio-demographic characteristics of families and juveniles and recidivism in the commission of criminal offenses of juveniles. The investigation covered juvenile delinquents - perpetrators of criminal offenses, regardless of the type of crime and the type of legal sanctions imposed. The framework of this research included a total of 161 delinquents. The first group of variables consists of general data on respondents. The second group of variables are related to the sociodemographic characteristics of the family. The third group of variables are those related to the intensity of juvenile delinquent activity. The fourth group consists of those related to the behavioral disorders of juvenile delinquents. The fifth set of variables are those related to the education of juveniles. Among the variables found statistically significantly related to recidivism are younger age, birth order, juveniles whose parents have lower education, those whose father works in lower-paying jobs, aggressive behavior of juveniles, school leaving, some forms of addiction (sniffing and tabletomania), changing school environments and repeating school classes frequently. The birth order increases the chance of recidivism four times, and the biggest contribution to the possible occurrence of recidivism is the change of school because this variable increases the chance of recidivism by 7,3 times. The variables of older age, success in school and higher education of parents showed a protective value in relation to recidivism.

Key words: *delinquents, recidivism, Croatia.*

1. UVOD

Intenzitet maloljetničke delinkvencije ukazuje na postojanje nepovoljnih socijalnih okolnosti u kojima djeca odrastaju i traži vrlo kompleksnu intervenciju usmjerenu prema brojnim faktorima koji dovode do takve pojave (Bouillet, 2010).

Rizični su faktori oni koji kod djeteta ili maloljetnika povećavaju vjerojatnost za pojavu negativnog ili antisocijalnog ponašanja. Oni se mogu

svrstatim u nekoliko skupina kao što su rizični faktori u zajednici (unutar ove skupine nalaze se nepovoljni vršnjački utjecaji), rizični faktori u školi, rizični faktori u obitelji i individualni rizični faktori (Hawkins i sur., 1998; Gorman-Smith i Tolan, 1998; Begovac i sur., 2007; Aisenberg i Herrenkohl, 2008). Istraživači ističu izloženost lošem tretmanu u djetinjstvu kao izrazito značajnu za pojavu nasilničkog ponašanja maloljetnika, pri čemu je psihološko zanemarivanje bilo značajan prediktor (Maas i sur., 2008).

Ono što se pokazalo značajnim za nastanak delinkvencije bio je izostanak komunikacije unutar obitelji. U tom smislu je kohezija unutar obitelji izrazito značajna jer je utvrđeno da je niska razina obiteljske kohezije prediktivna za razvoj delinkvencije, te da može ublažiti utjecaj izloženosti nasilju u zajednici na razvoj delinkvencije (Barr i sur., 2011).

Konfliktna obitelj predstavlja nepovoljno okruženje za razvoj ličnosti maloljetnika. Za mlade je loše živjeti u konfliktnoj obitelji u kojoj se roditelji neprekidno svađaju, ili kada su izloženi maltretiranju od strane roditelja, (Plattner i sur., 2003; Mikšaj Todorović i sur., 2006; Maas i sur., 2008; Donovan i Brassard, 2011), a nedostatak roditeljske ljubavi od velikog je značaja u nastanku delinkvencije mlađih (Hoeve i sur., 2012). Ipak, za neke faktore nije poznato da li postoji uzročna povezanost, pa to vrijedi dodatno istražiti (Murray i Farrington, 2010; Seto i Lalumière, 2010).

Odgovori društva u odnosu na kaznena djela, prekršaje i štetna ponašanja posljednjih su godina poprimili drukčija obilježja te se od primarno represivnih usmjeravaju prema preventivnim aktivnostima i djelatnostima. Moderan pravni sustav nastoji delinkvente zadržati u zajednici a ne ih slati u pritvor i time dodatno viktimirati (May i sur., 2014). Primjena neformalnih sankcija predstavlja značajan instrument u postupanju prema mlađim osobama, što među ostalim ima i veliki odgojni učinak na počinitelja, s ciljem prevencije recidivizma. U Hrvatskoj djeluju sudovi za mladež koji u donošenju presuda osobitu pažnju posvećuju specifičnostima maloljetnika. O potrebi uvođenja zasebnih sudova za mladež govore i rezultati istraživanja (Steinberg, 2009). U cilju zaštite interesa mlađih uvedena je institucija pravobraniteljice za djecu i mladež.

Pravni položaj maloljetnika u Hrvatskoj temelji se na Zakonu o sudovima za mladež (Shir i Karver, 2003). Prema ovom Zakonu maloljetnik je ona osoba koja je u vrijeme počinjenja djela navršila 14, a nije navršila 18 godina života, dok je mlađi punoljetnik osoba koja je u vrijeme počinjenja

djela navršila 18, a nije navršila 21 godinu života. Zakon polazi od uskog pojma maloljetničke delinkvencije kojega sačinjavaju samo kaznena djela, a ne i druga protupravna ponašanja ili preddeliktna stanja maloljetnika kojima je potrebno pružiti odgoj, pomoć i zaštitu, te propisuje primjenu svojih odredaba isključivo prema maloljetnicima koji su počinili neko kazneno djelo. Odredbe ovog zakona ne primjenjuju se na osobe mlađe od 14 godina u vrijeme izvršenja kaznenog djela (djeca). Maloljetnicima se za počinjena kaznena djela kao sankcije izriču odgojne mjere, maloljetnički zatvor i sigurnosne mjere (Zakon o sudovima za mladež, 2011).

CILJ

Cilj istraživanja je utvrditi postoji li značajna povezanost između sociodemografskih obilježja kako ispitanika tako i obitelji i recidivizma u izvršavanju kaznenih djela kod maloljetnika.

ISPITANICI I METODE

Istraživanjem je obuhvaćen uzorak od 161 maloljetnog delinkventa koji su osuđeni zbog izvršenja kaznenih djela u Republici Hrvatskoj. Radi se o maloljetnim delinkventima počiniteljima kaznenih djela bez obzira na vrstu kaznenog djela i vrstu izrečenih zakonskih sankcija. Faktor uključivanja u skupinu ispitanika bila je pravomoćna sudska presuda.

Istraživačka metoda i tehnika koja je primijenjena u ovom istraživanju je analiza sadržaja podataka iz socijalne dokumentacije. Za ekstrakciju sadržaja pripremljeni su instrumenti za prikupljanje općih podataka o maloljetnim izvršiteljima kaznenih djela (starost, spol, redoslijed rođenja, nacionalna ili etnička pripadnost, škola koju polazi), zatim o sociodemografskim obilježjima obitelji (obiteljski status maloljetnika, vitalna obilježja obitelji, aktualni bračni status roditelja, s kim je maloljetnik živio najveći dio života, školska spremu roditelja, radna aktivnost roditelja), o intenzitetu delinkventne aktivnosti maloljetnika (evidentirana delinkventna aktivnost, vrsta kaznenog djela zbog kojeg je pokrenut proces, izrečene sankcije), o manifestacijama poremećaja u ponašanju maloljetnog delinkventa (evidentirani poremećaji u ponašanju, mjere koje je centar za socijalnu skrb poduzeo), te o školovanju maloljetnika (sadrži devet varijabli).

U obradi prikupljenih podataka korištene su sljedeće statističke metode:

- deskriptivna metoda
- analiza tablica kontingencija (χ^2 test)
- postupak za redukciju dimenzionalnosti multivarijatnog prostora (faktorska analiza podkomponentnim modelom s varimax rotacijom)
- analiza prediktivne vrijednosti originalnih i izvedenih varijabli (faktora) u odnosu na kriterijsku varijablu recidivizam (DA/NE) logističkom regresijom
- diskriminacijska analiza.

Podaci su analizirani uporabom programske podrške StatSoft.Inc (2013) STATISTICA (*data analysis software system, version 12*), (www.statsoft.com <http://www.statsoft.com>)

REZULTATI

U okviru istraživanja obrađeni su podaci koji se odnose na ukupno 161 delinkventa. Podaci su prikupljeni u nekoliko većih centara za socijalni rad na području Republike Hrvatske. Među ispitanicima njih 65 (40,4%) bilo je opetovano sudski osuđeno pravomoćnom presudom za ponovljena kaznena djela (recidivisti), dok je njih 96 (59,6%) bilo osuđeno samo jednom (nerecidivisti). Značajno pitanje u istraživanju odnosi se na povezanost pojave recidivizma i životne dobi delinkvenata. Istraživanje pokazuje statistički značajnu povezanost pojave recidivizma s mlađom životnom dobi ($\chi^2 = 12,692$; $P = 0,02$).

Iduća karakteristika ispitanika je redoslijed rođenja. Sveukupno su kazneno djelo najčešće izvršili drugorođeni maloljetnici. Istovremeno oni su u 50,8% najčešći recidivisti ($\chi^2 = 14,818$; $P < 0,001$).

Iduće zanimljivo pitanje je školovanje ispitanika. S obzirom na njihovu životnu dob za pretpostaviti je da većina njih pohađa školu. Rezultati pokazuju da je najučestalije vršenje kaznenih djela među ispitanicima koji pohađaju srednju školu s udjelom od 38,5% od ukupnog broja ispitanika, a slijede ispitanici koji pohađaju osnovnu školu, s nešto manjim udjelom (35,4%). Statistički je značajna pojava recidivizma upravo među mlađim ispitanicima, tj. onima koji još uvijek pohađaju osnovnu školu (s udjelom od 50,8% od onih koji su recidivisti), uz statističku značajnost na razini $P < 0,01$.

Najučestalija kaznena djela su ona protiv imovine i to za samo jedno kazneno djelo 64% a za recidivizam 81,5%. U strukturi kaznenih djela najniži udio je onih protiv života i tijela (9,9%), dok je nešto viši udio kaznenim djela protiv vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom (18,6%). Razlika u vrstama kaznenih djela kod recidivista i nerecidivista nije unutar statističke pogreške od 5%.

U području poremećaja u ponašanju razmatran je utjecaj jedanaest varijabli i njihova povezanost uz pojavu recidivizma. Radi se o sljedećim varijablama: bježanje iz škole, bježanje od kuće, skitnja, agresivno ponašanje na javnom mjestu, agresivno ponašanje u školi, agresivno ponašanje u obitelji, konzumiranje alkohola, snifanje, tabletomanija, uživanje marihuane ili hašiša te uživanje heroina, LSD i slično. Varijabla označena kao „bježanje iz škole“ pokazuje značajnu razliku između ispitanika koji su izvršili jedno kazneno djelo u odnosu na one s više kaznenih djela s karakteristikom da maloljetnici koji su skloniji bježanju iz škole znatno češće opetovano vrše kaznena djela ($\chi^2 = 14,24$; $P < 0,001$).

Od preostalih varijabli iz ove skupine statistički značajnu povezanost s recidivizmom pokazuju varijable „agresivno ponašanje u obitelji“ ($\chi^2 = 5,36$; $P = 0,021$), snifanje ($\chi^2 = 4,19$; $P = 0,041$) i tabletomanija ($\chi^2 = 4,51$; $P < 0,034$). Ostale istražene varijable ne pokazuju statistički značajnu povezanost uz recidivizam.

Kao mogući prediktor nastanka recidivizma u literaturi se spominje status rođenja maloljetnika. Većina ispitanika rođena je u braku (91,3%). Nije utvrđena statistička značajnost razlike između nerecidivista i recidivista u odnosu na ovu varijablu. Kod većine ispitanika živa su oba roditelja (87,6%), kod njih 11,2% živ je samo jedan od roditelja, dok su kod svega 1,2% oba roditelja umrla. Nije utvrđena statistički značajna razlika ove varijable u odnosu na pojavu recidivizma u izvršavanju kaznenih djela.

U procjeni utjecaja sociodemografskih obilježja obitelji na pojavu recidivizma obrađeni su podaci koji se odnose na bračni status roditelja. Uspoređene su četiri kategorije bračnog statusa roditelja. Najveći udio ih je u braku (u prosjeku 62,7%), razvedeno ih je 23%, kod 9,3% ispitanika jedan od roditelja je umro, dok kod njih 5% roditelji nikada nisu živjeli zajedno. Ova karakteristika obitelji također nema nikakve statistički značajne povezanosti s nastankom recidivizma ($P = 0,231$). Ispitanici najčešće žive s oba roditelja (u prosjeku 64,6%), s jednim roditeljem živi 28% ispitanika,

kod rođaka ili u udomiteljskoj obitelji njih 6,8%, dok je u ustanovi socijalne skrbi bio svega jedan ispitanik (0,6%). Među ovim kategorijama nije utvrđena statistički značajna razlika u pojavi recidivizma.

Visoka vrijednost χ^2 testa ($\chi^2 = 11,176$) uz signifikantnu vrijednost P ($P < 0,004$) ukazuje na statistički značaj povezanosti školske spreme majke i pojave recidivizma. Pritom je recidivizam značajno povezan s nižom razinom majčinog obrazovanja. Kod 50,8% recidivista majke imaju osnovno obrazovanje ili su nekvalificirane radnice, dok je među majkama koje imaju više i visoko obrazovanje udio recidivista svega 4,6%. Školska spremna oca također pokazuje statistički značajnu povezanost uz pojavu recidivizma ($\chi^2 = 7,234$; $P < 0,027$). I ovdje je recidivizam češći kod maloljetnika čiji očevi imaju nižu naobrazbu, dok je recidivizam prisutan kod 8,7% onih čiji očevi imaju višu i visoku stručnu spremu.

Što se tiče radne aktivnosti majke ona nije pokazala statističku značajnu povezanost s recidivizmom, dok je radna aktivnost oca pokazala vrlo visoku povezanost uz $\chi^2 = 16,915$ i $P < 0,001$. Radi se o kategoriji onih čiji su očevi zaposleni kao sezonski radnici, poljoprivrednici ili su bez posla (53,8%).

Obilježja povezana uz školovanje ispitanika odnose se na redovitost školovanja, ponavljanje razreda, promjenu škole, uspjeha u završnom razredu, procjenu kontakata s drugim učenicima i nastavnicima, prijatelji u školi te odnos prema školi sada i ranije. Od svih ovih varijabli jedino učestalost promjene škole statistički značajno razlikuje recidiviste od nerecidivista. U skupini ispitanika koja je tri i više puta promijenila školu oko triput je više recidivista nego nerecidivista ($\chi^2 = 12,976$; DF = 3; $P = 0,005$). Razlozi promjene škole nisu ovdje posebno analizirani.

Na instrument primijenjen u istraživanju koji se odnosi na poremećaje u ponašanju, a sadrži 11 čestica, primijenjena je faktorska analiza pod komponentnim modelom uz poštovanje Kaiser-Guttmanovog kriterija (svojstvena vrijednost veća od 1) s varimax rotacijom. Svrha je redukcija dimenzionalnosti multidimenzionalnih prostora uz očuvanje što je veće moguće informativnosti skupova originalnih varijabli. U tablici 1. prikazana je matrica strukture dobivenih faktora. Struktura faktora opisana je koeficijentima linearne korelacije pojedinačnih originalnih varijabli s latentnim dimenzijama, faktorima nad kojima je, radi što bolje interpretabilnosti, učinjena varimax rotacija (VRX).

Tablica 1. Matrica strukture dobivenih faktora - poremećaji u ponašanju

VARIJABLE	VARIMAX FAKTORI			
	VRX _{pp} 1	VRX _{pp} 2	VRX _{pp} 3	VRX _{pp} 4
V12	0,732	0,165	0,110	-0,006
V13	0,723	0,267	-0,046	-0,045
V14	0,619	0,163	0,123	-0,078
V9	0,201	0,757	-0,004	0,015
V10	0,251	0,683	-0,012	0,077
V11	0,506	0,589	0,103	-0,026
V18	0,148	-0,089	0,827	0,077
V17	0,036	0,113	0,781	0,066
V19	-0,261	0,069	0,148	0,765
V15	0,419	-0,318	-0,257	0,643
V16	-0,048	0,398	0,270	0,541

Prvi faktor po definiciji nosi najveću proporciju varijabilnosti (informativnosti) polaznog skupa varijabli a ostali u nizu subsekventno manju.

Prvi dobiveni faktor VRX_{pp} 1 (19% varijabilnosti) pretežno je opisan varijablama V12 (agresivno ponašanje na javnom mjestu), V13 (agresivno ponašanje u školi) i V14 (agresivno ponašanje u obitelji). Drugi dobiveni faktor VRX_{pp} 2 (16% varijabilnosti) pretežno je opisan varijablama V10 (bježanje iz škole), V11 (bježanje od kuće) i V12 (skitnja). Treći faktor VRX_{pp} 3 (14% varijabilnosti) najbolje je opisan varijablama V18 (tabletomanija) i V17 (snifanje). Napokon, četvrta latentna dimenzija VRX_{pp} 4 (12% varijabilnosti) izvedena je pretežno od varijabli V19 (uživanje marihuane), V15 (enureza) i V16 (konzumiranje alkohola).

Stoga su nazivi novih latentnih dimenzija (faktora):

- VRX_{pp} 1 – agresivno ponašanje
- VRX_{pp} 2 – bježanje i skitnja
- VRX_{pp} 3 – tabletomanija i snifanje
- VRX_{pp} 4 – marihuana i alkohol

Multivarijatnom logističkom regresijom procijenjena je prediktivna vrijednost za nastanak recidivizma ovih faktora (kao potencijalnih prediktora), a rezultati su prikazani u tablici 2.

Tablica 2. Logistička regresija dobivenih faktora za poremećaje ponašanja na kriterijsku varijablu recidivizam

FAKTOR	B	S.E.	Waldov test	DF	Značajnost P	Omjer izgleda OR	95% C.I. za Omjer izgleda (Odds Ratio)	
							Donja granica	Gornja granica
VRX _{pp} 1	0,378	0,192	3,867	1	0,049	1,459	1,001	2,127
VRX _{pp} 2	0,437	0,220	3,951	1	0,047	1,548	1,006	2,382
VRX _{pp} 3	0,533	0,295	3,263	1	0,071	1,704	0,956	3,039
VRX _{pp} 4	-0,011	0,203	0,003	1	0,958	0,989	0,665	1,472

Na temelju dobivenih rezultata logističke regresije moguće je odrediti prediktivnu vrijednost pojedinog faktora za pojavu recidivizma u izvršavanju kaznenih djela kod ispitanika.

Dvije su latentne dimenzije Waldovim testom utvrđene kao statistički značajni prediktori. Iz skupine varijabli koje se odnose na poremećaje ponašanja ispitanika prediktivnu vrijednost pokazale su varijable agresivno ponašanje te bježanje i skitnja. Svaki od ovih faktora na 5%-tnoj razini značajnosti poveća vjerojatnost pojave recidivizma oko 1,5 puta, odnosno agresivno ponašanje povećava omjer izgleda za recidivizam za 46%, a bježanje od kuće i iz škole te skitnja za 55%.

Kako bi se dodatno utvrdio značaj pojedine varijable izvršena je multivarijatna logistička regresijska analiza varijabli koje su u bivarijatnim analizama (χ^2 – test) pokazale statistički značajnu razliku između uspoređivanih skupina.

Tako su dodatno analizirane varijable: dobna skupina, redoslijed rođenja, težina kaznenih djela, školska spremna majke, školska spremna oca, promjena škole i uspjeh u završnom razredu. I ovdje je kriterij da je logistička regresijska funkcija statistički značajna na 5%-tnoj razini značajnosti. Rezultati statističke analize prikazani su u tablici 3.

Tablica 3. Multivariatna logistička regresijska analiza varijabli koje su u bivarijatnoj analizi pokazale statistički značajnu razliku između nerecidivista i recidivista

VARIJABLE	Waldov test	DF	P	Omjer izgleda OR	95% C.I za omjer izgleda	
					Donja gran.	Gornja gr.
Dobna skupina	4,266	2	0,118			
V2(1)	1,119	1	0,290	,613	,248	1,518
V2(2)	4,247	1	0,039	,319	,107	,946
Redoslijed rođenja	5,259	2	0,072			
V4(1)	2,959	1	0,085	2,048	,905	4,635
V4(2)	4,350	1	0,037	3,998	1,087	14,700
Težina kaznenog djela	1,666	2	0,435			
V7(1)	1,657	1	0,198	,389	,093	1,638
V7(2)	,090	1	0,765	,847	,286	2,510
Školska spremna majke	2,756	2	0,252			
V40(1)	,611	1	0,434	,699	,284	1,716
V40(2)	2,688	1	0,101	,230	,040	1,333
Školska spremna oca	,007	2	0,997			
V41(1)	,001	1	0,973	,984	,380	2,547
V41(2)	,007	1	0,934	,930	,163	5,289
Promjena škole	11,588	3	0,009			
V90(1)	,070	1	0,792	,889	,372	2,124
V90(2)	2,661	1	0,103	2,504	,831	7,541
V90(3)	8,436	1	0,004	7,303	1,909	27,940
Konstanta	,220	1	0,639	,763		

Prema dobivenim rezultatima multivariatne logističke regresijske analize statistički značajnim varijablama pokazale su se:

- dobna grupa ispitanika (Waldov test = 4,25; P = 0,039; OR = 0,319)
- redoslijed rođenja (Waldov test = 4,35; P = 0,037; OR = 3,99)
- višestruka promjena škole (Waldov test = 8,44; P = 0,004; OR = 7,30).

Varijabla „dobna skupina“ pokazuje se protektivnim čimbenikom na način da je u najstarijih ispitanika u odnosu na najmlađe rizik za dvije trećine manji (ili pada na jednu trećinu).

Varijabla „redoslijed rođenja“ čak za četiri puta povećava šansu za pojavu recidivizma (što viši red rođenja to veća šansa recidivizma).

Višestruka promjena škole (tri i više puta) čak 7,3 puta povećava rizik pojave recidivizma u odnosu na delinkvente koji nisu mijenjali školu.

Učinjena je i kanonička diskriminacijska analiza kvantitativnih i semikvantitativnih varijabli kojima su opisani maloljetnički delinkventi u namjeri procjene njihova potencijala u diskriminiranju nerecidivista i recidivista u počinjenju kaznenih djela. Rezultati su prikazani u tablici 4.

Tablica 4. Matrica strukture diskriminacijske funkcije

VARIJABLE	DISKRIMINACIJSKA FUNKCIJA
Redoslijed rođenja	0,624
Školska spremna majke	-0,530
Višestruka promjena škole	0,515
Životna dob delinkventa	-0,443
Poremećaji u ponašanju	0,396
Školska spremna oca	-0,395

$$\chi^2 = 40,308; DF = 9; P < 0,0001$$

Tako se može reći da je dobivena funkcija proporcionalno povezana s redoslijedom rođenja, višestrukom promjenom škole i poremećajima u ponašanju a obrnuto proporcionalna sa školskom spremom majke, životnom dobi delinkventa i školskom spremom oca i to na negativnom polu funkcije.

2. RASPRAVA

U okviru istraživanja recidivizma kod maloljetnih počinitelja kaznenih djela obrađeni su podaci koji se odnose na ukupno 161 delinkventa. Među ispitanicima njih 65 (40,4%) bilo je opetovano sudski osuđeno pravomoćnom presudom za ponovljena kaznena djela (recidivisti), dok je njih 96 (59,6%) bilo osuđeno samo jednom (nerecidivisti). Varijable su grupirane unutar skupina varijabli koje se odnose na određene karakteristike

povezane s maloljetnicima. Prvu skupinu varijabli čine one koje se odnose na opće podatke o ispitanicima. Životna dob često je analizirana u vezi s delinkvencijom. Čini se da bi bilo logično da s odrastanjem raste broj recidivista. Međutim nije tako. Među ispitanicima u ovom istraživanju statistički značajno češća bila je pojava recidivizma u mlađoj životnoj dobi. Naime, prema navedenim dobnim skupinama udio recidivista je najveći u najmlađoj dobi (44,6%), potom u skupini do 14 – 18 godina (35,4%) te najmanji među najstarijima (20%). Utvrđena razlika je statistički značajna uz $\chi^2 = 12,692$ i $P = 0,02$.

Što se tiče redoslijeda rođenja rezultat statističke obrade ove varijable pokazuje da je značajno učestalija pojавa maloljetničke delinkvencije kod ispitanika koji su drugorođeni u svojoj obitelji, s prosječnim udjelom od 44,6% svih ispitanika. Istovremeno oni su najčešće recidivisti (50,8%). Razina statističke značajnosti je izražena vrijednošću $P < 0,01$, što je visoko statistički značajno. Zašto su drugorođeni najčešće počinitelji ponovljenih kaznenih djela iz ovog istraživanja teško je reći, ali ovako visoka signifikantnost ove činjenice svakako upućuje na potrebu dodatnih socioloških, psiholoških i kriminoloških istraživanja.

Poznat je utjecaj školske sredine na pojavu delinkvencije koji s jedne strane može biti stimulativan za razvoj recidivizma a s druge strane u povoljnim okolnostima može biti protektivan. Među ispitanicima 35,4% pohađa osnovnu školu, srednju školu pohađa njih 38,5%, a u školu ne ide 26,1% ispitanika (iz bilo kojeg razloga). Statistički je značajna pojava recidivizma upravo među mlađim ispitanicima, tj. onima koji još uvijek pohađaju osnovnu školu (s udjelom od 50,8% od onih koji su recidivisti) ($\chi^2 = 11,255$; $P < 0,01$). Ovaj rezultat jasno pokazuje da je recidivizam prisutan među mlađim osobama, tj. onima koji još pohađaju osnovnu školu. Iz toga je evidentno da se uspjeh preventivne aktivnosti može postići ako je ona usmjerena i prema školskoj sredini, a ne samo obitelji.

Među varijablama koje su povezane sa sociodemografskim obilježjima obitelji ispitanika obrađeno je šest varijabli. Većina ispitanika rođena je u braku (91,3%). Kod većine ispitanika živa su oba roditelja (87,6%), a najveći udio roditelja je u braku (u prosjeku 62,7%). Ispitanici najčešće žive s oba roditelja (u prosjeku 64,6%). Među ovim kategorijama nije utvrđena statistički značajna razlika u pojavi recidivizma. Utvrđena je statistički

značajna povezanost s nižom razinom školske spreme majke i oca i pojave recidivizma.

Sklonost recidivizmu značajno je povezana s najnižom kategorijom zaposlenosti oca ($\chi^2 = 16,915$; $P < 0,001$). Radi se o kategoriji onih čiji su očevi zaposleni kao sezonski radnici, poljoprivrednici ili su bez posla (34,2%).

Među ispitanicima su najčešća kaznena djela protiv imovine i to za jedno kazneno djelo 64%, a za recidivizam visokih 81,5%. Ovako visok postotak recidivizma u vršenju kaznenih djela protiv imovine pokazuje da se u recidivizmu ponavljaju istovrsna kaznena djela. Istraživanjem ove varijable u SAD utvrđeno je da vrsta kaznenog djela ima značajan utjecaj na recidivizam (Calley, 2012).

Najčešća sankcija bila je pojačana briga i nadzor u obje skupine ispitanika, a statističkom obradom podataka nije utvrđena značajna razlika između recidivista i nerecidivista.

Statističkom obradom podataka o poremećajima u ponašanju utvrđena je povezanost pojedinih varijabli s recidivizmom. Kod recidivista je učestalost bježanje iz škole (73,8%) statistički vrlo značajna ($\chi^2 = 14,24$ uz $P < 0,001$). To znači da maloljetnici koji su skloniji bježanju iz škole znatno češće opetovano vrše kaznena djela. Sličan rezultat dobiven je i u istraživanju drugih autora (Kearney, 2008). Istovremeno bježanje od kuće i skitnja nisu imali statistički značajnu povezanost s recidivizmom. Zanimljiv je odnos različitih oblika agresivnosti maloljetnika na pojavu recidivizma. Statistički su analizirana tri oblika agresivnosti: agresivno ponašanje maloljetnika na javnom mjestu, agresivnost u školi i agresivnost unutar obitelji. Od ove tri varijable samo je za agresivnost u obitelji utvrđena statistički značajna povezanost s recidivizmom ($\chi^2 = 5,36$; $P < 0,05$). Među problemima u ponašanju najjači prediktor je bilo agresivno ponašanje, jednako kako je to utvrđeno i među našim ispitanicima (Garrido Genovés i sur., 2006).

Slijede varijable povezane s nekim od oblika ovisnosti, odnosno zlouporabom određenih supstanci. Snifanje i tabletomanija pokazali statistički značajnu povezanost s recidivizmom ($P < 0,05$). Premda nešto veći broj ispitanika konzumira alkohol (18%) i marihuanu (28%) nije utvrđena značajna razlika između kategorije recidivista i nerecidivista. Konzumiranje alkohola u literaturi se povezuje s nasilničkim kaznenim djelima, a manje s

onima protiv imovine, te znatno korelira s težinom delinkventnog ponašanja (Gatti i sur., 2015).

U svrhu određivanja prediktorske vrijednosti latentnih faktora za nastanak recidivizma izvršena je logistička regresija varijabli koje se odnose na poremećaje u ponašanju. Na temelju dobivenih rezultata logističke regresije moguće je odrediti statističku značajnost povezanosti pojedinog faktora uz pojavu recidivizma u izvršavanju kaznenih djela kod ispitanika. Među poremećajima u ponašanju dva latentna faktora pokazuju statističku značajnost u Waldovom testu. Radi se o faktoru agresivno ponašanje, a drugi je bježanje od kuće i iz škole, odnosno skitnja. Oba ova faktora na razini značajnosti od $P < 0,05$ povećavaju vjerojatnost pojave recidivizma, pri čemu je ona veća za 1,5 puta kod svakog od ovih faktora.

Kao moguć izvor delinkventnog ponašanja maloljetnika svakako je njihovo školovanje, odnos prema školi i odnos s vršnjacima. Iz tog razloga obrađeno je devet varijabli koje se odnose na školovanje ispitanika. Za većinu ovih varijabli nije utvrđena statistički značajna povezanost s recidivizmom kod ispitanika. Značajnom se pokazala jedino varijabla koja se odnosila na učestalost promjene škole ($\chi^2 = 12,976$; $P < 0,005$). Udio recidivista značajno raste u kategoriji onih koji su promjenili školu dva, tri i više puta. O povezanosti školovanja i delinkvencije pišu i drugi autori (Katsiyannis i sur., 2008).

Kako bi se dodatno utvrdio značaj pojedine varijable izvršena je logistička regresijska analiza nekih relevantnih varijabli. Tako su dodatno analizirane varijable: dob, redoslijed rođenja, vrste kaznenih djela, školska spremna majke, školska spremna oca, ponavljanje razreda, promjena škole i uspjeh u završnom razredu. I ovdje je kriterij da je logistička regresijska funkcija statistički značajna na 5%-tnoj razini značajnosti, primjenom Waldovog testa. Varijabla „redoslijed rođenja“ čak za četiri puta povećava šansu za pojavu recidivizma ($OR = 3,998$). Najveći doprinos mogućoj pojavi recidivizma ima promjena škole a ta varijabla povećava šansu recidivizma čak za 7,3 puta ($OR = 7,303$). Pripadnost starijoj dobnoj grupi smanjuje rizik recidivizma za 2/3 ($OR = 0,319$)

Na kraju prikaza utjecaja određenih faktora, kao i onih izvedenih (Varimax faktori), na pojavu recidivizma u izvršavanju kaznenih djela među ispitanicima izvršena je kakonička diskriminacijska analiza određenih faktora, kako bi se procijenio značaj pojedinog od tih faktora u nastanku

recidivizma. Može se zaključiti da su recidivisti opisani visokim redom rođenja, nižom školskom spremom majke, višestrukom promjenom škole, nižom životnom dobi s izraženim poremećajima u ponašanju i niskom školskom spremom oca. Kod nerecidivista je to obrnuto.

3. ZAKLJUČAK

Skupinu ispitanika u istraživanju čini 161 delinkvent. Među njima 65 (40,4%) su bili recidivisti a 96 (59,6%) su bili nerecidivisti. Udio recidivista je najveći u najmlađoj dobnoj skupini (44,6%) a najmanji među najstarijima (20%). Utvrđena razlika je statistički vrlo značajna. U tom smislu statistički je značajna pojava recidivizma upravo među ispitanicima koji još uvijek pohađaju osnovnu školu (s udjelom od 50,8% od onih koji su recidivisti), uz statističku značajnost na 1%-tnoj razini. Multivarijatnom logističkom regresijskom analizom dokazano je da pripadnost starijoj dobnoj skupini smanjuje rizik nastanka recidivizma za 2/3 (OR = 0,319)

Što se tiče redoslijeda rođenja, pojava maloljetničke delinkvencije je značajno učestalija u ispitanika koji su drugorođeni ($P < 0,01$). Utvrđeno je da viši red rođenja čak četiri puta povećava šansu pojave recidivizma (OR = 3,998). Od jedanaest istraženih varijabli u području poremećaja u ponašanju statistički značajnu povezanost uz recidivizam maloljetnih delinkvenata pokazale su sklonost bježanju iz škole ($P < 0,001$), agresivnost maloljetnika unutar obitelji ($P < 0,05$), te snifanje i tabletomanija ($P < 0,05$).

Među varijablama koje se odnose na poremećaje ponašanja ispitanika multivarijatnom logističkom regresijom utvrđena su dva značajna obilježja a to su agresivno ponašanje te bježanje od kuće i iz škole, odnosno skitnja. Oba ova obilježja na 5%-tnoj razini značajnosti povećavaju vjerojatnost pojave recidivizma. Pritom je ona 1,5 puta veća za svako od ovih obilježja, odnosno preciznije šansa recidivizma veća je za 45% u delinkvenata s agresivnim ponašanjem, a za 55% u onih sklonih bježanju (od kuće i/ili iz škole).

U skupini varijabli koje se odnose na školovanje statistički značajnu razinu povezanosti s recidivizmom u izvršavanju kaznenih djela pokazala je varijabla koja se odnosi na učestalost promjene škole uz $P < 0,005$. Multivarijatnom logističkom regresijskom analizom pokaže se da višestruka promjena škole povećava šansu recidivizma čak 7,3 puta (OR = 7,303).

Među varijablama koje su povezane sa sociodemografskim obilježjima obitelji ispitanika signifikantnu povezanost s recidivizmom ($P < 0,05$) ima školska sprema majke kao i ona oca. Recidivizam je povezan s nižom razinom obrazovanja roditelja. Radna aktivnost oca pokazala je izrazito visoku razinu povezanosti s recidivizmom uz $P < 0,001$, a odnosi se na one čiji su očevi zaposleni kao sezonski radnici, poljoprivrednici ili su bez posla.

Iz rezultata kanoničke diskriminacijske analize kao značajne u razvoju recidivizma pokazale su se varijable redoslijed rođenja, višestruka promjena škole, poremećaji u ponašanju (zbroj skorova svih varijabli) i životna dob delinkventa. Redoslijed rođenja, višestruka promjena škole i poremećaji u ponašanju pridonose nastupu recidivizma, dok porast životne dobi delinkventa umanjuje vjerojatnost nastupa recidivizma.

LITERATURA

1. Aisenberg, E., Herrenkohl, T., 2008. Community violence in context: risk and resilience in children and families. *J Interpers Violence*, 23(3), str. 296-315.
2. Begovac, I., Rudan, V., Begovac, B., Vidović, V., Majić, G., 2007. Self-image, war psychotrauma and refugee status in adolescents. *The Journal of Social Psychology*, 137(3), str. 277-83.
3. Bouillet, D., 2010. Izazovi integriranog odgoja. Zagreb: Školska knjiga.
4. Calley, NG., 2012. Juvenile offenders recidivism: an examination of risk factors. *J Child Seks Abus*, 21(3), str. 257-72.
5. Donovan, KL., Brassard, MR., 2011. Trajectories of maternal verbal aggression across the middle school years: associations with negative view of self and social problems. *Child Abuse Negl*, 35, str. 814-830.
6. Garrido Genovés, V., Anyela Morales, L., Sánchez-Meca, J., 2006. What works for serious juvenile offenders? A systematic review. *Psicothema*, 18, str. 611-9.
7. Gatti, U., Soellner, R., Bräker, A-B., Verde, A., Gabriele Rocca, G., 2015. Delinquency and alcohol use among adolescents in Europe: The role of cultural contexts. *European Journal of Criminology*, 12, str. 362-377.
8. Gorman-Smith, D., Tolan, P., 1998. The role of exposure to community violence and developmental problems among inner-city youth. *Development and Psychopathology*, 10(1), str. 101-16.
9. Hawkins, JD., Herrenkhol, TL., Farrington, DP., Brewer, D., Catalano, RF., Harachi, TW., 1998. A review of predictors of youth violence. U: Loeber, R., Farrington, DP., (Ur.). *Serious and violent juvenile offenders: factors and successful interventions*. Thousand Oaks: Sage Publications, str. 106-146.
10. Hoeve, M., Stams, GJ., van der Put, CE., Dubas, JS., van der Laanm, PH., Gerris, JR., 2012. A meta analysis of attachment to parents and delinquency. *J Abnorm Child Psychol*, 40(5), str. 771-85.
11. Katsiyannis, A., Ryan, BJ., Zhang, D., Spann, A., 2008. Juvenile delinquency and recidivism: The impact of academic achievement,

- reading and writing quarterly: Overcoming learning difficulties. 24(2), str. 177-196.
12. Kearney, CA., 2008. School absenteeism and school refusal behavior in youth: a contemporary review. *Clin Psychol Rev*, 28(3), str. 451-71.
13. Maas, C., Herrenkohl, TI., Sousa, C., 2008. Review of research on child maltreatment and violence in youth. *Trauma Violence Abuse*, 9(1), str. 56-67.
14. May, J., Osmond, K., Billick, S., 2014. Juvenile delinquency treatment and prevention: a literature review. *Psychiatr Q*, 285(3), str. 295-301.
15. Mikšaj Todorović, Lj., Ricijaš, N., Singer, M., 2006. Razlike u obiteljskim prilikama maloljetnih delinkvenata s obzirom na poremećenost odnosa u obitelji. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 13, str. 1035-1050.
16. Modly, D., Selimić, M., Mršić, G., 2018. Metodika istraživanja silovanja, Visoka škola „CEPS – Centar za poslovne studije“ Kiseljak,
17. Murray, J., Farrington, DP., 2010. Risk factors for conduct disorder and delinquency: key findings from longitudinal studies. *Can J Psychiatry*, 55(10), str. 633-42.
18. Plattner, B., Silvermann, MA., Redlich, AD., Carrion, VG., Feucht, M., Friedrich, MH., Steiner, H., 2003. Pathways to dissociation: intrafamilial versus extrafamilial trauma in juvenile delinquents. *J Nerv Ment Dis*, 191, str. 781-8.
19. Seto, MC., Lalumière, ML., 2010. What is so special about male adolescent sexual offending? A review and test of explanations through meta-analysis. *Psychol Bull*, 136(4), str. 526-75.
20. Shir, SR., Karver, M., 2003. Prediction of treatment outcome from relationship variables in child and adolescent therapy: a meta-analytic review. *J Consult Clin Psychol*, 71, str. 452- 464.
21. Steinberg, L., 2009. Adolescent development and juvenile justice. *Annu Rev Clin Psychol*, 5, str. 459-85.

**TROUGAO PREVARE - SLUČAJ BERNARD MADOFF
TRIANGLE FRAUD - THE CASE OF BERNARD MADOFF**

Stručni članak

*mr Nemanja Budimir**

Sažetak

Prevara ima različite oblike, vrste i forme. Pod pojmom prevare podrazumeva se profitiranje pomoću nedozvoljenih radnji, postupaka ili trikova, a to veoma često podrazumeva krađu sredstava, informacija, primenu i upotrebu imovine bez dozvole. Naime, jedan od prvih modela prevare koji je našao svoje mesto u literaturi, ali i u praksi jeste trougao prevare. Trougao prevare predstavlja okvir koji je dizajniran kako bi se objasnili razlozi koji stoje iza odluke radnika da se izvrši prevara na radnom mestu. Trougao prevare ima tri elementa, a to su: pritisak, prilike i racionalizacija. Ovaj rad razmatra koncept prevare, trougao prevare i objašnjava trougao prevare na slučaju Bernarda Madoff-a.

Ključne reči: Kriminalne radnje, prevara, trougao prevare.

Abstract

Fraud has different shapes, types and forms. Fraud involves profiting with help unauthorized actions, procedures and tricks, often involving theft of resource, information and use assets without permission. One of the first fraud models that found its place in literature and practice was a fraud triangle model. The fraud triangle is a framework designed to explain the reasoning behind a worker's decision to commit workplace fraud. The three stages, categorized by the effect on the individual, can be summarized as pressure, opportunity and rationalization. This paper reviews the concept of fraud and fraud triangle, and explain fraud triangle on the case of Bernard Madoff.

Key words: Criminal acts, fraud, fraud triangle.

* Konsultant za finansije i računovodstvo, Agencija za knjigovodstvene poslove „Budimir“, e-mail: budimir.nemanja@yahoo.com

1. UVOD

U današnje vreme raznovrsni oblici kriminalnih radnji koji se javljaju u finansijskim tokovima počevši od korupcije, organizovanog kriminala u privredi i slično, predstavljaju predmet interesovanja stručne, ali i šire javnosti.

Kriminalne radnje i finansijske prevare su jedinstven problem sa kojim se susreću preduzeća širom sveta. Zahvaljujući mnogim finansijskim skandalima koji su se dogodili poslednjih nekoliko godina i koji su investitorima naveli ogromne štete, doveli su do narušavanja poverenje investitora, ali i celokupne računovodstvene i revizorske javnosti u informacije koje se nalaze u finansijskim izveštajima. Kada se govori o prevarama, potrebno je naglasiti da one mogu da idu u korist ili na štetu preduzeću. Prevare koje su počinjene na štetu preduzeća uglavnom čini menadžment preduzeća, odnosno rukovodioci najvišeg nivoa. Sa druge strane, prevare koje idu u korist preduzeću uglavnom se manifestuju u vidu izbegavanja plaćanja poreza ili davanja mita, sa ciljem dobijanja ugovora. Kriminalne radnje koje počine zaposleni u organizaciji utiču prvenstveno na njeno poslovanje. Ukoliko se te prevare ne otkriju i ne spreče to kao posledicu može da ima narušavanje ugleda preduzeća. U domaćoj i stranoj literaturi učinjeni su brojni pokušaji u determinisanju pojma kriminalne radnje u privredi u širem i užem smislu. Jedan od problema koji se javlja prilikom definisanja pojma kriminalne radnje u privredi jeste šarolikost određivanja neke radnje kao kriminalne ili društveno prihvatljive. Takođe, problem predstavlja i postojanje velikog broja stručnih sinonima i srodnih izraza koji se koriste za istu ili sličnu pojavu. Pored ovoga problem prilikom definisanja kriminala u privredi predstavlja i veliki broj mogućih nezakonitih radnji koje se dešavaju u privredi, a da se ne vrši njihovo beleženje u finansijskim izveštajima. Sve kriminalne radnje koje se dešavaju u privredi mogu se podeliti u dve grupe, a to su: malverzacije ili prevare i kriminalne radnje u finansijskim izveštajima. (Petković, 2010)

Predmet istraživanja ovoga rada jeste trougao prevare. Cilj rada je da na jasan način objasni pojam prevare, trougao prevare, ali i da na slučaju iz prakse prikaže trougao prevare. Rad je podeljen u dve celine. Prvi deo rada objašnjava prevaru i vrste prevare, dok je u drugom delu objašnjen trougao prevare i prikazan na slučaju Bernarda Madoff-a.

2. DEFINICIJA PREVARE

Prevare ne predstavljaju pojavu novijeg doba, niti su one proizvod moderne civilizacije. Za njih se može reći da su stare koliko i čovečanstvo. Problem prevara evidentiran je još 1800. godine u Hamurabijevom zakonu. Prevare se spominju kako u svakodnevnom životu, tako i u poslovnom svetu. Takođe, potrebno je naglasiti da istorija pamti mnoge velike finansijske prevare i poslovne prevare, a neke od njih su: Ponzijeva šema (SAD), Enron (SAD), Parmalat SpA (Italija), WorldCom Inc. (SAD), Bernie Madoff (SAD), Satyam Computer Services (Indija), Lehman Brothers (SAD).

Kada se govori o prevarama potrebno je naglasiti da ne postoji jasna definicija šta je to prevara. Pomoću ovog termina, opisuju se postupci kao što su: obmane, iznude, krivotvorenje, pronevere, skrivanje materijalnih činjenica i dosluh. Teorijske razlike manifestuju se u različitim pristupima suštine ove nezakonite radnje, a sve zbog veoma širokog obuhvata ove pojave. Upravo zbog toga mogu da se uoče i različita tumačenja suštine prevare, ali isto tako potrebno je istaći da postoji određeni broj zajedničkih elemenata oko kojih se autori teorije i literature slažu. Naime, termin prevara iako je poznata u finansijskoj štampi, njegovo značenje ipak nije sasvim jasno. Prevara se može definisati kao lažno predstavljanje materijalne činjenice jedne strane drugoj strani, a sve sa ciljem da se druga strana prevari ili navede da se opravdano pouzda u činjenicu na sopstvenu štetu. Takođe, kada se govori o prevari ona bi prema običajnom pravu trebalo da ispuni pet uslova, a to su (Petrović, et al., 2016, 225-226):

- ✓ Lažno predstavljanje - U ovom slučaju potrebno je da postoji lažna izjava ili prečutkivanje.
- ✓ Materijalna činjenica - Ova činjenica treba da bude značajan faktor koji navodi drugog da deluje.
- ✓ Namera - Potrebno je postojanje namere da se druga strana prevari ili znanje da je izjava koja se daje lažna.
- ✓ Opravdano pouzdanje - Lažno predstavljenja činjenica mora da predstavlja bitan faktor na koji se oslanja oštećena strana.
- ✓ Povreda ili gubitak - Prevara mora da ima za posledicu povredu ili gubitak po žrtvu prevare.

Dakle, za prevaru se može reći da obuhvata sva mnogostruka sredstva koja ljudska genijalnost može da osmisli i kojima se koristi jedna osoba, a sve sa ciljem iskorištavanja predstavljanja prednosti predstavljanjem stvarnosti u lažnom svetlu. Ona ustvari podrazumeva lukavstvo, iznenađenje, izmišljotinu i slično. Prevara predstavlja namerno i lažno bezobzirno predstavljanje materijalne stvari, radnje koje su usmerene protiv žrtve, pri čemu žrtva veruje u štetu koju trpi. Ona ima za cilj da stvori pogrešnu procenu ili da održi postojeću pogrešnu procenu, a sve sa ciljem podsticanja sklapanja ugovora. Naime, stručnjaci za borbu protiv prevara se slažu da ona podrazumeva aktivnosti koje uključuju obmanu koja može da utiče na rezultate poslovanja, a uticaj može da bude direktni ili indirektni (bez obzira da li počinilac prisvaja određenu korist). Počinilac prevare prilikom vršenja prevare oslanja se na prevarantsku aktivnost, koju nastoji da sakrije. Takođe, prevara se ne postiže slučajnom greškom. (Spasić & Krstić, 2017) Definiciju prevare dao je i Institut za tursku istoriju. On prevaru definiše kao igru, tačnije kao umetnost takmičenja koja je posvećena varanju, zavađanju nekoga, a sve sa ciljem ostvarenja neke prednosti. (Institute of Turkish History, 1998) Prevaru definiše i Međunarodni revizijski standard 240-Revizorove odgovornosti u vezi sa prevarama u reviziji finansijskih izveštaja. On prevaru definiše kao namernu radnju jedne ili više osoba unutar menadžmenta, onih koji su zaduženi za upravljanje, zaposlenika ili trećih strana, a koja podrazumeva varanje sa ciljem da bi se stekla nepravedna ili nezakonita prednost. (Međunarodni standard revizije 240, 2009, 160) Generalno gledano može se reći da se prevara sastoji od četiri elementa, a to su: pogrešno tumačenje materijalne prirode, namerno zanemarivanje istine, uverenost (lice koje dobija tumačenje razumno i opravdano se oslanja na njega) i na kraju dolazi do finansijske štete. (Vilendečić & Vilendečić, 2014, 173) Naime, kada se govori o ovome potrebno je naglasiti da revizori nailaze na prevaru na dva nivoa, a to su:

- ✓ Prevara od strane rukovodstva - Za ovaj oblik prevare može se reći da je dosta „podmuklji“ u odnosu na prevare koje počine zaposleni. Razlog za to je što one u većini slučajeva ostanu ne otkrivene sve do onog trenutka dok kompanija ne pretrpi ogromne i nepopravljive štete i gubitke. Ono što karakteriše ovaj oblik prevare jeste da on ne podrazumeva direktnu krađu sredstava, odnosno imovine. Jedan od razloga zašto se rukovodstvo može odlučiti na prevarne aktivnosti

jestе повећање тржишне цене компаније. Razlozi за овакве поступке могу се тражити у задовољенju очекивања инвеститора или да би искористили опције на акције које представљају део накнада за руководство. Ово се назива лаžiranjem učinaka и то углавном подразумева да се врše преварне радње како би се извршило „надувавање“ добити или како би се одложило признавање нesolventnosti или пада добити. Sa друге стране, kada se posmatraju prevare које vrši rukovodstvo nižeg nivoa u tom slučaju то се углавном односи на погрешно представљање финансијских података i internih izveštaja, a sve sa ciljem како би се добиле додатне накнаде, obezbedило unapređenje, ali i izbegле казне за loš učinak. Ovaj облик превара карактерише: превару је извршило лице на руководећем нивоу изнад онога на чије се структуре upotrebljava interna revizija, превара подразумева upotrebu финансијских izveštaja како би се kreirala iluzija da je правно лице здравље i да послује bolje od onoga što јесте. U slučajevima da превара обухвата protivpravno prisvajanje imovine ona je skrivena „velom“ složenih poslovnih transakcija, a koje veoma često подразумевaju i povezana treća lica. Na osnovу ових карактеристика може се zaključiti da rukovodstvo може да спроведе neke neregularnosti na način da zaobilazi inače efektivnu strukturu interne kontrole, koja bi sprečila спровођење sličnih nepravilnosti od strane lica која су zaposlena на nižim nivoima.

- ✓ Prevara od strane zaposlenih - Ova превара има за циљ да изврши директно конвертовање новца или других средстава у личну корист tog zaposlenog. Da bi ostvario ličnu добит zaposleni nastoji da izbegne interni систем контроле компаније. U slučajevima kada компанија poseduje ефективан систем контроле, преневере i malverzacije могуће је открити, а самим тим i спречити. Ove преваре углавном се могу спровести kroz tri koraka, a то су: krađa nečega од вредности (средства), pretvaranje средстава u formu која се може користити (готовина), скриванje dela како би се избегло njegovo обелоданђивање. Posmatrajući ove кораке, може се zaključiti da је трети корак углавном најтеžи. To се може objasnити на примеру, radnik magacina може једnostavno i lako да украде zalihe iz skladišta, ali менjanje evidencije o zalihamama radi prikrivanja krađe је znatno teže. (Petrović, et al., 2016, 226-227)

Korist od prevare može da ima pojedinac, ali i sama kompanija. U sučaju da je kompanija izvršila korporativno kriminalno delo, onda se očekuje da će kompanija ostvariti neku korist, ali isto tako se očekuje da će i lica koja su omogućila da kompanija to ostvari, takođe imati određenu korist. (Slović, 2016, 93) Naime, da bi se razumela svrha i značaj prevare pre svega je neophodno da se napravi razlika između prevare i greške. Bez obzira na to što imaju istu posledicu, ipak postoji značajna razlika. Za razliku od greške kod prevare postoji svesna namera da se ostvare posebni ciljevi, ali i da se izvrše manipulacije. Bez obzira na pojavnne oblike prevaru karakterišu sledeći elementi: netačno iskazivanje činjenica koje su bitne za donošenje poslovnih odluka, postojanje svesti lica da su podaci koji su prezentovani lažni, lice koje prima informacije kao pouzdane i relevantne za poslovno odlučivanje i nastanak štete u poslovanju kao posledica svega prethodno navedenog. (Škarić-Jovanović, 2009, 25)

Iz svega navedenog može se zaključiti da prevaru nije lako istrebiti, ali isto tako je i nerealno očekivati da će ona potpuno nestati. Bez obzira na to svaka država nastoji da uvede zakone pomoću kojih će se zaštiti pojedinci od teških posledica obmane sa jedne strane, dok sa druge strane nastoji se izvršiti kažnjavanje počinilaca na što efikasniji način.

3. VRSTE PREVARA

Prevare se uobičajeno mogu klasifikovati u tri grupe, a to su:

- ✓ Korupcija - Ona podrazumeva nezakonitu upotrebu državnog položaja i moći pojedinca ili grupe, sa ciljem sticanja sopstvene koristi. Dakle, ona može da se odredi kao radnja nuđenja, davanja, obećavanja, posrednog ili neposrednog iznuđivanja, prihvatanja i primanja poklona i drugih koristi koje su povezane sa izvršenjem dužnosti od strane lica koja su zaposlena u privatnom ili javnom sektoru, a kada takve radnje predstavljaju kršenje njihovih dužnosti koje su proistekle iz njihovog položaja, a sve sa ciljem sticanja protivpravne imovinske koristi za sebe li za druge. (Petković, 2010, 124)
- ✓ Otuđenje imovine - Ovaj oblik prevare je jedan od najučestalijih. Njega uglavnom sprovode zaposleni u kompanijama, zarad upotrebe otuđenih sredstava za svoje lične potrebe. U ovu vrstu prevare

uključeni su: krađa materijalne i nematerijalne imovine, navođenje preduzeća da plaća usluge ili robu koje nisu primljene, pronevera čekovima, platama, troškovima, novcem. Ono što ovu prevaru karakteriše jeste i falsifikovanje spisa i dokumentacije, a sve sa ciljem da se prikrije nestanak imovine, odnosno krađa. (Bešvir, 2010, 73)

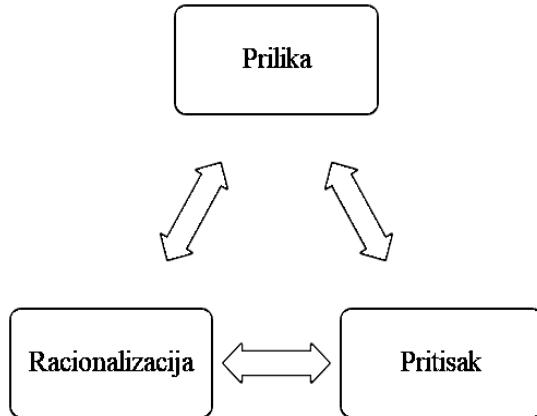
- ✓ Lažiranje finansijskih izveštaja - Ovo se vrši sa ciljem prikazivanja lažnog finansijskog položaja, uspešnosti i novčanih tokova kompanije. Lažni finansijski izveštaji postoje od kada postoji i finansijsko izveštavanje, a sa njima menadžment ili vlasnici žele da postignu određene kratkoročne materijalne ciljeve. Ovaj oblik izveštavanje može da se definiše kao namerne netačnosti ili izostavljanja iznosa ili obelodanjivanja u finansijskim izveštajima, a sve sa ciljem obmanjivanja korisnika finansijskih izveštaja. (Dimitrijević, 2015, 137) Prevare u finansijskim izveštajima izazivaju štete koje se uglavnom manifestuju u izgubljenom prinosu akcionara u vidu dividendi i kapitalnih dobitaka, gubitak poverenja investitora u kvalitet finansijskih izveštaja, produbljivanje informacione asimetrije i neefikasnosti tržišta kapitala i destabilizacija finansijskog sistema. Dakle, ono može da uključuje: manipulaciju, falsifikovanje ili prepravku računovodstvene evidencije ili prateće dokumentacije, a koja se primenjuje u pripremi finansijskih izveštaja; netačna predstavljanja ili svesno izostavljanje bitnih događaja ili transakcija iz finansijskih izveštaja; namerno pogrešnu primenu računovodstvenih standarda. (Stefanović, 2000, 4)

4. TROUGAO PREVARE

Odavno se razmatraju okolnosti koje dovode do prevare. Prvi koji je proučavao elemente koji omogućavaju da se počini kriminalna radnja jeste Donald Cressey. On je 1950. godine u svom radu pisao o motivima i okolnostima koji navode osobu da počini kriminalnu radnju. Intervjuisao je 250 počinilaca kriminalne aktivnosti i na osnovu toga utvrdio zajedničke elemente za činjenje kriminalne radnje. (Arežina, et al., 2016) To je poznato pod nazivom trougao prevara. U literaturi se mogu videti okolnosti pod

kojima prevare nastaju, grupišu i čine „Trougao prevara“ (Budimir, 2013) Slika koja sledi prikazuje trougao prevara.

Slika 1. Trougao prevara

Izvor: Skalak,L.,S., T.Golden, M. Clyton & J. Pill, 2011., A Guide to Forensic Accounting investigation, Second edition, New Jersey: JohnWiley & Sons, str. 34.

Trougao prevare predstavlja prvi model koji je koncipiran na osnovu empirijskog istraživanja, a sve sa ciljem da se pomoću njega otkrivaju prevare. Trougao prevare sastoji se od tri faktora koji doprinose ili su povezani sa prevarama. Sve prevare imaju sledeće zajedničke elemente, a to su:

- ✓ Pritisak - Pod ovim se podrazumevaju sve okolnosti koje od lica koje čini prevaru imperativno zahtevaju likvidna sredstva koja on na taj način pokušava da obezbedi. Ovaj element u svojoj pozadini ima motiv za izvršenje prevare. Dakle, može se zaključiti da je taj motiv finansijske prirode. Kada se govori o pritiscima, tu mogu da se ubrajaju finansijski pritisci (pohlepa, život iznad finansijskih mogućnosti/standarda, dugovi, slaba kreditna sposobnost, lični finansijski gubici, postojanje neočekivanih finansijskih potreba i slično), poroci (zavisnost o kocki, opijatima, alkoholu i slično), pritisci na radnom mestu (ne zadovoljstvo radnim mestom/okruženjem, strah od gubitka posla, osećaj da nije dovoljno plaćen za posao koji obavlja, ali i sama želja pojedinca da prevari sistem) i slično. Kada se posmatra finansijski pritisak može se zaključiti da lice postaje počinilac prevare onda kada se nalazi u finansijskim problemima i obavezama za činjenje radnji koje se

smatraju kažnjivim, a koje će samim tim biti izvršene tajnim načinima i metodama. (Arežina, et al., 2016, 210)

- ✓ Prilika - Ona predstavlja veoma važan element trougla prevare. Pod ovim se podrazumeva metoda pomoću koje je izvršena prevara, ona se uglavnom odnosi na nedostatke u internoj kontroli. Naime, prilika ne mora da bude stvorena, ona može da bude i prividna. Ona predstavlja okolnost koja je plodno tlo za prevaru, jer jednostavno ima mogućnost da je izvrši. Veća verovatnoća da će prevara da bude izvršena nastaje onda kada počinilac uoči način da iskoristi svoju poziciju i ugled u kompaniji, a sve sa namerom da reši svoje finansijske probleme, naravno uz saznanje da neće biti uhvaćen u prevari. Veću mogućnost da dođe do prevare pruža slab sistem interne kontrole, nesposobnost da se uradi ocena obavljenog posla, nemogućnost pristupa informacijama i slično.
- ✓ Racionalizacija - Naime, ovo predstavlja treći element trougla prevare, U njegovoј suštini je formulisanje moralno prihvatljivog objašnjenja za izvršenje prevare pre nego što počinilac izvrši prevaru. Odnosno počinjenici prevare razvijaju poseban mentalni mehanizam koji im pruža mogućnost da opravdaju ili da pronađu izgovor za svoje kriminalne postupke. Dakle, na ovaj način počinjenici nastoje da opravdaju svoje postupke na način koji bi bio prihvatljiv društvu.

5. TROUGAO PREVARE SLUČAJ BERNARD MADOFF

U ovom delu rada trougao prevare biće objašnjen na slučaju Bernarda Madoff-a. Slučaj Bernarda Madoff-a predstavlja jednu od najvećih prevara svih vremena. On je rukovodeći se najvećom Ponzi šemom, prevario svoje investitore. Madoff ih je prevario tako što im je od njihovih sredstava plaćao izuzetno visoke prihode ili od sredstava drugih investitora, a da nije bilo stvarnih poslovnih aktivnosti za stvaranje profita. Bernard Madoff je davne 1960. godine zahvaljujući svojoj uštědevini i pozajmicama osnovao svoju kompaniju Bernard Madoff Investment Security. Njegova kompanija je naredne četiri decenije nastavila da raste i da stiče reputaciju na Wall Street-u kao jedna od eminentnijih brokersko dilerских kompanija na NASDAQ.

Međutim, 11.12. 2008. godine ispostavilo se da je konsultantski posao njegove kompanije bio lažan. Na osnovu finansijskih izveštaja iz decembra 2008. godine njegova konsultantska kompanija pružala je usluge za skoro 5.000 klijenata, sa klijentskim sredstvima od gotovo 65 milijardi dolara. Od tada je otkriveno da je stvarno postojalo samo oko 17,3 milijardi dolara, a isto tako pokazalo se da kompanija možda nije nikada ni sprovedla ni jedno legitimno poslovanje kako bi ostvarilo zaradu. Naime, ova šema trajala je skoro 20 godina i trajala je sve dok nije otkrivena zbog posledica globalne finansijske krize. U jesen 2008. godine nakon kolapsa finansijskog tržišta, većina investitora željela je da povrati velike sume novca koje su godinama ulagali. Upravo to je dovelo do pojave zahteva za otkup u vrednosti od 7 milijardi dolara od investicija koje nisu postojale.

Naime, Bernard Madoff bio je bivši predsednik NASDAQ, a isto tako bio je i član nekoliko asocijacija i poslovnih udruženja. Takođe, potrebno je naglasiti da su članovi porodice zauzimali ključna mesta u kompaniji, a Madoff je donirao velike sume novca u dobrotvorne, ali i političke svrhe. Zahvaljujući impresivnoj biografiji, bogatstvu i statusu koje je Madoff imao, investitori su bili zaslepljeni i nisu smatrali da treba da „kopaju ispod površine“ prilikom obavljanja različitih analiza. Investitori su znali da u slučaju da mu postavljaju dodatna pitanja i ukoliko bi ga ljudili, dobijali bi odgovor da ih on ne želi za klijente. Sa psihološkog stanovišta može se reći da je Madoff kreirao savršenu „zamku za muhe“. Kao što je prethodno naglašeno u njegovoj kompaniji vodeće pozicije zauzimali su članovi njegove porodice, pa je tako Madoff-ov brat Peter Madoff bio glavni rukovodilac za usklađenosć transakcija, Mark i Andrew Madoff (sinovi Bernarda Madoff-a) bili su zaposleni u kancelariji u Njujorku i njihov zadatak je bio da prikupljaju sredstva za kompaniju. Takođe, potrebno je naglasiti da je reviziju njegove firme izvršila nepoznata računovodstvena firma, koja je imala samo tri zaposlena člana, a to su bili: partner, računovođa i sekretar. Bernard Madoff bio je donosilac odluka, izvršni direktor transakcija, menadžer za upravljanje imovinom i kreator finansijskih izveštaja. Međutim, poznate su Madoff-ove izjave da su drugi krivci što su mu verovali. Sa svoje tačke gledišta, banke i druge finansijske institucije koje je prevario, trebalo je da znaju da je bilo problema sa njegovom šemom, pre svega jer su oni ti koji bi trebalo da su finansijski profesionalci. Isto tako

poznata je i njegova tvrdnja da su sve njegove žrtve bogate i da niko od njih ne bi bio suočen sa siromaštvom nakon što je izgubio ulaganje.

Dakle, sve činjenice koje su na kraju otkrivene dovele su da je Bernard Madoff proglašen krivim za 11 federalnih krivičnih dela, a ticala su se prevara sa hartijama od vrednosti (HOV), krivotvorene dokumenata, pranje novca, prevare sa e-mailovima, lažne izjave, podnošenje lažnih izveštaja Komisiji za hartije od vrednosti i mnoga druga krivična dela. Takođe, na hiljade imućnih klijenata, raznih filantropskih organizacija i ljudi srednje klase čiji su penzioni fondovi se našli u Madoff investicionom fondu, izgubili su životnu ušteđevinu.*

U nastavku će biti prikazan trougao prevare ovog slučaja.. Za trougao prevare može se reći da predstavlja jednostavan i razumljiv okvir za objašnjavanje postupka prevare. Kao što je prethodno navedeno on se sastoji od tri elementa, a to su: pritisak, prilika i racionalizacija. Naime, ova tri elementa kada se nađu zajedno u kombinaciji, povećavaju rizik da se počini prevara.

Pritisak - On predstavlja prvi element trougla prevare. Posmatrajući slučaj Bernarda Madoff-a može se videti da je on verovatno izgradio svoju Ponzi šemu, pre svega jer je bio motivisan i jer je osetio pritisak. Njegov podsticaj bio je da održi lagodan život na koji je navikao, ali i pohlepa. Pored toga on je se suočio i sa pritiskom održavanja visokog profita kompanije, ali i reputacijom koju je imala njegova kompanija, samim tim nije izostajao ni pritisak javnosti. Naime, Madoff je se trudio da obezbedi i dovoljno profita kako bi imao dovoljno sredstava da bi se pokrili prinosi za one investitore koji su tražili isplatu, a to je radio tako što bi se prinosi ranijih investitora isplaćivali od novih. Upravo ovo predstavlja Ponzi šemu.

Prilike - U slučaju Madoff-a on je iskoristio svoju poziciju koju je imao u kompaniji, a upravo to mu je pružilo mogućnost da izvrši prevaru bez ispitivanja. Naime, on je imao dovoljno upravljačke moći, ali i ovlašćenja da dizajnira nivo unutrašnje kontrole i korporativnog upravljanja na veoma dobar način, a pre svega za sebe. Takođe, ono što je očigledno jeste da u njegovoj kompaniji nije bilo tipične podele dužnosti. Isto tako u korporativno upravljanje kompanije bili su uključeni članovi porodice, samim tim i na taj način Madoff je imao potpunu kontrolu. Sa druge strane,

* Primer preuzet i modifikovan:
<http://predmet.singidunum.ac.rs/mod/folder/view.php?id=2069> (pristup: 28.7.2019)

reviziju je vršila firma koja je imala samo troje zaposlenih. Madoff je iskoristio i poverenje ljudi koji su mu verovali zbog njegove reputacije. Zahvaljujući donacijama koje je davao u humanitarne svrhe, on je odavao sliku kompanije koja poštuje korporativnu društvenu odgovornost i samim tim stvorio je priliku da nastavi sa svojom šemom. Takođe, Madoff je osvojio ogromnu reputaciju, a sve sa ciljem uspostavljanja konkurentske prednosti i povećanja uticaja NASDAQ. Ubrzo NASDAQ je postao jedna od najvećih berzi u Severnoj Americi, Zahvaljujući položaju koji je imao u NASDAQ-u (ranije je bio predsednik), Madoff je imao veliko poštovanje i poverenje od strane investitora i regulatora.

Racionalizacija - Kao poslednji element trougla prevare javlja se racionalizacija. Svoju prevaru on je pravdao time da on radi ispravnu stvar za sebe i za svoju porodicu, a koristeći kao sredstvo svoje investitore. Naime, on je racionalizovao svoje postupke time da je krivica drugih što imaju poverenje u njega. Banke i druge finansijske institucije koje je prevario kao finansijski profesionalci trebalo je da znaju da u njegovoj šemi ima problema. Isto tako on je tvrdio da su njegove žrtve bile bogate i da oni ne bi bili pogodjeni siromaštvom nakon što je izgubio ulaganje.

Dakle, možemo zaključiti da u ovom konkretnom slučaju, sa stanovišta trougla prevare, bila su prisutna sva tri elementa. Upravo to je u velikoj meri povećalo rizik od činjenja prevare, a koja je u slučaju Bernarda Madoff-a se i dogodila.

6. ZAKLJUČAK

Prevare se javljaju u svim sferama društva. Za njih se može reći da su neminovne i štetne. Bez obzira na to koliko se sistem bori protiv prevara one uvek nađu način da se ostvare u većoj ili manjoj meri. Dakle, pod pojmom prevare podrazumeva se niz nepravilnosti i nezakonitih radnji koje karakteriše namerno obmanjivanje. One uključuju različite načine koje ljudska inventivnost može osmisiliti, a pomoću kojih jedan ili više pojedinaca stiče prednost pred drugima svojim lažnim pokazivanjima. Pojmovno određenje prevara u teoriji sagledava se sa različitih aspekata. Upravo ovakav pristup je i potreban, ali i neophodan. Takođe, potrebno je naglasiti da teorijske razlike trebalo bi da idu u pravcu usaglašavanja što većeg broja elemenata definicije prevara bez obzira na polje obuhvata ove nezakonite

radnje. Ovakav pristup neophodan je ne samo zbog teorije, nego i zbog prakse koja bi trebalo da bude mnogo efikasnija nego što je sada. Takođe, u poslednjih nekoliko godina dogodio se veliki broj finansijskih prevare. Naime one se razlikuju od regiona do regiona, imaju različite uzroke, počinioce i posledice. Bez obzira na sve te razlike suština im je ista, a to je da predstavljaju veoma štetnu pojavu koja izaziva ogromne gubitke, a koje imaju za cilj da namerno varaju druga lica i korisnike informacija kompanije. Naime, velike finansijske prevare i malverzacije uzrokovale su velike krize u finansijskom i privrednom sistemu, a neke od njih su dostigle regionalni, pa čak i globalni nivo, sa katastrofalnim posledicama po ogroman broj pravnih i fizičkih lica. Upravo jedna od takvih prevara jeste i prevara koju je izvršio Bernard Madoff. Kao bivši predsednik NASDAQ-a i osnivač kompanije Bernard L. Madoff Investment Securities, bio je prijavljen i uhapšen u decembru 2008. godine zbog Ponzi šeme. Madoff je skrivao gubitke hedž fonda i to tako što je plaćao ranijim investitorima novac prikupljen od novih investitora. Madoff je osuđen na 150 godina zatvora zbog toga što je prevario svoje klijente za oko 65 milijardi dolara. Samim tim može se zaključiti da je ovo najveća računovodstvena prevara od strane pojedinca u američkoj istoriji.

Dakle, istraživanje prevare podrazumeva i istraživanje modela trougla prevare. Za ovaj model može se reći da u jednom delu literature se i dalje navodi kao osnovni instrument za otkrivanje prevare, bez obzira na to što su se uslovi u kojima je ovaj model nastao promenili u poslednjih šezdeset godina. Kao načelna kritika trougla prevare izdvaja se to što on ne pruža odgovor na različito ponašanje pojedinaca u istoj situaciji koja je pogodna da se prevara izvrši. Takođe, njegova osnovna karakteristika jeste da izvrši identifikaciju prevare na individualnom nivou. Samim tim može se zaključiti da prevare koje se dešavaju na organizacionom nivou nije moguće otkriti pomoću izvornog modela trougla prevare. Finansijski skandali koji su se dogodili u poslednjih par godina pokazuju da su prevare doibile organizovani nivo, tačnije pokazali su da u današnje vreme prevare vrše i organizacije. Samim tim, trougao prevare na ovu činjenicu nema odgovor. Razlog za to je što racionalizacija nema u ovom slučaju značaja jer se ona odnosi na pojedince. Upravo ovaj nedostatak doveo je i do pojave novih predloga koji se tiču promene modela trougla prevare, a koji bi trebalo da obuhvati i odgovori na novu situaciju i uslove u kojima se prevara dešava.

Posmatrajući slučaj Bernarda Madoff-a i prikazujući ga kroz trougao prevare, može se zaključiti da su u njemu bila uključena sva tri elementa, a to su: pritisak, prilika i racionalizacija. Prisustvo sva tri elementa povećava rizik od prevare, a u slučaju Bernarda Madoff-a se ta prevara se i dogodila.

LITERATURA

1. Arežina, N., Mizdraković, V. & Knežević, G., 2016. Profesionalne prevare kao pretnja funkcionisanju privrednih društava. FINIZ-2016, pp. 209-213.
2. Bešvir, B., 2010. Forenzična revizija. Računovodstvo, Revizija i Finacije, 10(8), pp. 73-77.
3. Budimir, N., 2013. Forenzičko računovodstvo. Analji poslovne ekonomije, V(8), pp. 1-16.
4. Dimitrijević, D., 2015. Otkrivanje i sprečavanje manipulacija u bilansu stanja i izveštaju o novčanim tokovima. Ekonomski horizonti, 17(2), pp. 137-153.
5. Institute of Turkish History, 1998. Turkish dictionary, vol. 1., Ankara: Institute of Turkish History Press House.
6. Knežević, G. & Kokić, T., 2018. Forenzičko računovodstvo. [Online] Dostupno:
<http://predmet.singidunum.ac.rs/mod/folder/view.php?id=2069> [Pristup 28.07. 2019.].
7. Međunarodni standard revizije 240, M.-2., 2009. Savez računovođa i revizora Federacije Bosne i Hercegovine. [Online] Dostupno na: <http://www.srr-fbih.org/File/Download?idFi=645> [Pristup 28.07.2019.].
8. Petković, A., 2010. Forenzička revizija- Kriminalne radnje u finansijskim izveštajima. Novi Sad: Proleter a.d. Bečej.
9. Petrović, Z., Knežević, G. & Milojević, M., 2016. Računovodstveni informacioni sistemi. Beograd: Univerzitet Singidunum.
10. Skalak, L., Golden, T., Clayton, M. & Pill, J., 2011. A Guide to Forensic Accounting investigation. Second edition red. New Jersey: John Wiley & Sons.

11. Slović, J., 2016. Metode i tehnike za sastavljanje i alati za otkrivanje obmanjujućih finansijskih izveštaja. Zbornik radova "Forenzička revizija", pp. 92-105.
12. Spasić, K. & Krstić, M., 2017. Analysis and forecasting of the trend of reporting financial fraud in the United States with a brief overview of the Republic of Serbia. Mećavnik-Drvengrad-Užice, Business and Technical College of Applied Sciences.
13. Stefanović, R., 2000. Sprečavanje i otkrivanje lažnog finansijskog izveštavanja. Računovodstvo, Issue 11/2000, pp. 3-11.
14. Škarić-Jovanović, K., 2009. Forenzičko računovodstvo- Instrumenti zaštite interesa računovodstvene javnosti. Računovodstvo, revizija i finasije u uslovima globalne krize, pp. 11-31.
15. Vilendečić, S. & Vilendečić, J., 2014. Pronevjere u bijelim knjigama. Svarog, Issue 9, pp. 167-179.

**BIHEVIORALNA EKONOMIJA I PSIHOLOGIJA EKONOMSKOG
PONAŠANJA I ODLUČIVANJA POTROŠAČA NA TRŽIŠTU**

**BIHEVIORAL ECONOMY AND PSYCHOLOGY OF ECONOMIC
BEHAVIOR AND SELECTION OF MARKET CONSUMERS**

Stručni članak

*Prof. VŠ dr. Haris Šarganović**

Sažetak

Bihevioralna ekonomija istražuje djelovanje emocionalnih, društvenih i kognitivnih faktora na ekonomsko ponašanje i odlučivanje potrošača. Savremena neoklasična ekonomska teorija polazi od teze da je cilj potrošača da maksimizira svoj profit i da se u skladu s tim ciljem potrošač ponaša racionalno. Budući da je na tržištu bilo pojava da su se potrošači ponašali iracionalno i da su donosili pogrešne odluke, zadatak bihevioralne ekonomije je da objasni anticipirane devijacije od racionalnog ponašanja potrošača kojeg zagovara neoklasična ekonomska teorija. Cilj ovog rada je da objasni kako bihevioralna ekonomija istražuje način na koji potrošači donose odluke odnosno da objasni ekonomsko ponašanje potrošača na tržištu. Bihevioralna ekonomija predstavlja spoj ekonomije i psihologije i ona u vezi s tim objašnjava psihologiju ponašanja čovjeka kao kupca na tržištu. Preduzeća i marketinški stručnjaci imaju veliku korist jer pomoću bihevioralne ekonomije mogu preciznije procijeniti potrošače, otkriti šta je to što ih motivira i koje su im želje. Bihevioralna ekonomija je izuzetno važna grana ekonomije zbog toga što sva ekonomска ponašanja potrošača na tržištu ona dokazuje kao rezultat vrlina, mana i ostalih psiholoških emocija potrošača, a ne rezultat njihovog racionalnog ponašanja, što zagovara neoklasična ekonomska teorija. Razvoju bihevioralne ekonomije doprinijeli su Daniel Kahneman i Vernon Lomax-Smith koji su 2002. godine dobili Nobelovu nagradu za ekonomiju.

Ključne riječi: Bihevioralna ekonomija, psihologija, ponašanje potrošača, racionalno ponašanje, emotivno ponašanje, marketing.

* Visoka škola "CEPS – Centar za poslovne studije“ u Kiseljaku (www.ceps.edu.ba), E-mail: haris.sarganovic@gmail.com

Abstract

Behavioral economics explores the effects of emotional, social and cognitive factors on economic behavior and consumer decision-making. Modern neoclassical economic theory is based on the thesis that the goal of consumers is to maximize their profits and to behave rationally accordingly. Since there was an appearance on the market that consumers behaved irrational and made the wrong decisions, the task of a behavioral economy is to explain anticipated deviations from the rational behavior of consumers advocated by neoclassical economic theory. The aim of this paper is to explain how a behavioral economy explores the way consumers make decisions or explain the economic behavior of consumers in the market. Behavioral economics is a blend of economics and psychology and in this connection explains the psychology of the behavior of a man as a buyer on the market. Businesses and marketing professionals benefit greatly because they can more accurately evaluate consumers by using a behavioral economy, discover what motivates them and what their desires are. Behavioral economics is an extremely important branch of the economy because it proves all economic behavior of consumers on the market as a result of the virtues, defects and other psychological emotions of consumers, and not the result of their rational behavior, which is advocated by neoclassical economic theory. The development of the behavioral economy was contributed by Daniel Kahneman and Vernon Lomax-Smith, who in 2002 received the Nobel Prize for Economics.

Key words: *Behavioral economics, psychology, consumer behavior, rational behavior, emotional behavior, marketing.*

1. UVOD

Danas u XXI stoljeću na svjetskoj ekonomskoj sceni na snazi nalazi se visoko razvijeno i sofisticirano tržište, mjesto susreta proizvođača i potrošača sa svim svojim tehičkim i drugim usavršenim dostignućima koje je nastalo logičkim sljedom kao rezultat razvoja svjetskog suvremenog društva. Razvijen protok roba od njihovih proizvođača do krajnjih korisnika -

potrošača odnosno konzumenata tih roba kao rezultat ima efektivan susret ponude i potražnje te efikasnu realizaciju visoko postavljenih ciljeva suvremenog društva. Međutim, u takvom suvremenom društву i tržištu potrošači odnosno krajnji konzumenti roba svakodnevno nailaze na probleme pri izboru između dvije ili više mogućnosti, što im otežava donošenje konačne odluke pri izboru kupovine određenih proizvoda.

Da bi se lakše mogla razumijeti psiha potrošača prilikom kupovine proizvoda, stvorena je bihevioralna ekonomija. Bihevioralna ekonomija se bavi izučavanjem temeljnih emocionalnih, socijalnih i kognitivnih faktora kod ljudi, koja djeluju na njihovo potrošačko ponašanje kod donošenja ekonomskih odluka. Osnov na kojem se temelji bihevioralna ekonomije je psihologija. U literaturi postoje različiti nazivi za bihevioralnu ekonomiju. Negdje se koristi pojam "ekonomija ponašanja", negdje u nekoj literaturi se koristi pojam "psihološka ekonomija". Evidentno je da bihevioralna ekonomija istražuje dijelovanje psihologije čovjeka na njegovo donošenje ekonomskih odluka. S tim u vezi, može se reći da je bihevioralna ekonomija interdisciplinarno područje jer polazni osnov je psihologija a primjena je ekonomija.

Povezanost tih disciplina te različitih koncepata i modela koji proizilaze iz psihologije i ekonomije, pokušava se doći do novih saznanja o dijelovanju psihologije ponašanja pojedinca kao potrošača na tržištu prilikom donošenja ekonomskih odluka prilikom kupovine roba. Budući da neoklasična ekomska teorija zagovara potrošačku racionalnost što podrazumjeva maksimizaciju potrošačkog profita i što se istovremeno na tržištu potrošači ponašaju iracionalno, zadatak bihevioralne ekonomije kao interdisciplinarne oblasti jeste da analizira dejstvo kognitivnih, društvenih i emocionalnih faktora na ekonomsko odlučivanje čovjeka i da pokuša objasniti iracionalna ponašanja odnosno odstupanja od racionalnog ponašanja na kojem se bazira neoklasična ekonomski teorija. Bihevioralna ekonomija je relativno nova naučna oblast koja se nalazi u centru pažnje brojnih i psihologa i ekonomista ali isto tako i mnogih preduzeća.

Koliki se značaj pridaje bihevioralnoj ekonomiji potvrđuje dokaz da su 2002. godine psiholog Daniel Kahneman i ekonomist Vemon Lomax – Smith dobili Nobelovu nagradu za ekonomiju. Tačnije, ekonomist Vemon Lomax – Smith za uvođenje laboratorijskih eksperimenata u empirijsku ekonomsku analizu kod proučavanja alternativnih tržišnih mehanizama, dok

je psiholog Daniel Kahneman Nobelovu nagradu dobio za uključivanje psiholoških istraživanja u ekonomsku nauku u oblasti ljudskog odlučivanja i donošenja odluka u uslovima rizika.

Njihovim osvajanjem Nobelove nagrade iz ekonomije dat je veliki značaj razvoju bihevioralne ekonomije čija su istraživanja proširila percepciju ponašanja ponuđača i potrošača kao primarnih učesnika na tržištu.

2. RAZVOJ BIHEVIORALNE EKONOMIJE

Prema jednoj od definicija, "bihevioralna ekonomija se može definisati kao kombinacija ekonomije i drugih društvenih nauka koje više opisuju ponašanje. Javlja se kad ekonomisti kombiniraju istraživanja i metode iz ekonomije i drugih društvenih nauka s ciljem poboljšavanja deskriptivne vrijednosti ekonomске teorije" (Weber, 2005: 91-108). U literaturi se može naći mnogo različitih definicija, jedna od tih je da se bihevioralna ekonomija može definisati kao ekomska snaga pojačana realističnim socijalnim, emotivnim i psihološkim faktorima u cilju shvatanja ekonomskih i životnih odluka pojedinaca (Camerer, Loewenstein, Rabin, 2004).

Bihevioralna ekonomija podrazumijeva aktivnosti kod ekonomskog odlučivanja sa aspekta osnovnih ekonomskih agregata, odnosno potrošnje, štednje, investiranja i zaduživanja. Dodatnom analizom međuodnosa konačnog ekonomskog ponašanja čine zajedno osnovno područije dijelovanja tradicionalne ekonomije (Katona, 1968: 146-149, navedeno u Osman, 2015: 1115).

George Katona koji je bio američki psiholog, zanimanje za ekonomiju je dobio pojavom hiperinflacije u Njemačkoj 1923. godine. Rezultat tog dugogodišnjeg ekonomskog istraživanja sa psihologiskim iskustvom bila je objava knjige *"Psychological Analysis of Economic Behavior"* 1951. godine. U toj knjizi George Katona kritikuje neoklasičnu ekonomsku teoriju spočitavajući njenu tvrdnju da je čovjek potpuno racionalan u donošenju ekonomskih odluka. Katona ustvari smatra da ekomska odlučivanja čovjeka izlaze izvan okvira njegovog ponašanja i da bi se mogla razumijeti i istražiti njegova ponašanja kod ekonomskog odlučivanja potrebno je uvesti metodološke alate i eksperimente za istraživanje ekonomskog ponašanja. Bez toga, opis ekonomskog ponašanja neće biti upotpunjeno a shvatanje takvog ponašanja neće biti potpuno tačno(Angner, Loewenstein, 2006).

Tradicionalna ekonomija podrazumijeva modele koji su polazili od pretpostavke da potrošači donose racionalne i razumne odluke pri kupovini i da je odluka o kupovini određenog proizvoda definisana sa korisnošću koju kupac očekuje od tog proizvoda (Kahneman, 2003: 1449-1470).

Sastavni dio bihevioralne ekonomije bi predstavljao model koji bi iskazivao realno ponašanje potrošača gdje bi takvo ponašanje potrošača bilo inteligentno i racionalno izuzeto od neoklasičnih gledišta (Altman, 2008). Sa neefikasnošću tradicionalnih ekonomskih modela i potrebom za modelima koji bi iskazivali realno ponašanje potrošača su se u određenoj mjeri složili Plasman, Ramsoy, Milosavljević (2012), jer prema njima klasični modeli nisu u mogućnosti da definišu rezultate mnogih istraživanja a koji su dokazali tezu da veliki niz kako povezanih tako i nepovezanih faktora sa samim proizvodom mjenja mogućnost kupovine tog proizvoda. Na svjetskom kongresu ekonomista održanom u Londonu, Camerer (2005) je istakao da bihevioralna ekonomija nije posebna oblast u ekonomiji. Ona predstavlja stil modela koji je pronašao široku primjenu u oblasti ekonomskih pitanja.

Osim toga, razvoju bihevioralne ekonomije doprinose brojni psihologički rezultati koji su proizašli iz brojnih psihologičkih eksperimenata, što bihevioralnu ekonomiju čini pristupom a eksperimentalnu ekonomiju čini metodom. Grupa američkih psihologa (Aranson, Wilson, Akert, 2005) smatraju da su današnja istraživanja u oblasti bihevioralne ekonomije polaze od pretpostavke iracionalnog ponašanja pojedinca i stim u vezi analiziraju sve faktore koji utiču na ljudsko ekonomsko potrošačko ponašanje kod donošenja ekonomskih odluka. Predmet istraživanja u bihevioralnoj ekonomiji je način i oblik ljudskog ponašanja čije promjene u ponašanju analiziraju ljudski odnos sa stvarnim dešavanjima u svijetu (Horonitz, 2013).

Međutim, objekt istraživanja bihevioralne ekonomije nije jasno preciziran i u tom pogledu postoje dva pristupa dijelovanja psiholoških činilaca na ekonomski život čovjeka, to su:

- a) Mikroekonomski pristup – mikroekonomija objašnjava dijelovanje pojedinačnih ekonomskih subjekata i samim time predmet ekonomskog proučavanja su pojedinci, radna mjesta, proizvodnja i preduzeća,

- b) Makroekonomski pristup – makroekonomija objasnjava dijelovanje ekonomije u cijelini i samim time predmet ekonomskog proučavanja je stanovništvo u cijelini (Kovačević, 2007).

Jedan od poznatih makroekonomista koji je još u svom vremenu pridavao veliki značaj psihologiji u ekonomskoj nauci i važnosti psiholoških faktora na ekomska odlučivanja stanovništva je britanski ekonomist John Maynard Keynes. Keynes je u svom poznatom dijelu *"Opća teorija zaposlenosti kamate i novca"* iz 1936. godine i tada ukazao da određene pretpostavke iz neoklasične ekomske teorije zajedno sa ljudskom racionalnošću ne određuje ljudsko ponašanje u ekonomskom odlučivanju. Američki ekonomist i univerzitetski profesor, dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju 2001. godine George A. Akerlof je tvrdio da Keynsovo poznato dijelo *"Opća teorija zaposlenosti kamate i novca"* (1936) predstavlja temelj današnjoj bihevioralnoj ekonomiji (Angner, Loewenstein, 2006).

Profesori na Univerzitetu Alabama Erik Angner i profesor na Univerzitetu Carnegie Mellon George Loewenstein u svom dijelu *"Bihevioralna ekonomija"* (2006), su kao predstavnika mikroekonomista naveli Tibora Scitovskog, američkog ekonomista mađarskog porijekla, profesora na Univerzitetu Stanford i njegovo poznato dijelo *"The Joyless Economy: The psychology of human satisfaction"*. Scitovsky je bio svijestan promjena ljudskog ponašanja u ekonomskom odlučivanju i ono što je njega posebno zanimalo jesu razlozi takvog ponašanja.

Kako naglašava Katona (1968: 146-149), bihevioralna ekonomija je usmjerena na shvatanje ponašanja učesnika na tržištu i njihovog reagovanja na određene ekomske pojave koje se javljaju na tržištu (navedeno u Osman, 2015: 1115).

3. RAZVOJ MODELAA BIHEVIORLANE EKONOMIJE

Zadatak ekomskih teorija prije svega savremene neoklasične ekomske teorije, jeste da otkriju potencijalna ekomska ponašanja čovjeka koja su bazirana na racionalnim temeljima njihovog ponašanja.

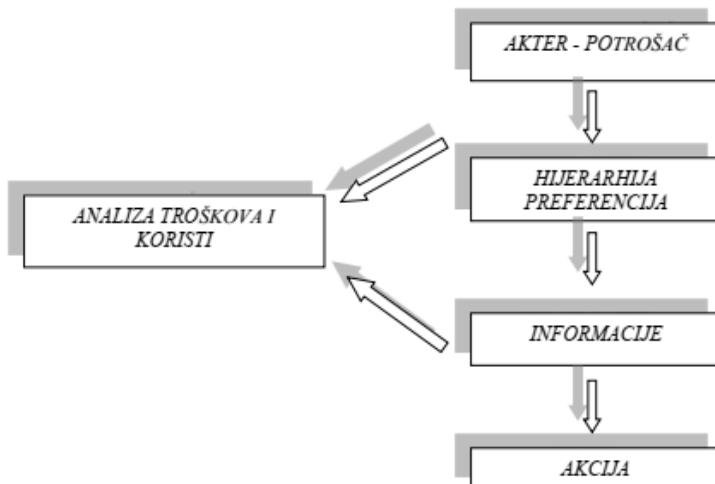
Budući da te ekomske teorije nisu sigurne u realizaciji tog svog primarnog zadatka, ukazuje se na potrebu za stvaranjem novih modela u

okviru bihevioralne ekonomije koji će uspijeti da opišu ponašanje čovjeka koje odstupa od njegovog racionalnog ponašanja (Polšek, Bovan, 2014).

Homo economicus, jedan od najaktuelnijih modela sa ekonomskog aspekta ljudskog ponašanja polazi od pretpostavke da je čovjek kao ljudsko biće sposoban da analizira samo relativno ali ne i absolutno dijelovanje raspoloživih sredstava koja će mu osigurati određeno bogatstvo i uz minimalno zalaganje da sebi osigura maksimalnu korist i željena sredstva (Mill, 1874: 97-101, navedeno u Družić, 2012: 459 – 478). U neefikasnost savremene neoklasične ekonomske teorije su ukazivali i brojni ekonomisti, među njima i određene grupe studenata, koji su smatrali da savremena neoklasična ekonomska teorija netočno opisuje ponašanje čovjeka kod ekonomskog odlučivanja. Vrhunac takvog nezadovoljstva se desio 2000.godine kada je grupa Francuskih studenata od vlasti tražila promjene koje će omogućiti jednostavnije shvatanje ekonomske i socijalne realnosti. I tada su ukazali na pretpostavku o homo economicusu odnosno potrebi sagledavanja ekonomskog ponašanja čovjeka sa više različitih aspekata (Meštrović, Cvijanović, 2007).

Opće prihvaćenu definiciju homo economicusa dao je Aleksandar Štulhofer: "Homo economicus, racionalni egoist, percipira svijet kao otvoreno polje za ostvarivanje vlastitih interesa – kakvi god bili. Društvene norme opaža tek perifernim vidom" (Štulhofer, 1994: 117 - 136). Mnogi ekonomisti su jedinstvenog stajališta da je homo economicus danas najrasprostranjeniji način ponašanja čovjeka u ekonomiji, gdje čovjek kao ekonomski potrošač odluke donosi na racionalnim temeljima a ne na emocionalnim.

U svom članku " Kuda nakon ekonomskog imperijalizma? Sociokultурне strategije racionalnog izbora" Štulhofer (1994) ističe pretpostavke za koje pretpostavlja da uokviruju model u složenu cijelinu:

Slika 1. Model ekonomskog aktera – potrošača

Prema gore navedenoj slici bez obzira dali je riječ o individualnom akteru (potrošaču) ili grupnim akterima (potrošačima), svaki od njih ima intenciju da izvuče maksimalnu vlastitu korist. Koleraciju potrošača i njihovih preferencijskih potvrdjuje materijalna preferencija koja definiše cilj svakog potrošača. Model ekonomskog aktera (potrošača) naziva se još i računalni čovjek, naziv je dobio po tome što se potrošačevi troškovi i koristi ispituju, izračunavaju i određuju kvantitativno. Ekonomski potrošač u cilju zadovoljenja svojih preferencijskih odabire najpovoljniji i pravac akcijskog dijelovanja koji mu najbolje odgovara.

Aleksandar Štulhofer (1994: 117 – 136) je u svojoj općoj prihvaćenoj definiciji eksplisitno opisao homo economicusa za kojeg se može reći da je sebičan, racionalan, nepošten i prije svega materijalist. Iz ovog modela homo economicusa se razvija novi model ekonomskog ponašanja čovjeka sa u sebi ugrađenom socijalnom komponentom, model koji se zove homo socioeconomicus.

Razlika između homo economicusa i homo socioeconomicusa prema Štulhoferu (1994: 125-126) je sljedeća:

- a) U modelu homo socioeconomicusa potrošač je ograničen za bilo kakva izračunavanja troškova i koristi, dok u modelu homo economicus ta mogućnost je dosta veća.

- b) Za razliku od homo economicusa koji socijalne norme opaža perifernim vidom, homo socioeconomicus je u pogledu socijalnog aspekta dosta senzibilniji.
- c) Homo socioeconomicus je socijalno inteligentniji u odnosu na model homo economicusa.
- d) Model homo socioeconomicus je s obzirom na situaciju na tržištu u mogućnosti da donese odluku koja se neće prvenstveno bazirati na ostvarenju maksimalne vlastite koristi, kao što je slučaj kod modela homo economicus.

Ono što predstavlja bitnu razliku između homo economicusa i homo socioeconomicusa jeste unošenje emocija u proces ekonomskog odlučivanja potrošača. Naime, homo economicus je u svoje ekonomsko odlučivanje ugradio emocije i rezultat toga je homo socioeconomicus.

Emocijama kao veoma značajnom faktoru pri ekonomskom odlučivanju potrošača se u posljednje vrijeme pridaje veliki značaj sa aspekta neuromarketinga, jedne može se reći još ne istražene naučne oblasti. Ono što čovjeka razlikuje od životinjske vrste i što ga svrstava u ljudsku vrstu jesu emocije. Emocije su s tim u vezi glavni segment ljudskog uma i omogućuju mu logičko promišljanje te donošenje povoljnijih ekonomskih odluka.

Posljednja istraživanja potvrđuju tezu da su emociji glavni faktori koje određuju konačnu odluku čovjeka dali da kupi neki proizvod ili da ga ne kupi. Prema tim istraživanjima, čovjek predstavlja emocionalno biće koje donosi odluke na osnovu svojih emocija a ne racionalno biće koje će donositi bilo kakve odluke bez uključene senzibilnosti (Kopić, et.al., 2013: 31-33,38-39).

Emocije kao bitan faktor ekonomskog odlučivanja potrošača mogu biti: očekivane i podređene. Očekivane emocije su emocije koje se očekuju kao rezultat doneštene odluke i mogu biti pozitivne kada je čovjek zadovoljan donešenom odlukom ili mogu biti negativne kada čovjek nije zadovoljan donešenom odlukom. Očekivane emocije se ne proživljavaju u trenutku donošenja odluka nego u onom trenutku kada čovjek osjeti ili dobije rezultate ili posljedice doneštene odluke.

Predodređene emocije se odnose na emocije poput bijesa, straha, nemira i tome slično i predodređene emocije podrazumijevaju trenutni efekt (Stupar, Šahić, 2013: 351-353).

Bihevioralna ekonomija predstavlja sponu teorijske racionalnosti klasične i neoklasične ekonomske teorije koje definišu ekonomsko ponašanje potrošača. Međutim, dokazano je da se čovjek u ekonomskom ponašanju ponaša iracionalno i to iracionalno ponašanje nastaje primjenom određenih heuristika. Heuristika predstavlja metode ili kratice kojima će čovjek pronalaziti bilo kakve informacije koje će mu pomoći i koje će mu osigurati da sebi smanji troškova ili da sebi uštede vrijeme i upravo ih te metode dovode do pogrešnih odluka u ekonomskom ponašanju (Tversky, Kahneman, 1974: 1130-1131).

Međutim, kroz svoju evoluciju heuristika se suočavala sa pitanjem dali ona ima pozitivne ili možda negativne konsekvene? U vezi toga, jedna istraživanja su došla do pozitivnih rezultata koja su otkrila fenomen u literaturi poznat kao "manje je više", što podrazumjeva da uz manji trud i manje informacija heuristika postiže veću preciznost (Polšek, 2008:5).

Model homo heuristicus predstavlja biće koje egzistira u svijetu socijalnih i fizičkih podražaja kojima optimizira svoje reakcije. On svoje ekonomsko ponašanje temelji na heurističkim metodama iz prostog razloga što ih smatra dosta preciznijim, zbog toga je prilagođen brojnim promjenama sa kojima se susreće.

4. PSIHOLOGIJA EKONOMSKOG PONAŠANJA POTROŠAČA NA TRŽIŠTU

Važnost ponašanja u ekonomiji u vezi je s razvojem mikroekonomije i psihologije. Model očekivane korisnosti Neumanna i Morgensterna iz 1947 jedan je od početaka stvaranja ponašanja u ekonomiji. S tim u vezi, kao prvi kritičari standardne ekonomske teorije Markowitz (1952), Allias (1953), Ellsberg (1961) i Camer (2004) su još tada u eminentnim naučnim časopisima ispitivali ljudsko ponašanje i došli do saznanja da se čovjek ponaša prema načelima matematičke logike i ukazali na određene anomalije ljudskog ponašanja. Međunarodna konferencija koja je održana 1987. godine na Sveučilištu u Čikagu, na kojoj je aktivno učešće uzeo veliki broj međunarodnih naučnika iz različitih područja društvenih nauka, predstavlja jednu od prekretnica u razvoju ekonomskog ponašanja potrošača. Opće

poznato u ekonomskoj teoriji da čovjek u ličnoj potrošnji kupuje određene robe kako bi zadovoljio svoje osnovne životne potrebe.

Međutim, Veblen, T., (1899) u svojoj knjizi "The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions" je ukazao na potrošnju čovjeka u cilju poboljšanja njegovog statusa. On je opisao spremnost pojedinaca da kupuje određene robe kako bi stekli društveni ugled. Veblen smatra da nije dovoljno imati bogatstvo ili moć kako bi sebi obezbijedili ozbiljnost u društvu i smatra da je potrebno pokazati društvu taj status bogatstva i moći. Taj koncept potrošnje predstavlja tzv. vidljivu potrošnju. Do približno sličnih stajališta došao je Duesenberry (1949) koji ukazuje da na ponašanje potrošača na tržištu utiče i potrošnja okruženja, susjeda, tim više ako okruženje, susjedi pripadaju većoj klasi.

Istraživanja koja budu dolazila će dovesti do saznanja o važnosti vlasništva određenih roba i usluga kod potrošača. Uvriježena su shvatnja da čovjek stvara percepciju prema drugom čovjeku u ovisnosti o tome što posjeduje, koje skupocijene luksuzne robe i usluga konzumira, itd.

Kako bi dokazali svoj status u društvu, potrošači na tržištu su spremni platiti enormno visoke cijene kako bi stekli status elite. Također, kupovina i konzumacija brendiranih marki određenih roba (Mercedes, Audi, Samsung, Armani, Hugo Boss, itd) u društvo šalje informacije i percepciju o osobi koja koristi brendirane marke. Jedan od razloga je i taj što su potrošači pod direktnim uticajem društva i što tim ponašanjem na tržištu oni žele direktno dati na znanje društvu da su dio visoke elite društva i da nisu i ne žele biti dio niskog, siromašnog društva.

Sličnu tezu postavio je i Hirsch govoreći o tzv. statusnim robama odnosno robama koje ukazuju na visoke pozicije u društvu. On smatra da će bogati ljudi imati veću potrošnju na tržištu upravo na te statusne robe kako bi prikazali svoju visoku poziciju u društvu (Hirsch, 1995). Takva potrošnja predstavlja statusnu potrošnju. Upravo jedan od razloga postojanja i proizvodnje tih brendiranih, skupocijenih roba je da se pokaže visok status i položaj u društvu vlasnike tih roba. Ljudi koji su materijalno i financijski bogati nisu zadovoljni time da u stvari samo oni znaju da su materijalno i financijski bogati, nego nastoje da kroz kupovinu tih brendiranih, skupocijenih roba, odnosno tih pozicionih statusnih roba upoznaju ostale u društvu da se dokažu da su dio elitnog, visokog društva, da su bogati,

odnosno da nisu dio onog niskog društva koje nije u mogućnosti sebi kupiti takvu robu, odnosno da nisu siromašni.

Još jedan primjer kupovine brendirane robe, odnosno statusne robe koja će prikazati visoku poziciju vlasnika takve robe, vidimo kod poslovnih ljudi. Poslovni ljudi troše svoj novac, svoje bogatstvo na kupovinu takvih roba isključivo kako bi se u poslovnom svijetu prikazali veoma uspješni i kako bi mogli ostvariti što veće poslovne rezultate. Tako npr. poslovni ljudi će kupovati skupocijena vozila, satove, odijela, cipele, imat će moderno uređene kancelarije samo kako bi isključivo sebe u poslovnom svijetu prikazali veoma uspješnim, na visokoj ljestvici poslovnog uspjeha i kako bi u budućem vremenu mogli ostvariti vrlo velike poslovne rezultate.

5. ZAKLJUČAK

Značaj i važnost bihevioralne ekonomije ogleda se upravo u tome što njenim metodama čovjek može zamjetno preciznije i jednostavnije na osnovu socijalnih, kognitivnih i emotivnih faktora donjeti ekonomsku odluku, služeći se pri tome različitim metodama i terminologijom.

Bihevioralna ekonomija je još uvijek nedovoljno istraženo područje kojem se nije pridavala dovoljna pažnja jer još uvijek nisu dovoljno istraženi rasponi ljudskog ponašanja, i ona na jedan korelativan način spaja ekonomiju i psihologiju i daje odgovor na pitanje, kako donositelji odluka vrše izbor. Takvom relativno novom naučnom disciplinom ljudsko društvo pokušava da razumije na koji način čovjek donose za sebe ispravne odluke, nekada i pogrešne. Međutim, njena važnost i vrijednost u budućem periodu će doći do izražaja, tim više što čovjek kao ljudsko biće svakodnevno dolazi u iskušenje da koristi svoju ograničenu racionalnost koja se nalazi u jednoj vrsti kolizije sa ljudskom prirodom i ljudskim ponašanjem, jer sve odluke koje donosi čovjek, ekonomska teorija smatra kao posljedicu nastalu iz racionalnih razloga a oni su ustvari rezultat prednosti i nedostataka čovjeka, njegove odgovornosti, emocija, empatije ili možda čak sažaljenja. Sva istraživanja u području biheviorlane ekonomije će dati konkretne odgovore koje čovjek može iskoristiti prilikom svog odlučivanja u životu i radu i svojim ličnim stavovima o samom sebi. Ono što je vrlo bitno za zaključiti jeste da na osnovu empirijskih saznanja o bihevioralnoj ekonomiji danas društvo može puno jednostavnije i preciznije donositi ekonomske odluke u životu a time i lakše razumjeti sve procese ekonomskog odlučivanja potrošača.

LITERATURA

1. Allais, P., M., 1953. "Le Comportement de l'Homme Rationnel devant le Risque: Critique des Postulats et Axiomes de l'Ecole Americaine", *Econometrica*.
2. Altman, M., 2008. "Behavioral Economics, Economic Theory and Public Policy", Social Science Research Network.
3. Angner, E., Loewenstein, G., 2006. "Behavioral Economics", Elsevier's Handbook of the Philosophy of Science Vol.5.
4. Aronson, E., Wilson, T., D., Akert, R., M., 2005. "Socijalna Psihologija", Mate d.o.o., Zagreb.
5. Camerer, C., Loewenstein, G., Rabin, M., 2004. "Advances in behavioral economics", Princeton University Press.
6. Camerer, F., C., 2005. "Behavioral Economics", The World Congress of the Econometric Society, London, UK.
7. Duesenberry, J. S., 1949. "Income, Saving, and the Theory of Consumer Behaviour", Cambridge University Press, Cambridge.
8. Ellsberg, D., 1961. "Risk, Ambiguity, And The Savage Axioms", *Quarterly Journal of Economics*.
9. Horonitz, M., 2013. "Psihologija ekonomskog ponašanja - priručnik o osnovama bihevioralne ekonomije", Edunova, Škola informatike i menadžmenta.
10. Katona, G., 1968. "On The Function of Behavioral Theory and Behavioral Research in Economics", *American Economic Review*, Vol. 58., navedeno u: Osman, M., (2015), "Behavioral Economics: Where Is It Heading?", *Psychology* 6.
11. Kahneman, D., 2003. "Maps of Bounded Rationality: Psychology for Behavioral Economics", *The American Economic Review* 95(5).
12. Kovačević, E., 2007. "Osnovi ekonomske psihologije", Maunagić d.o.o-Mauna-Fe, Sarajevo.

13. Kopić, M., et.al., 2013. "Ponašanje potrošača sa aspekta neuromarketinga – emocije, motivi i stavovi", Naučni časopis za ekonomiju, Financing, Vol.2, No. 4.
14. Meštrović, M., Cvijanović, V., 2007. "Prikaz nekih kritika neoklasične škole ekonomskog mišljenja", Zbornik ekonomskog fakulteta u Zagrebu.
15. Mill, J., S., 1874. "Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy", 2nd Edition, Longmans, Green, Reader & Dye, London. Navedeno u: Družić, M., (2012), "Model Homo economicusa i koncept ultimativno poželjnog", Ekonomski misao i praksa, Sveučilište u Dubrovniku, ISSN 1330 – 1039, Br. 2, 459 – 478.
16. Plassmann, H., Ramsøy, T., Z., Milosavljević, M., 2012. "Branding the Brain: A Critical Review and Outlook". URL: https://faculty.insead.edu/hilke-plassmann/documents/16_Plassmann_etal_JCP_2012.pdf
17. Polšek, D., Bovan, K., 2014. "Uvod u biheviorlanu ekonomiju", Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb.
18. Polšek, D., 2008. "Manje je više", Vrijenac, Vol.16., No. 370.
19. Stupar, S., Šahić, E., 2013. "Značaj emocija u odlučivanju u ekonomiji i biznisu", Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Istočnom Sarajevu, Vol. 7, No. 1.
20. Štulhofer, A., 1994. "Kuda nakon ekonomskog imperijalizma? Sociokulturne strategije racionalnog izbora", Politička misao, Vol.31, No.4.
21. Tversky, A., Kahneman, D., 1974. "Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases, Science", New Series, Vol. 185, No. 4157.
22. Veblen, T., 1899. "The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions" Macmillan, United States.
23. Weber, R., 2005. "Behavioral economics", The handbook of economic sociology.

**ANALIZA ODNOSA S JAVNOŠĆU KAO FUNKCIJE KOJA NADILAZI
GRANICE U ORGANIZACIJSKOJ STRUKTURI**

**ANALYSIS OF THE PUBLIC RELATIONS AS THE FUNCTION
WHICH TRANSCENDS THE BOUNDARIES WITHIN
ORGANIZATIONAL STRUCTURE**

Pregledni znanstveni članak

*Mr. sc. Asim Šahinpašić**

Sažetak

Odnosi s javnošću su jedna od najvažnijih profesija u svijetu, koja ima rastući broj PR djelatnika. Rast značaja PR profesije utiče na profesionalizaciju struke i repozicioniranje mesta PR funkcije i uloge PR profesionalaca u organizacijskoj strukturi. Po teoriji sistema odnosi s javnošću imaju ulogu nadilaženju granica u organizaciji, jer pomažu svim organizacijskim podsistemima u internim i eksternim komunikacijama. Po teoriji PR izvrsnosti PR funkcija sudjeluje u strateškom upravljanju organizacijama, kao dio top menadžmenta. Hiperarhija odgovornosti data u organizacijskim shemama i opisima poslova predstavlja osnovu za podjelu poslova i zadataka, te kreiranje modela pozicioniranosti PR funkcije u strukturi organizacije i lancu upravljanja. Pozicije PR odjela i PR djelatnika ključni su parametri za determiniranje značaja PR funkcije u organizacijskoj strukturi. PR djelatnici mogu imati različite pozicije u organizaciji, ali su se vremenom izdiferencirale dvije dominantne uloge u okviru PR funkcije, a to su komunikacijski tehničari i komunikacijski menadžeri.

Ključne riječi: organizacijska struktura, funkcija odnosa s javnošću, PR odjel, PR djelatnik, komunikacijski tehničari, komunikacijski menadžeri, teorija sistema, teorija PR izvrsnosti.

* doktorand komunikoloških znanosti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru; predavač, Odsjek za digitalne komunikacije i odnose s javnošću, Fakultet za edukaciju i humanističke nlike, Internacionalni Burč univerzitet, e-mail: asim.sahinpasic@ff3.sum.ba; asim.sahinpasic@ibu.edu.ba

Abstract

Public relations is one of the most important professions in the world, with a growing number of PR staff. The growing importance of the PR profession influences the professionalization of the profession and the repositioning of the PR function and the role of PR professionals in an organizational structure. According to system theory, public relations play a role in transcending organizational boundaries, as they assist all organizational subsystems in internal and external communications. According to the theory of PR excellence, the PR function participates in the strategic management of organizations, as part of top management. The hierarchy of responsibilities given in organizational charts and job descriptions is the basis for the division of jobs and tasks, and creation of a model for the positioning of the PR function in the organization structure and the chain of command. The positions of the PR department and the PR staff are key parameters for determining the importance of the PR function in the organizational structure. PR staff may have different positions within the organization, but over time, two dominant roles have emerged within the PR function: communications technicians and communications managers.

Key words: organizational structure, public relations function, PR department, PR practitioner, communication technicians, communication managers, system theory, theory of excellence in PR.

1. UVOD

Odnosi s javnošću (eng. *Public Relations*, *PR*) su profesija i industrija koja se kontinuirano razvija, a stalno raste i broj stručnjaka koji prakticiraju ovu profesiju. Odnosi s javnošću su još krajem prošlog stoljeća, bili uvršteni među 10 najperspektivnijih industrija u svijetu, u Sjedinjenim Američkim Državama više od pola stoljeća bili su najvažnija industrija, u Evropi su prepoznati u većini evropskih zemalja kao industrija koja cvjeta, razvijaju se širom svijeta, a u budućnosti se očekuje eksplozivan rast PR industrije (usp. Tomić, 2008; 2016.) Prema procjenama koje navode Cutlip, Center, Broom u svijetu djeluje više od 1,5 milion PR profesionalaca, a 150.000 članova je

uključeno u više od 200 PR udruženja širom svijeta. S druge strane, po njima, odnosi s javnošću su relativno nova djelatnost, i profesija u razvoju, kada se uporede sa drugim disciplinama, kao što su računovodstvo, pravo i medicina. Također, navode da odnosi s javnošću ne zahtijevaju propisanu obrazovnu pripremu, državne kvalifikacione ispite i procjenu kolega, za razliku od drugih tradicionalnih zanimanja. A pošto nisu jasno profilisane uloge PR profesionalaca, smatraju da je teže razumjeti vrijednost njihovog rada i odnosa s javnošću kao funkcije (vidi 2003, 2006:39-40). Zbog toga će, u okviru ovog rada, biti analizirana pozicija PR funkcije i determinirana uloga PR djelatnika, kako bi se shvatio značaj i mjesto koje odnosi s javnošću imaju u društvu, ali i u (korporativnoj, neprofitnoj, javnoj) organizaciji. Cilj rada je da se analizira pozicija i mjesto PR funkcije u organizacijskoj strukturi, te da se determinira uloga PR djelatnika u praksi odnosa s javnošću. Teorijski okvir za ovu analizu bit će baziran na primjeni teorije sistema i teorije izvrsnosti u odnosima s javnošću, a u radu će biti analizirani modaliteti organizovanja odnosa s javnošću u organizaciji, te predstavljena analiza pozicioniranosti određenih modela organizovanja PR funkcije i PR odjela u organizacijskoj strukturi.

2. FUNKCIJA ODNOSA S JAVNOŠĆU U ORGANIZACIJSKOJ STRUKTURI

Analiza funkcije odnosa s javnošću može se posmatrati iz perspektive uloge koje PR funkcija i PR djelatnici imaju u organizacijskoj strukturi. Prema A. Gregory položaj odnosa s javnošću unutar organizacije zavisi od tri ključna faktora i to: 1) položaja glavnog PR praktičara; 2) zadataka koji su dodijeljeni PR funkciji; i 3) od toga kako je PR funkcija postavljena u odnosu na druge funkcije (2009:28) U tom kontekstu može se povući paralela sa marketing komuniciranjem i navesti mišljenje N. Brkića (2002:73) koji ističe da djelotvornost organizacije marketing komuniciranja zavisi od: a) mesta marketing komuniciranja u organizacionoj strukturi preduzeća, b) organizacione strukture službe za marketing komuniciranje, i c) ljudi koji rade u marketing komuniciranju. „Sve su organizacije stvorene i organizirane putem komunikacijskog procesa, a održavaju ih ljudi koji međusobno komuniciraju“ (Rouse, Rouse, 2005:21). Za analizu pozicije i uloge PR funkcije važno je definirati organizacijsku strukturu u kojoj odnosi s javnošću djeluju. Po Rouse i Rouse, „organizacijska struktura je formalni

organizacijski okvir stvoren u svrhu postizanja organizacijskih ciljeva” (2005:24), a ta struktura se predstavlja u formi organigrama i organizacijskih shema. U kontekstu upravljanja ljudskim potencijalima i menadžmenta kadrovskih resursa (HRM) stalno se radi na preoblikovanju organizacija da bi postale efikasnije, a menadžeri traže uposlenike koji su samostalniji i fleksibilniji u radu (vidi Snell, Bohlender, 2007: 136), što se reflektuje i na odnose s javnošću. Pozicija PR funkcije u organizacijskoj strukturi analizirana je u kontekstu teorije sistema i teorije izvrsnosti, i komparirana sa drugim funkcijama u organizaciji, kako bi se determinirali modaliteti organizovanja i pozicioniranja u organizacijama.

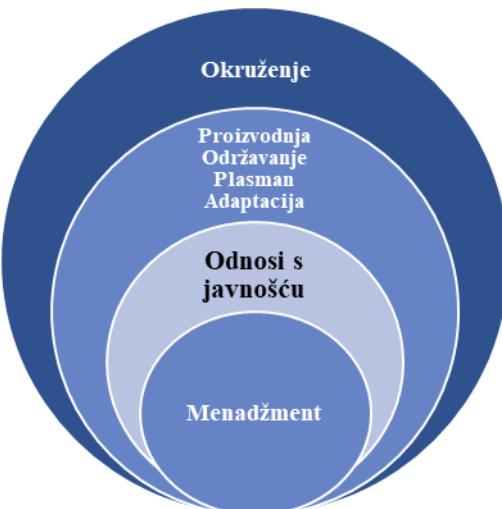
2.1. Teorijski okvir - analiza pozicije PR funkcije po teoriji sistema i teoriji izvrsnosti

U kontekstu primjene teorije sistema cijela organizacija se može posmatrati kao jedan zaokružen sistem, a PR funkcija kao jedan od organizacijskih podsistema. Po L. Von Bertalanffyu, tvorcu *Opšte teorije sistema*, koncept sistema je definiran kao skup interaktivnih elemenata, kao entitet između čijih elemenata postoje uzajamni odnosi, koji se sastoje od dijelova u međusobnoj interakciji (prema Kunczik, 2006:123). Ova teorija ima primjenu i u komunikacijskom menadžmentu jer se svaka komunikacija unutar neke strukture može označiti kao sistem (Illetscho prema Čović, Majstorović, Višekruna, 2001:59).

Po sistemskoj teoriji, uspjeh (ili neuspjeh) organizacije zavisi od uspostave i održavanja internih odnosa s javnošću, i odnosa sa okruženjem, te prilagođavanja nastalim promjenama (Gregory, 2004:49). Analize pozicije PR funkcije kao jednog od organizacijskih podsistema, indiciraju da odnosi s javnošću imaju *graničnu* ulogu i funkcioniraju na organizacijskom rubu, služeći kao posrednik između organizacije i vanjskih grupa i pojedinaca (Grunig i Hunt, 1984:9).

Po teoriji sistema PR profesionalci imaju ulogu ***nadilaženja granica***, jer djeluju na granicama unutar organizacija i rade sa svim unutarnjim podsistemima, pomažući im u međusobnom komuniciranju, kao i vanjskoj komunikaciji (Gregory, 2009:28).

Grunig i Hunt, naglašavaju da su odnosi s javnošću dio upravljačkog podsistema, a podržavaju i druge podsisteme: PR funkcioniše kao dio upravljačkog podsistema tako što pomaže top menadžmentu da planira i evaluira sveukupne komunikacijske aktivnosti organizacije; PR podržava podistem plasmana tako što pomaže promovirati proizvode ili usluge; podistem održavanja podržava putem komunikacije među zaposlenima; podistem adaptacije podržava donoseći nove ideje iz okruženja i komunicirajući organizacijske ideje vanjskim grupama (1984:9).

Grafikon 1: Odnosi s javnošću kao organizacijski podsistem - izvor: Grunig i Hunt, 1984:9.

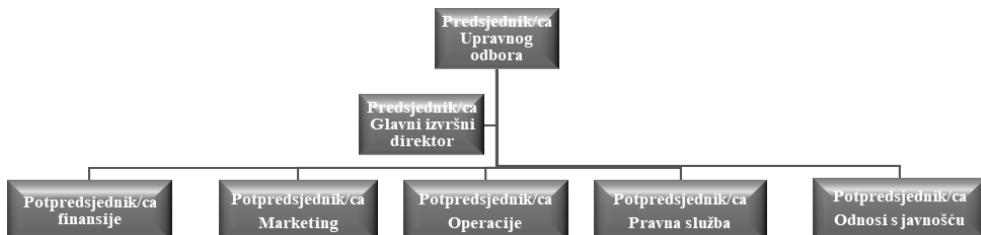
Prema Cutlip, Center, Broomu svi sistemi (mehanički, organski i društveni) mogu se klasificirati prema prirodi i količini razmjene s okolinom, a kontinuum varira od zatvorenog do otvorenog sistema. U PR praksi se koristi spektar otvorenih i zatvorenih PR sistemskih pristupa, odnosno reaktivnih i proaktivnih odnosa s javnošću. Reaktivni PR programi bazirani su na relativno zatvorenim sistemima u PR planiranju i menadžmentu, a proaktivni PR programi koriste model otvorenog sistema odnosa s javnošću i pristup dvosmjerne komunikacijske simetrije, koji izaziva promjene i kod javnosti ali i u organizaciji. (vidi 2003:234-245; 2006; usp. Gregory, 2004:55-57). Bell i Bell pristup otvorenih sistema nazivaju funkcionalnim, a zatvorenih – funkcionerskim odnosima s javnošću. Funkcionerski zatvorenosistemski PR model nastoji održati status quo u organizaciji i istovremeno pokušava promijeniti okolinu. Funkcionalni otvorenosistemski PR model je dio strateških napora organizacije da se prilagodi svojoj dinamičkoj okolini. U funkcionerskom modelu PR djelatnici imaju ograničenu ulogu posrednika, a u funkcionalom oni su dio “dominantne koalicije”, odnosno top menadžmenta (prema Cutlip, Center, Broom, 2003:240-242). Funkcionerski PR ne pruža feedback i ne funkcioniše u

procesu odlučivanja, a funkcionalni PR „drži otvorena vrata i prema vani i unutra“, te ima potencijal za savjetodavne kapacitete i uticaj na procese odlučivanja. (usp. Bell i Bell, prema Broom, 1986:10).

Analiza PR funkcije u kontekstu teorije izvrsnosti polazi od pretpostavke da “komunikacijska izvrsnost opisuje idealno stanje u kojem upućeni komunikatori sudjeluju u sveukupnom strateškom upravljanju organizacijama, tražeći simetrične odnose pomoću upravljanja komunikacijom s ključnim javnostima o kojim ovise opstanak i rast organizacija” (Dozier, Grunig i Grunig, 1995: X). D. Verčić, te J. i L. Grunig determinirali su devet opštеваžećih načela izvrsnih odnosa s javnošću, od kojih se osam odnosi na poziciju PR funkcije i PR djelatnika u organizacijskom kontekstu: 1) PR funkcija treba biti uključena u strateško upravljanje; 2) odnosi s javnošću trebaju imati direktnu vezu sa *top menadžmentom*; 3) PR funkcija treba biti integrirana; 4) odnosi s javnošću djeluju kao upravljačka funkcija, nezavisna od drugih upravljačkih odjela; 5) PR djelatnici imaju dvije uloge – kao strateški planeri i kao praktičari; 6) interni odnosi s javnošću vode se simetrično, što znači da zaposlenici mogu sudjelovati u donošenju odluka; 7) izvrsni odnosi s javnošću zahtijevaju dobro obrazovane djelatnike; 8) različitost PR uloga znači da kompleksnost relevantnih okolina treba biti vidljiva u sastavu PR odjela (prema Kunzick, 2006:165-166; Tomić, 2008: 125; 2016.). Na osnovu toga vidi se da se većina načela odnosi na poziciju PR funkcije i ulogu PR praktičara, što znači da te pozicije i uloge značajno utječu na determiniranje upravljanja PR funkcijom na premisama izvrsnih odnosa s javnošću u organizacijskom kontekstu.

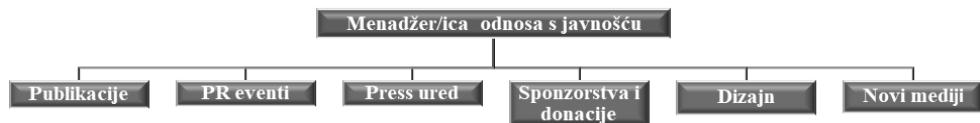
2.2. Analiza modela organizovanja funkcije odnosa s javnošću u organizaciji

Razmatrajući modalitete pozicioniranosti PR funkcije u organizacijskoj strukturi važno je analizirati sheme i organigrame, da bi se razumjelo mjesto i uloga odnosa s javnošću. Cutlip, Center, Broomu navode kako je hijerarhija odgovornosti i funkcija data u organizacijskim shemama i opisima poslova, koje predstavljaju osnovu na kojoj se vrši podjela posla i zadataka, te komunicira u lancu upravljanja i pozicioniraju različite funkcije u okviru organizacije (2006:77).

Grafikon 2: Model PR funkcije u linijskoj i kadrovskoj organizacionoj shemi - izvor Cutlip, Center, Broom, 2006:77.

Po A. Gregory (2006:20), PR funkcija može se podijeliti po zadacima i funkcijama. Prvi model organizovanja PR funkcije u organizaciji baziran je na podjeli prema zadacima, što znači da su individualni poslovi ili zadaci raspodijeljeni i dodijeljeni manjim grupama ili pojedincima, dok druge organizacije dijele posao prema funkcijama. Ta struktura je prikazana na grafikonu dole:

Grafikon 3: Model 1-PR odjel organizovan po zadacima - izvor: Gregory, 2006:22.

Drugi model organizacije temelji se na podjeli poslova po funkcijama što znači da je posao raspoređen po područjima, a zadaci se dijele unutar grupa ili pojedinaca. Tada svi rade sve, a shema ilustruje kako izgleda takva organizacijska struktura:

Grafikon 4: Model 2 - PR odjel organizovan po funkcijama- izvor Gregory, 2006:22.

M. Kunczik (2006) problem položaja i mesta odnosa s javnošću u organizaciji posmatra u kontekstu istraživanja koje je provedeno među

stručnjacima za odnose s javnošću u Njemačkoj. Analizom rezultata tog istraživanja determinirano je pet osnovnih modela funkcionalnog pozicioniranja odnosa s javnošću u organizacijskoj hijerarhijskoj strukturi.

Model 1. PR odjel pozicioniran je na istom nivou sa drugim odjelima. Prema istraživanju tako je smješteno 37,3% odjela (str. 208), a shema je predstavljena na grafikonu dole:

Grafikon 5: Model 1. PR na istom nivou sa drugim odjelima-izvor: Kunczik, 2006:208.

Model 2. odnosi s javnošću pozicionirani su na nivou uprave organizacije, i taj model je zastavljen u 23,9% organizacija (str. 208):

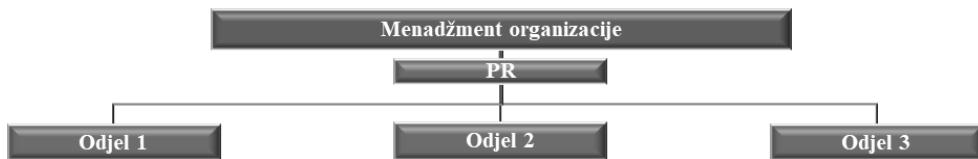
Grafikon 6: Model 2. PR pozicioniran na nivou uprave -izvor: Kunczik, 2006:208.

Model 3. pozicionira odnose s javnošću tako da njima upravlja direktno menadžment organizacije, što se primjenjuje u 17,9% organizacija (str. 208):

Grafikon 7: Model 3. PR-om upravlja menadžment-izvor: Kunczik, 2006:208.

Model 4. pozicionira odnose s javnošću direktno ispod menadžmenta sa centralnom nalogodavnom funkcijom, što se primjenjuje u 7,5% organizacija (str. 208):

Grafikon 8: Model 4. PR pozicioniran direktno ispod uprave -izvor: Kunczik, 2006:208.

Model 5. Po ovom modelu odnosi s javnošću su pozicionirani na nivou svakog odjela, koji samostalno provode PR programe. To se primjenjuje u relativno malom broju organizacija – odnosno samo 1,5%, po rezultatima istraživanja (str. 208):

Grafikon 9: Model 5. PR pozicioniran na nivou odjela-izvor: Kunczik, 2006:208.

3. POZICIJA PR DJELATNIKA U ORGANIZACIJSKOJ STRUKTURI

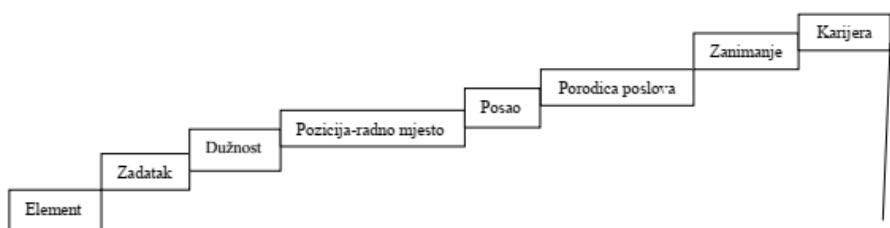
Nakon predstavljanja funkcije odnosa s javnošću u organizacijskoj strukturi, važno je analizirati različite modalitete pozicije PR djelatnika u organizaciji. Ta analiza uključuje determiniranje odnosa s javnošću kao profesije, posla i zanimanja, te elaboriranje uloge PR praktičara u organizacijskoj strukturi.

3.1. Odnosi s javnošću - profesija, posao, zanimanje

Pozicija PR djelatnika u organizaciji je jedan od važnih parametara za determiniranje značaja koji PR funkcija ima u organizacijskoj strukturi. U kontekstu analize pozicije PR funkcije važno je determinirati pojmove profesija, zanimanje i posao. M. Kunczik pod pojmom *profesija* podrazumijeva složene specifične djelatnosti koje se uglavnom izučavaju do kraja radnog vijeka i za koje je nužno obrazovanje, a mnogi ljudi tokom

života jednom ili više puta mijenjaju *zanimanje*. Po njemu, pojam *posao* označava nestalnu djelatnost kojom se primarno bavi radi stjecanja profita. Na temelju te predodžbe *profesije* se razlikuju od poslova po tome što se ne smatraju samo sredstvom za zarađivanje novca, nego su često doživotna djelatnost koja oblikuje ličnost (vidi 2006:204).

U Agenciji za statistiku Bosne i Hercegovine (BiH) u upotrebi je Klasifikacija zanimanja u BiH - KZBIH-08 koja je usklađena sa međunarodnom definicijom, po kojoj je „*zanimanje* statističko-analitička kategorija u koju se razvrstavaju poslovi i radni zadaci srodni po sadržaju i zahtjevnosti, koje je obavljala, obavlja ili bi mogla obavljati u pravilu jedna osoba koja posjeduje odgovarajuća znanja, sposobnosti i vještine“ (vidi 2019). Tom definicijom zamijenjen je stari koncept po kojem je zanimanje bilo izjednačeno sa stručnim zvanjem po okončanom obrazovanju. Po Bennetu da bi se neka ljudska aktivnost smatrala *profesijom* primjenjuju se tri kriterija: 1) treba biti zasnovana na utvrđenom, sistematski obrađenom skupu znanja, usvajanje kojega zahtijeva nekoliko godina intelektualne obuke; 2) mora se pridržavati određenih etičkih (profesionalnih) standarda te se moraju slijediti pravila struke; 3) pristup mora biti ograničen na osobe koje imaju unaprijed određene kvalifikacije i iskustvo (prema Buble, 2006:28). M. Kunczik ističe da se za odvajanje profesije od neprofesije uzimaju obilježja poput „stručnosti“, „odgovornost spram klijenata“ te „autonomije“, i navodi da je „klasična“ predodžba profesije bila posjedovanje velikog ugleda i relativne autonomije, što znači umnogome se samoregulirati i pritom biti oslobođen hijerarhijskih oblika kontrole. Po njemu *profesija* je zanimanje koje: 1) zahtijeva visoko specijalizirano znanje, stečeno teorijski utemeljenom, dugotrajnom stručnom naobrazbom, pri čemu 2) pristup profesiji podliježe kontroli, a pripadnici profesije su u stručnom ophodjenju vezani za određena pravila ponašanja te 3) postoji formalna strukovna organizacija, koja prema van zastupa interes stalškog udruženja i čija je jedna od glavnih zadaća ukazivanje na važnost dotične profesije (vidi 2006:204). F. Bahtijarević Šiber ističe da postoji hijerarhija pojmove u analizi poslova i ukazuje na zadatak izgradnje konzistentnog kategorijalnog aparata u oblasti upravljanja ljudskim potencijalima. Ona navodi osam ključnih pojmove u kontekstu hijerarhije informacija u analizi posla i to: element, zadatak, dužnost, odgovornost, pozicija -radno mjesto, posao, porodica poslova, zanimanje i karijera (vidi 1999:243-244).

Grafikon 10: Hjerarhija informacija u analizi posla, izvor: Bahtijarević Šiber, 1999:243-244.

Tench, D'Artrey i Fawkes ističu da ima nekoliko različitih pristupa (koji se nazivaju ‘prema osobinama’ i ‘procesni’) onome što definira neku struku, pa tako postoji i određeni stupanj kontroverze oko toga zaslужuju li odnosi s javnošću taj termin. Primjerice, PR praktičarima nije potrebna dozvola nadležne organizacije, kao što je to slučaj kod ljekara ili advokata (vidi 2009:57). Kunczik (2006:207), smatra da je važan pokazatelj (još uvijek nedovoljne) profesionalizacije – veliki udio “laika” koji se bave odnosima s javnošću. Takva pozicija utiče na to da neki autori negiraju odnosima s javnošću status profesije. H. L. Wilensky smatra da mnoge profesije moraju uvidjeti da njihov zahtjev za profesionalnim statusom ne priznaje niko osim njih samih, a u te ubraja i odnose s javnošću (prema Kunczik, 2006:205). Da bi se prevazišli ti statusni i profesionalni izazovi u pozicioniranju PR funkcije važno je determinirati kriterije za profesionalizaciju odnosa s javnošću. P. Szyszka je napravio *raster indikatora profesije* za istraživanje odnosa s javnošću, koji obuhvaća dva kompleksa sa po pet kriterija:

- *Kompleks kompetencija i kvalifikacija* obuhvaća: 1) upotrebu specijalnih znanja, 2) koja počivaju na teorijskim osnovama, 3) koja se stječu sustavnim obrazovanjem, 4) čije se savladavanje ispituje, 5) što uređuje pristup profesiji.
- *Kompleks profesionalni status i uloge profesije* obuhvaća: 1) raspolaganje profesionalnim organizacijama, 2) koje su obvezane na stalešku etiku, 3) posjeduju veliku osobnu odgovornost i relativnu profesionalnu autonomiju, 4) koja oslobođa od kritike laika, a 5) djelatnost se odvija u službi priznatih društvenih vrijednosti (1995., prema Kunczik, 2006:205).

Pieczka i L'Etang smatraju da definiranje područja nadležnosti odnosa s javnošću, ima učinka ne samo na praksi, nego i na profesionalizaciju PR profesije (prema Tench, D'Artrey, Fawkes, 2009:57). U kontekstu profesionalizacije PR struke potrebno je ukazati na distinkciju između pojmove *zanatski i profesionalni odnosi s javnošću*, koju su 1992. uveli J. i L. Grunig. PR djelatnici koji prakticiraju zanatske odnose s javnošću vjeruju da se njihov posao svodi na primjenu komunikacijskih tehnika. Oni smatraju da je svrha odnosa s javnošću dobivanje publiciteta ili prostora u medijima i ostalim komunikacijskim kanalima. Za razliku od njih, PR djelatnici koji prakticiraju profesionalne odnose s javnošću oslanjaju se podjednako na korpus znanja i komunikacijske tehnike, te smatraju da odnosi s javnošću imaju stratešku funkciju u organizaciji: oni rješavaju sukobe i izgrađuju odnose sa strateškim javnostima koje ograničavaju autonomiju organizacije (prema Cutlip, Center, Broom 2003:243).

Svjetski savez udruga za odnose s javnošću (Global Alliance) je 2000. godine objavio da vodeće principe PR profesionalizma karakterizira: ovladavanje određenim intelektualnim vještinama putem obrazovanja i treninga; prihvatanje obaveza prema široj društvenoj zajednici, a ne samo klijentima i poslodavcima; objektivnost i visoke standarde ponašanja i djelovanja (Theaker, 2004, prema Tench, D'Artrey, Fawkes, 2009:57). Grunig i Hunt ističu da su istraživanja u oblasti društvenih nauka pokazala da profesionalci imaju pet glavnih karakteristika: 1) skup profesionalnih vrijednosti; 2) članstvo u jakim profesionalnim organizacijama; 3) prihvatanje profesionalnih normi; 4) intelektualna tradicija i etabliran korpus znanja; 5) tehničke vještine stečene tokom profesionalne obuke (1984:66). O. Baskin i sur. smatraju da bi bilo koje zanimanje postalo profesija mora ispuniti četiri kriterija:

Stručnost obuhvaća specijalizirano znanje i vještine kao vitalne uvjete za profesiju da vrši svoju funkciju u društvu; *Nezavisnost* (autonomija), omogućuje PR-praktičaru da radi bez vanjske umiješanosti; *Predanost* je rezultat stručnosti i podrazumijeva posvećenost izvrsnosti bez naglaska na vrijednosti profesije; *Odgovornost* znači moć koju daje stručnost. Premda su sva četiri kriterija važna, onaj zadnji, odgovornost, postaje operativan kroz etička pravila (prema Tomić, 2008:10; 2016.).

U. Rottger smatra da je strateški pristup prikladan za analizu odnosa s javnošću, budući da se odnosi s javnošću, kao komunikacijska funkcija u

svom procesu profesionalizacije, mogu primjereno razumjeti samo s obzirom na odnos davatelj usluga – potrošač i njihove uklopljenosti u organizacije. Odnosi s javnošću uopće se ne bi mogli strateški ponašati da nema autonomije. Ona navodi slijedeća tipična obilježja profesije: a) naučno utemeljeno znanje, stečeno dugotrajnim obrazovanjem je osnova za specifični monopol rješavanja problema; profesionalne usluge služe javnosti i pridonose stabilnosti društva; b) profesionalna motivacija je oblikovana altruistički moralno, egoistični i ekonomski motivi se povlače u pozadinu; c) u velikoj mjeri postoji stvarna i osobna autonomija djelovanja i odlučivanja koju legitimira stručno znanje i sposobnost rješavanja problema te koja sadržava posebne materijalne i nematerijalne gratifikacije; d) kontrola se obavlja individualno (kritika kolega) i unutar profesije; e) staleške organizacije i strukovne udruge uređuju pitanja pristupa profesiji i profesionalne naobrazbe te kontroliraju i ograničavaju pristup profesiji (Rottger, 2000, prema Kunczik, 2006:205).

3.2. Analiza uloga PR praktičara u organizacijskoj strukturi

Profesionalci koji se bave odnosima s javnošću obavljaju različite vrste poslove i shodno tome imaju različite uloge u okviru organizacijske PR funkcije. Istraživanja i determiniranja uloga PR praktičara provedena 1970.-tih i 1980.-tih u SAD-u, u okviru projekata PR udruga i akademskih institucija, pružila su detaljan uvid u poziciju djelatnika za odnose s javnošću u organizaciji. U okviru projekta koji je provela najveća strukovna PR asocijacija u svijetu – Američko društvo za odnose s javnošću (Public Relations Society of America -PRSA) – razvijen je vodič za karijeru, kao osnova za kontinuiranu edukaciju PR praktičara. U okviru toga determinirana su četiri nivoa profesionalnih kompetencija, koje služe kao orijentir pri evaluaciji vještina PR praktičara:

Nivo I: *PR profesionalac početnog nivoa (Beginning Professional)*: završen uvodni PR trening, pozicija mlađeg službenika (junior staff), primjena osnovnih PR vještina.

Nivo II: *PR profesionalac u timu/Supervizor (Staff Professional)*: početni nivo menadžmenta, inicijalna supervizorska uloga, specijalist/osnovne PR vještine. Potrebno 18-24 mjeseci iskustva na prvom nivou.

Nivo III: *Profesionalni PR menadžer (Professional Manager)*: nivo srednjeg menadžmenta; koordinira/usmjerava osoblje i operacije PR odjela, istraživanje, planiranje, komunikaciju i programe evaluacije. Potrebno najmanje pet godina iskustva na drugom nivou.

Nivo IV: *PR profesionalac visokog nivoa (Senior Professional)*: pozicija na nivou top menadžmenta, vodi PR operacije, savjetnik koji učestvuje u kreiranju poslovne politike, ima vrhunsko znanje o javnim poslovima, javnom mnijenju i upravljanju temama. Potrebno do deset godina iskustva na trećem nivou (prema Grunig i Hunt, 1984:81).

I akademski istraživači analizirali su uloge PR praktičara, kako bi determinirali njihovu poziciju i funkciju u organizaciji. U okviru serije studija koju su proveli istraživači odnosa s javnošću G. M. Broom i D. Dozier, te G. D. Smith, D. J. Johnson i L. Acharya, identificirane su dvije dominantne ulogu koje imaju PR praktičari, kao i nekoliko daljih diferencijacija tih uloga (prema Grunig i Hunt, 1984:91; Gregory, 2009:29-30; Tomić, 2008:13-16):

- *Komunikacijski tehničari* pružaju komunikacijske i novinarske vještine potrebne za implementiranje programa odnosa s javnošću, kao što su pisanje i uređivanje (saopštenja za javnost, biltena, i sl.), produkcija audio-vizuelnih sadržaja, grafički dizajn, organiziranje eventa, proizvodnja web-sadržaja i dr. Oni nisu uključeni u organizacijsko donošenje odluka, već provode odluke koje donose drugi. Oni ne provode ni istraživanja kao osnovu za planiranje i evaluaciju svog rada.
- *Komunikacijski menadžeri* sistematski planiraju i upravljaju organizacijskim programima odnosa s javnošću, savjetuju menadžment i donose odluke o politici komuniciranja. Oni su uključeni u sve aspekte odlučivanja u odnosima s javnošću te često koriste istraživanje da planiraju i evaluiraju rezultate svog rada.

Istraživanja su pokazala da se mogu izdiferencirati tri (pod)uloge menadžera za odnosa s javnošću, i to:

- *PR stručnjak nalogodavac* (eng. *expert prescriber*). PR menadžeri ponekad funkcioniraju kao eksperti za odnose s javnošću koji istražuju i definiraju probleme odnosa s javnošću, razvijaju programe

i implementiraju ih, te preuzimaju odgovornost za provedbu PR programa.

- *Komunikacijski posrednik* (eng. *communication facilitator*). U okviru ove uloge PR menadžer služi kao senzitivni posrednik koji održava protok dvosmjerne komunikacije između organizacije i njenih javnosti. On/a povezuje, tumači i posreduje.
- *Posrednik u procesu rješavanja problema* (eng. *problem-solving process facilitator*). U okviru ove uloge PR menadžer pomaže drugima u organizaciji da riješe svoje komunikacijske probleme, djeluje kao savjetnik u planiranju i implementaciji programa. (prema Grunig i Hunt, 1984:91; Gregory, 2009:29-30; Tomić, 2008:13-16)

U istraživanju su identificirane i dvije druge uloge, koje se nalaze na pozicijama srednjeg nivoa PR menadžmenta, između komunikacijskog menadžera i tehničara:

- *Uloga odnosa s medijima* (eng. *the media-relations role*) opisuje PR praktičara koji održava kontakte s medijima i informira druge u organizaciji o medijskim aktivnostima. To je posao koji zahtijeva znanje i vještina, te razumijevanje medija. Osobe koje su zadužene za media-relations imaju ulogu uspostave dvosmjernog simetričnog odnosa s medijima, a ne samo produciranja i diseminiranja poruka i informacija medijima.
- *Uloga komunikacije i povezivanja* (eng. *the communication liaison role*). U ovoj ulozi visoko rangirani menadžer za odnose s javnošću predstavlja organizaciju na važnim događajima i sastancima, te stvara prilike menadžmentu da komunicira s unutarnjom i vanjskom javnošću. (prema Grunig i Hunt, 1984:91; Gregory, 2009:29-30; Tomić, 2008:13-16)

Grunig i Hunt upoređivali su ove PR uloge i sheme četiri nivoa profesionalnog razvoja koju je razvila PRSA, i ustanovili da postoje sličnosti između ovih klasifikacija. PRSA-in PR profesionalac početnog nivoa je komunikacijski tehničar. PRSA-in PR profesionalac u timu, još uvijek funkcioniše kao komunikacijski tehničar, ali on/a ima ulogu supervizora drugih komunikacijskih tehničara i tako počinje da uči ulogu komunikacijskog menadžera. PRSA-in profesionalni PR menadžer i PR

profesionalac visokog nivoa funkcionišu kao komunikacijski menadžeri. (1984:91-92). N. Durutta (2006:20) smatra da korporativni komunikatori, koji žele da budu najefikasniji u svom poslu, moraju igrati stratešku ulogu, bez obzira na tip organizacije ili korporacije u kojoj rade. P. Shockley-Zalabak i K. Ellis (2006:52), navode da su komunikacijski profesionalci organizacijski lideri, i u smislu funkcije na poslu i specifičnog znanja o poslu koje pružaju drugim liderima. D.M. Gayeski (2006:78-79) smatra da profesionalni komunikatori, koji pažljivo biraju odgovarajući organizacijski dizajn, kadrovske uloge, odnose s dionicima, modele finansiranja i evaluacijske strategije, imaju priliku bez presedana da napreduju u korporativnoj hijerarhiji i postanu glavni igrači u organizacijskoj strategiji. „Iza svakog velikog lidera je komunikator – ili nekoliko njih“, ističe M. Schumann (2006:193).

Cutlip, Center i Broom ukazuju na četiri glavne uloge koje PR stručnjaci igraju (povremeno ili stalno) u praksi odnosa s javnošću:

- *Tehničar za komunikacije/komunikacijski operativac.* Većina PR praktičara počinju raditi u odnosima s javnošću kao komunikacijski tehničari-operativci. Oni imaju novinarske vještine te uređuju interne novine i web-stranice, pišu saopštenja i vijesti, i bave se odnosima s medijima. Oni ne prisustvuju sastancima uprave na kojima se determiniraju PR problemi i predlažu rješenja, ne sudjeluju u strateškom planiranju i odlučivanju, ali se od njih očekuje da internoj i vanjskoj javnosti, *naknadno* objasne odluke rukovodstva.
- *PR ekspert nalogodavac.* PR djelatnici sa statusom eksperta smatraju se autoritetima za definiranje i rješavanje problema u odnosima s javnošću. To je primamljiva uloga jer njima menadžment predaje odlučivanje o PR pitanjima i isključuje se iz toga. Međutim, to dovodi do nekorištenja menadžerskih resursa, izoliranja odnosa s javnošću od drugih dijelova organizacije i shvatanja PR-a kao povremenog posla koji obavlja pomoćno osoblje koje nije uključeno u glavne tokove organizacije.
- *Ekspert za olakšavanje komunikacije.* Ovi PR stručnjaci su posrednici u informiranju, i služe kao tumači, poveznici i posrednici između organizacije i njezine javnosti. Oni održavaju dvosmjernu komunikaciju i olakšavaju interakciju uklanjajući prepreke u

odnosima i držeći komunikacijske kanale otvorenima. Oni su izvori informacija i osobe službeno zadužene za kontakte između organizacije i njihovih javnosti.

- *PR ekspert za upravljanje problemima.* Oni su dio tima za strateško planiranje te sarađuju s drugim menadžerima na definiranju i rješavanju problema. Nakon što pokažu svoju vrijednost i vještina u rješavanju problema i pomoći kolegama, oni postaju dijelom menadžerskog tima. Zahvaljujući njima odnosi s javnošću smatraju se faktorima odlučivanja i upravljanja organizacijom. (2003:37-44)

Iako postoji veliki broj podjela i klasifikacija PR uloga u organizaciji, u praksi odnosa s javnošću izdiferencirale su se dvije glavne uloge: tehničar i menadžer. Na osnovu Klasifikacije zanimanja u BiH - KZ BiH 2008, koju je pripremila Agencija za statistiku BiH (2019), vidi se da i statistička nomenklatura u BiH, kao i međunarodni standardi u toj oblasti, koriste podjelu na tehničare i menadžere u oblasti odnosa s javnošću. Pod šifrom 1222, u KZ BiH 2008, nalazi se zanimanje *menadžeri (odnosno direktori/direktorice) za oglašavanje i odnose s javnošću*. U opisu poslova se navodi da direktori/direktorice za oglašavanje i odnose sa javnošću planiraju, upravljaju i koordiniraju propagandom [sic.], odnosima s javnošću, aktivnostima javnog informisanja preduzeća i organizacija ili preduzeća koja pružaju srodne usluge drugim preduzećima i organizacijama. Pored menadžera, prema Klasifikaciji zanimanja u BiH, pod šifrom 2432, postoji i zanimanje *savjetnik za odnose s javnošću odnosno stručnjak/stručnjakinja za odnose s javnošću*. *Stručnjaci za odnose s javnošću* planiraju, osmišljavaju, provode i ocjenjuju strategije informisanja i komunikacije kojom se bolje shvata i prihvata određeni posao i druge organizacije, njihovi proizvodi i usluge, i njihova uloga u zajednici. Kada je riječ o nivou tehničara, u Klasifikaciji zanimanja u BiH, pod šifrom 3339, u kategoriji „*tehničari i stručni saradnici*“ navodi se nekoliko profila agenata i organizatora, kao što su: agenti za propagandu, sport, literaturu, te za kulturne, muzičke i pozorišne priredbe. (vidi Agencija za statistiku BiH, 2019).

U BiH nema sistemskih analiza stanja PR struke, posebno nedostaje studija u korporativnom i neprofitnom sektoru, ali se na osnovu istraživanja odnosa s javnošću u sektoru državne uprave koje je proveo Z. Tomić (2016), mogu determinirati trendovi, uključujući i one koji se odnose na PR funkciju

i ulogu PR djelatnika u organizacijskoj strukturi: Većina ispitanika (82%) smatrala je da odjel koji koordinira komunikacije treba utjecati na strateške odluke u organizaciji. U kontekstu aktivnosti za koje su direktno odgovorni, njih 50% je zaduženo za eksakterne komunikacije, 32% za interne komunikacije a 44% za sve oblike odnosa s javnošću. U pogledu formalnog naziva radnog mesta 43% ispitanika imalo je poziciju stručne/og saradnice/ka ili više/g stručne/og saradnice/ka, njih 14% radilo je kao glasnogovornik/ica odnosno savjetnik/ica, kao šef/ica odsjeka 6%, dok je 3% učenica/ka u istraživanju radilo kao voditelj/ica ureda, šef/ica kabineta, odnosno prevoditelj/ica (vidi str. 66-67). Uloge koje PR profesionalci imaju u organizacijskoj strukturi se vremenom mijenjaju, a prema Cutlip, Center i Broomu (2006:47), PR stručnjaci tokom vremena usvajaju šabljone ponašanja u situacijama koje im se ponavljaju u PR radu, te se adaptiraju očekivanjima koje su im drugi postavili u vezi sa zadacima koje rade u odnosima s javnošću. Na osnovu takve PR prakse razvile su se glavne PR uloge, koje PR profesionalci igraju stalno ili povremeno, a njihovu najvažniju ulogu predstavlja komunikacija sa javnostima i održavanje kvalitetnih odnosa sa svim dionicima.

4. ZAKLJUČAK

Odnosi s javnošću su već duže vrijeme jedna od najvažnijih industrija i profesija u svijetu, a stalno raste broj PR djelatnika koji su angažovani u različitim oblastima komunikacije s javnostima. To utiče na povećanje značaja PR profesije, što zahtijeva profesionalizaciju struke i repozicioniranje mesta PR funkcije u organizacijskoj strukturi, kao i drugačije uloge PR profesionalaca. Od pomoćne funkcije u organizaciji, odnosi s javnošću su vremenom postali dio struktura dominantne koalicije i top menadžmenta. Analiza PR funkcije, te mesta i uloge PR djelatnika, koja je predstavljena u okviru ovoga rada, pokazala je različite modalitete i pozicije organiziranja odnosa s javnošću u organizacijskoj strukturi. Analiza pozicije PR funkcije, u kontekstu teorije sistema pokazala je kako odnosi s javnošću mogu imati graničnu ulogu i funkcionirati na organizacijskom rubu, služeći kao posrednik između organizacije i vanjskih javnosti (Grunig i Hunt, 1984:9). Po sistemskoj teoriji PR profesionalci doprinose nadilaženju granica unutar organizacija radeći sa svim unutarnjim podsistemima i

pomažući im u internim i eksternim komunikacijama (Gregory, 2009:28). Predstavljena je i PR funkcija u kontekstu teorije izvrsnosti, što je pokazalo kako odnosi s javnošću trebaju biti uključeni u strateško upravljanje, imati vezu sa top menadžementom, biti integrirani, kao nezavisna upravljačka funkcija, dok PR djelatnici treba da budu dobro obrazovani, da bi djelovali kao strateški planeri i praktičari, koji sudjeluju u donošenju odluka i upravljanju komunikacijom na simetričnim osnovama.

U analizi su predstavljeni različiti modeli pozicioniranja PR funkcije u organizacijskoj strukturi. Prezentiran je modela PR funkcije u linijskoj i kadrovskoj organizacionoj shemi po Cutlip, Center, Broomu (2006), te dva modela podjele PR funkcije po zadacima i funkcijama, po A. Gregory (2006:20). Po Kuncziku su najviše zastupljeni modeli po kojem je PR odjel na istom nivou sa drugim odjelima (37%), te na nivou uprave (24%) i direktno pod upravom organizacijskog menadžmenta (18%) (2006). Odnosi s javnošću predstavljeni su kao profesija, posao i zanimanje, a analizirane su različite uloge PR praktičara. Analiza je pokazala da su se, od brojnih klasifikacija PR uloga u organizacijskoj strukturi, u PR praksi izdiferencirale dvije glavne uloge - tehničar i menadžer za odnose s javnošću – a na takvoj podjeli bazirana je i Klasifikacija zanimanja u BiH (Agencija za statistiku BiH, 2019). U BiH nedostaje korpus istraživanja o stanju PR struke ali analiza stanja u državnoj upravi pokazuje da više od 80% PR djelatnika smatra da odjel koji koordinira komunikacije treba utjecati na strateške odluke u organizaciji. Većina PR djelatnika u BiH, ima poziciju stručnog saradnika/ce (više od 40%), a potom slijede glasnogovornici/ce i savjetnici/ce (po 14%), te šefovi/ce odsjeka i kabineta, voditelji/ce ureda i prevoditelji/ce (svi manje od 10%). Na osnovu toga može se zaključiti da je pozicioniranje PR funkcije u organizacijskoj strukturi kompleksno pitanje, i svijetu i u BiH, te da je kako ističu Cutlip, Center i Broomu „svako odjeljenje unutar neke organizacije ‘krojeno’ prema specifičnim potrebama i okruženju te organizacije“ (2006). Tako pozicionirana PR funkcija doprinosi nadilaženju granica i omogućava uspješnu internu i ekternu komunikaciju svih odjela u organizacijskoj strukturi.

LITERATURA

1. Agencija za statistiku BiH, 2019. Klasifikacija zanimanja KZBIH-08, dostupno na <<http://dissemination.bhas.ba/classifications/kzbih.aspx?l=e>>
2. Bahtijarević Šiber, F., 1999. Menadžment ljudskih potencijala, Zagreb: Golden marketing.
3. Brkić, N., 2002. Agencije za ekonomsku propagandu i ekonomsko-propagandna industrija, Sarajevo: Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu.
4. Buble, M., 2006. Osnove menadžmenta, Zagreb: Sinergija.
5. Cutlip, S., Center, A., Broom, G., 2003. Odnosi s javnošću, 8. izdanje, Zagreb: Mate.
6. Cutlip, S., Center, A., Broom, G., 2006. Uspešni odnosi s javnošću, 9. izdanje, Beograd: Službeni glasnik.
7. Čović, D., Majstorović, V., Višekruna, V., 2001. Poslovni sustavi, Beč, Mostar: DAAM International.
8. Dozier. D. M, Grunig, L. A., Grunig J. E., 1995. Manager's Guide to Excellence in Public Relations and Communication Management, Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates,.
9. Durutta, N., 2006. “The Corporate Communicator: A Senior-Level Strategist”, u Gillis, T. L., ur., The IABC Handbook of Organizational Communication, A Guide to Internal Communication, Public Relations, Marketing and Leadership, Jossey-Bass, San Francisco: Wiley Imprint.
10. Gayeski, D. M., 2006. „Strategic Approaches to Managing the Communications Function“, u Gillis, T. L., ur., The IABC Handbook of Organizational Communication, A Guide to Internal Communication, Public Relations, Marketing and Leadership, Jossey-Bass, San Francisco: Wiley Imprint.

11. Gregory, A., 2009. "Upravljanje odnosima s javnošću i njihova organizacija", u Tench, R., Yeomanns, L., Otkrivanje odnosa s javnošću, Zagreb: HUOJ.
12. Gregory, A., 2006. Odnosi s javnošću: planiranje i upravljanje kampanjama, Zagreb: HUOJ.
13. Grunig, J. E., Hunt, T., 1984. Managing Public Relations, Belmont: Wadsworth/ Thomson Learning.
14. Kunczik, M., 2006. Odnosi s javnošću: koncepti i teorije, 4. izdanje, Zagreb: Fakultet političkih znanosti,.
15. Rouse, M. J., i Rouse, S., 2005. Poslovne komunikacije: kulturološki i strateški pristup, Zagreb: Masmedia.
16. Schumann, M., 2006. "Communication Counsel in Corporate Communication: The Care and Feeding of Leadership", u Gillis, T. L., ur., The IABC Handbook of Organizational Communication, A Guide to Internal Communication, Public Relations, Marketing and Leadership, Jossey-Bass, San Francisco: Wiley Imprint.
17. Shockley-Zalabak, P., Ellis, K., 2006. "The Communication of Trust", u Gillis, T. L., ur., The IABC Handbook of Organizational Communication, A Guide to Internal Communication, Public Relations, Marketing and Leadership, Jossey-Bass, San Francisco: Wiley Imprint.
18. Snell, S., Bohlender, G., 2007. Human Resource Management, Mason: Thomson.
19. Tench, R., D'Artrey, M., Fawkes, J., 2009. "Uloga praktičara odnosa s javnošću" u Tench, R., Yeomanns, L., ur., Otkrivanje odnosa s javnošću, Zagreb: HUOJ.
20. Tomić, Z., 2008. Odnosi s javnošću-Teorija i praksa, Zagreb, Sarajevo: Synopsis.
21. Tomić, Z., 2016. Odnosi s javnošću-Teorija i praksa, 2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Zagreb, Sarajevo: Synopsis.

REGIONALNA POLITIKA I ZNAČAJ KLASTERA ZA REGIONALNI RAZVOJ

REGIONAL POLICY AND THE IMPORTANCE OF CLUSTERS FOR REGIONAL DEVELOPMENT

Stručni članak

*Prof. VŠ dr. Dragutin Funda**

*Leonardo Bošnjak, bacc.oec.**

*Goran Funda, struč.spec.comm.**

Sažetak

Uloga regija u nacionalnim ekonomijama značajno je promijenjena u suvremeno doba kao rezultat globalizacije i strukturnih prilagodbi. Razumijevanje tih promjena važno je za izradu regionalne ekonomske analize i programiranje regionalnog razvoja.

Kako je nacionalnim gospodarstvima sve teže sudjelovati u suvremenim globalizacijskim procesima, tako je na regionalnim razinama postavljena izuzetna odgovornost – biti karika gospodarskog lanca koja će otežavati ili olakšavati dugoročno održivi gospodarski rast i razvoj. Razvojnih izazova je sve više, a razvojne strategije sve su neizvjesnije. Pitanje regionalne konkurentnosti sve je značajnije u širim ekonomskim, ali i socijalnim okvirima.

Klaster omogućava povećanje konkurentnosti i inovacija. Sudionici klastera bolje su pripremljeni za suočavanje s pritiscima međunarodne konkurenkcije, zahvaljujući procesu zajedničkog učenja i suparništva koje pospješuje brzinu procesa i inovaciju proizvoda.

Ključne riječi: regija, regionalizacija, regionalna ekonomija, regionalni razvoj, regionalna politika, nova ekonomija, klaster.

* Veleučilište s pravom javnosti „Baltazar Zaprešić“, E-mail: dfunda@bak.hr

* Zagrebački holding, Zagreb, E-mail: leonarado.bosnjak@gmail.com

* „Magof norme j.d.o.o.“ Zaprešić, E-mail: goran.funda@gmail.com

Abstract

The role of regions in national economies has changed significantly in modern times as a result of globalization and structural adjustments. Understanding these changes is important for developing regional economic analysis and programming for regional development.

As it is increasingly difficult for national economies to participate in contemporary globalization processes, at the regional level, it is an extraordinary responsibility to be a link in the economic chain that will hinder or facilitate long-term sustainable economic growth and development.

Development challenges are increasing and development strategies are increasingly uncertain. The issue of regional competitiveness is increasingly important in the broader economic and social contexts. The cluster enables increased competitiveness and innovation. Cluster participants are better prepared to cope with the pressures of international competition, thanks to a collaborative learning and rivalry process that enhances process speed and product innovation.

Key words: region, regionalization, regional economy, regional development, regional policy, new economy, cluster.

1. UVOD

Uloga regija u nacionalnim ekonomijama značajno je promijenjena u suvremeno doba kao rezultat globalizacije i strukturnih prilagodbi. Razumijevanje tih promjena važno je za izradu regionalne ekonomske analize i programiranje regionalnog razvoja. Pedesetih i šezdesetih godina prošloga stoljeća u razvijenim ekonomijama sve su vidljivije tendencije specijalizacije regija, a javljaju se i politike nacionalnih vlada usmjerene na poticanje regionalnog razvoja.

U osamdesetim i devedesetim godinama prošloga stoljeća nekolicina regija nisu bile zahvaćene dubokim globalizacijskim i strukturnim promjenama koje su uključivale promjene u međunarodnim tokovima roba, materijala, usluga, novca, itd. Na drugoj strani, promjene su imale značajan

utjecaj na interregionalnu i međunarodnu trgovinu te su rezultirale razvojem visoko specijaliziranih aglomeracija i novom geografijom industrijskih klastera, osobito u mega gradovima i nekim regijama koje su postale značajne na nacionalnom i međunarodnom tržištu.

U zadnje dvije dekade neke regionalne ekonomije postale su dominantne u nacionalnoj ekonomiji kao vodeće u tehnologiji i razvoju poduzetništva, dok mnoge druge regije od globalizacijskih procesa i strukturnih promjena nisu imale osobitih razvojnih koristi.

Mnoge su države posebnim politikama stimulirale vitalnost i uspješnost poduzeća i porast lokalne zaposlenosti i dohotka te utjecale na razvoj i adaptaciju posebnih politika za svladavanje poteškoća u restrukturiranju radi poboljšanja lokalnih (regionalnih) ekonomija. Suvremeno razdoblje obilježeno je stvaranjem novog konteksta za formuliranje regionalne politike koji se najčešće naziva *nova ekonomija*.

2. TEORIJSKE OSNOVE REGIONALNE POLITIKE

2.1. Regija i regionalizacija

Regija je specifičan oblik prostora koji objedinjuje mnoštvo prostornih razina i širok spektar društvenih sadržaja. Ona je područje koje se mjestom u društvenom gospodarstvu, proizvodnoj orientaciji, raspoloživom bogatstvu, ostvarenom dohotku te povjesnom i kulturnom razvoju izdvaja kao posebna cjelina. (Maier, Tödtling, 1996:15)

Regionalizacija ima svoj cilj i stratešku funkciju. Prilikom formiranja regija, odnosno procesa regionalizacije kako teorijski tako i praktički primjenjuje se mnoštvo kriterija: homogenost, gravitacija, funkcionalnost, prirodni čimbenici, samostalnost u političkom i ekonomskom pogledu, politički čimbenici, povjesne granice i slično. Primjena kriterija regionalizacije zavisi od društveno-ekonomskih odnosa, ciljeva razvojne i ekonomske politike i specifičnosti pojedinih zemalja (veličina područja, urbaniziranost, prirodna obilježja, itd.). Praksa pokazuje da su se podjele nacionalnog prostora najčešće vršile kombinacijom dvaju ili više čimbenika. Tipologija regija s aspekta razvijenosti nije jedinstvena. Najprisutnija je podjela na razvijene i nerazvijene regije,. Budući da ipak postoji strukturalna heterogenost kako razvijenih tako i nerazvijenih regija u teoriji i praksi

nalaze se i drugi termini, primjerice, depresivne regije, prenapučene regije, depopulacijske regije, regije u zaostajanju i slično (Bogunović, 1991:17-21).

- ❖ Zaostale regije, nedovoljno razvijene regije i manje razvijene regije samo su neki od izraza kojima se označavaju zemlje ili regije kod kojih se očituje neusklađenost u razvoju ili slabija razvijenost pojedinih dijelova. Strukturu takvih gospodarski slabije razvijenih područja karakterizira nepostojanje ili početak industrijalizacije, visoki udio primarnog sektora i poljoprivrednog stanovništva te nerazvijen tercijarni sektor.
- ❖ Depresivne regije karakterizira razvijeni proces industrijalizacije, relativno mala zastupljenost primarnog sektora i razvijen tercijarni sektor. Gospodarsku strukturu takvih regija čine tradicionalne, ali i kapitalno intenzivne i statične industrije za kojima opada agregatna potražnja što vodi usporavanju dinamike rasta. Rješenje se nalazi u promjeni postojeće gospodarske strukture, privlačenju svježih čimbenika rasta, zaustavljanju odljeva kvalificirane radne snage, otvaranju prostora za novo zapošljavanje, itd.
- ❖ Regije u zaostajanju mogu se smjestiti između depresivnih i nerazvijenih po strukturnim obilježjima i po razini razvijenosti. Karakteristično za strukturu spomenutih regija jest udio primarnog sektora veći od prosjeka nacionalnog gospodarstva, kumulirani socijalni problemi i nepovoljnija socijalno-ekonomска struktura stanovništva.
- ❖ Prenapučene regije rezultat su procesa koncentracije ekonomskih aktivnosti na određenim prostornim točkama, procesa mehaničkog kretanja stanovništva ali i prirodnog kretanja stanovništva. Regionalna ekonomski politika može stimulirati kretanje stanovništva iz prenapučenih središta prema okruženju i na taj način ublažiti probleme tih regija.
- ❖ Depopulacijske regije nastaju uslijed smanjivanja prirodnog priraštaja i negativnih migracijskih tokova. Rezultat tih procesa je povećanje senilizacije što negativno determinira ekonomsku i biološku aktivnost stanovništva, ali i socijalnu sferu. Ishodište depopulacijskih procesa treba tražiti u dugoročnim nepovoljnim razvojnim procesima i u niskoj razini regionalne razvijenosti, u prirodnom položaju i resursima koji ne osiguravaju ekonomsku aktivnost uz otežanu komunikaciju s okruženjem

i u ograničenoj mogućnosti zadovoljavanja osobnih i kolektivnih potreba u odnosu na okruženje.

2.2. Regionalna ekonomija

Regionalnu ekonomiju obilježavaju i tvore društveni sustavi, geografski prostori, te socijalni i demografski fenomeni. Mnoštvo pristupa određenim društveno-ekonomskim pojavama uvelike je posljedica razlika u samim problemima kao i njihove prisutnosti u različitim sredinama. Različiti pristupi determinirali su razvoj regionalne ekonomike kao znanstvene discipline i onemogućili stvaranje jedne opće regionalne teorije.

Neraspoređenost, oskudnost i slaba mobilnost resursa u fokusu je istraživanja regionalne ekonomike. Regionalna ekonomija je proučavanje s gledišta ekonomike, različitosti i međuodnosa područja u prostoru, nejednako i nesavršeno mobilnih resursa, s posebnim naglaskom na primjeni u planiranju društvenih kapitalnih investicija za ublažavanje društvenih problema prouzrokovanih ovim okolnostima.

Bogunović (1991.) regionalnu ekonomiju definira kao znanstvenu disciplinu koja s ekonomskog stajališta izučava na individualno obilježenim i definiranim prostorima-regijama i u prostornoj interakciji sadržaje i procese u svrhu traženja rješenja za mobilnost i optimalnu alokaciju resursa, te na toj osnovi maksimiranje blagostanja. Univerzalan sadržaj regionalne ekonomike čini regionalna gospodarska struktura i regionalna ekomska politika. Regionalna gospodarska struktura čini u cjelini gledano ekomsku stvarnost regija odnosno uključuje interregionalne odnose. Regionalna ekomska politika predstavlja aktivan odnos prema strukturi gospodarstva na način da se procesi strukturne transformacije usmjeravaju i stimuliraju, kao i otvaranje regije za tržišnu mobilnost i alokaciju čimbenika. Cilj regionalne ekomske politike jest povećanje blagostanja regije. U tu svrhu ona mora biti komplementarna s globalnom ekonomskom politikom.

2.3. Regionalna politika i ekonomski razvoj

Pojam politika u ekonomskoj sferi označava skup instrumenata, mjera i aktivnosti kojima je svrha ostvariti unaprijed utvrđeni cilj. Na učinkovitost politike utjecaj ima vremenski horizont, egzogene determinante, stručnost,

sposobnost i kompetencije nositelja ekonomске politike, itd. Regionalna politika jest djelovanje države na ekonomске procese unutar jedne regije radi ispravljanja tržišne alokacije. Regionalnu politiku također možemo promatrati kao politiku regionalnog razvoja koja se odnosi na regionalni pristup razvoju cjelokupnog nacionalnog gospodarstva.

Politika regionalnog razvoja ističe koristi koje donose dva temeljna cilja regionalne politike. S jedne strane to je povećanje učinkovitosti nacionalnog gospodarstva, dok je s druge strane uravnotežen razvoj pojedinih područja. Suvremena regionalna politika ili politika regionalnog razvoja na taj način objedinjuje dvije politike - regionalnu i razvojnu (Skupina autora, 2003:6).

Regionalna politika svoje opravdanje nalazi u sljedećim činjenicama:

- ❖ Regionalni neskladi uzrokuju ukupnu retardaciju rasta i razvitka, kao i slabljenje funkcija tržišta u okviru i između regija/država. Rezultat toga je zatvaranje narušenih regionalnih struktura i slabljenje integracijskih veza.
- ❖ Nacionalna i integracijska gospodarstva agregati su regionalnih gospodarstava, tako da naglašene regionalne disproporcije i nepostojanje konzistentne regionalne politike smanjuje ekonomsku učinkovitost na globalnoj razini. Nužno da se otklone prepreke dinamičnom rastu i razvitku regija kako bi došlo do akceleracije rasta na globalnim razinama.
- ❖ Upravljanje resursima (prirodnim, proizvodnim i demografskim) kao i njihovo učinkovito korištenje najbolje se može ostvariti na regionalnoj razini.
- ❖ Uvažavanje regionalne ekonomске politike, te njena komplementarnost sa granskim i globalnim razvitkom stabilizacijski djeluje na gospodarski i pravni sustav i uvjetuje razvitak političkih procesa i tržišne demokracije (Bogunović, 2001:161).

Maier i Tödtling (1996: 170-174) navode tri razloga koja opravdavaju regionalnu politiku - ekonomski, društveni i ekološki. Ekonomski argument temelji se na zadatku regionalne politike da usmjeri državne investicije u regije u kojima se mogu očekivati najveći prihodi. Društveni argument odnosi se na osiguranje odgovarajućeg životnog standarda građana. Ekološki

argument odnosi se na očuvanje okoliša na način da regionalna politika, primjerice, usmjerava nove proizvodnje u područja koja nisu preopterećena. Cilj regionalne politike jest ravnomjerniji regionalni razvoj u svrhu ostvarenja razvoja države. Ravnomjerniji regionalni razvoj treba shvatiti kao dugoročan proces smanjivanja izraženih razlika između bogatih i siromašnih regija na temelju aktiviranja raspoloživih potencijala. Navedeni pristup uravnoteženju razvoja odbacuje ideju o nивелiranju, koja podrazumijeva zaustavljanje razvoja razvijenih regija, dok ih slabije razvijene ne dostignu. Razvoj treba ostvariti upravo većom dinamikom rasta slabije razvijenih regija, ne zapostavljajući nipošto razvoj razvijenih regija.

2.3.1. Mjere regionalne politike

Regionalna politika usmjerena je na uklanjanje regionalnih nesklada. U tu svrhu postavlja određene ciljeve. Za ostvarenje zadanih ciljeva nužne su adekvatne mjere. Pod mjerom podrazumijeva se svaki čin države koji mijenja uvjete djelovanja gospodarskih subjekata. Tradicionalni pristup regionalnoj politici karakteriziraju mjere intervencionističke prirode, kao što su subvencije, beneficije, posebne dotacije i drugi oblici centralne državne intervencije, koje su uglavnom namijenjene određenim gospodarskim granama. Unatoč visokim uloženim sredstvima nisu uspjele potaknuti gospodarski i društveni razvoj te dati očekivane rezultate.

Mjere regionalne politike danas su usmjerene ka stvaranju pogodnog poslovnog okruženja, razvoju podržavajuće gospodarske infrastrukture, podizanju razine tehnološkog i inovativnog razvoja i ulaganju u nova znanja što koristi svim poduzećima i gospodarskim sektorima.

Prema Maieru i Tödtlingu (1996: 174-179) mjere regionalne politike mogu se klasificirati u:

- ❖ informiranje i savjetovanje poduzeća (primjerice o novim tehnologijama i inovacijama), stanovništva (primjerice o mogućnostima obrazovanja ili ponude radnih mesta) i regionalnih ili lokalnih institucija
- ❖ financijski poticaji poduzećima (primjerice, usvajanje novih tehnologija ili stvaranje novih radnih mesta), stanovništvu (primjerice, obrazovanje) i regijama (primjerice, razvojni projekti)

- ❖ izgradnja infrastrukture (primjerice, prometna i telekomunikacijska infrastruktura, tehnološki parkovi, stanovi, obrazovne i kulturne institucije)
- ❖ administrativne i regulativne mjere, odnosno utvrđivanje zakonodavnog okvira za poslovanje poduzeća i koordinaciju regionalnih institucija.

2.3.2. Pristupi mjerama regionalne ekonomije

Tri su pristupa mjerama regionalne politike: centralno inicirani, pristup lokalnom razvoju sa stajališta privatnog poduzeća, te lokalno i regionalno iniciran proces razvoja (Fröhlich, 1999:2-8).

Centralno inicirani pristup ili pristup «odozgo» najviše se koristio nakon II. svjetskog rata. Obilježja su mu centralna distribucija investicija u javnu infrastrukturu, prostorne diferencijacije olakšica za poduzetnike, te redistributivna regionalna politika. Nedostaci ovog pristupa posljedica su nefleksibilnosti središnje vlasti i nedovoljnog poznavanja lokalnih specifičnosti, nesposobnosti da se uzmu u obzir lokalne razvojne potrebe, te da se lokalni resursi mobiliziraju i koordiniraju.

Pristup mjerama lokalne razvojne politike sa stajališta privatnog poduzeća temelji se i na «mikro» i na «makro» argumentima. S jedne strane poduzetnik najbolje može identificirati nove tržišne mogućnosti, te investirati resurse, dok s druge strane mora postojati prikladna mobilnost roba, usluga i proizvodnih čimbenika da bi nestali neskladi u prostornom razvoju. Ovaj pristup međutim ne uvažava procese koji se odvijaju između razine poduzeća i državne razine.

Lokalno i regionalno iniciran proces razvoja ili pristup «odozdo» karakterizira ključna uloga unutarnjih ili lokalnih čimbenika. Okrenut je ponajprije lokalnom stanovništvu i lokalnim razvojnim problemima. Za razliku od pristupa razvoju «odozgo», regiji i lokalitetu pridaje se veći značaj u smislu: upravljanja razvojem, iniciranja i koordiniranja razvojnih programa, odlučivanja o financiranju razvoja, predlaganju i provedbi mjera u cilju pospješivanja razvoja.

2.3.3. Nositelji regionalne ekonomije

Za učinkovitu provedbu mjera regionalne politike nužno je definirati nositelje na svim razinama. Nositelji moraju biti u potpunosti definirani i uspostavljeni odgovarajući odnosi među njima. Mogu se grupirati u tri skupine: zakonodavni i upravni organi vlasti, političke organizacije, te gospodarski subjekti i institucije (Fröhlich, 2001:12-13).

U prvu skupinu, ubrajaju se organi s državne, županijske, gradske i općinske razine. Primjerice, Hrvatski Sabor, različita ministarstva, te razne skupštine, vijeća i uredi. Bitno je da postoji dobra koordinacija i dvosmjerna vertikalna i horizontalna komunikacija.

Drugu skupinu čine političke organizacije i institucije koje oblikovanjem učinkovitog regionalnog razvoja ostvaruju i svoje ciljeve (političke stranke, sindikate, udruge građana, međunarodne organizacije i njihove uredi, crkvene institucije, znanstveno-istraživačke institucije, itd.).

U trećoj skupini nalazimo gospodarske subjekte i institucije odnosno najširi spektar nositelja razvoja. Možemo ih razvrstati u tri podskupine: gospodarski subjekti (trgovačka društva, obrtnici, poljoprivrednici, individualni poduzetnici, itd.), predstavnici financijskog dijela gospodarstva (domaće i strane banke, štedionice, osiguravajuća društva, itd.) i podupiruće institucije (gospodarske i obrtničke komore, konzultantske organizacije, razvojne agencije, itd.).

3. ZNAČAJ KLASTERA ZA GOSPODARSKI RAZVOJ

3.1. Definicije i vrste klastera

Klaster je oblik strateškog saveza odnosno grupa srodnih poduzeća ili udruženja proizvođača iz jedne grane, uključujući i proizvođače sirovina, vladine i nevladine organizacije, znanstvene i obrazovne institucije, koje tako udružene rješavaju zajedničke probleme i, unapređujući poslovanje, postižu uspjeh u određenom segmentu djelatnosti te natprosječnu konkurentnost.

Inicijative za formiranje klastera su strateške odluke poduzeća koje želi tržišno, konkurentno i isplativo gospodarsko poslovanje. Klasteru pristupaju oni koji su prepoznali svoj poslovni interes kroz povećanje konkurentnosti

proizvoda na tržištu, ostvarivanje uvjeta za proširenje tržišta, bolje i učinkovitije korištenje resursa, iniciranje i podršku kooperaciji između poduzeća, obrazovnih i razvojnih institucija te povezivanje s fondovima za financiranje novih projekata. S obzirom da klasteri usko surađuju s izvršnom vlasti, poduzeća na taj način dobivaju i mogućnost većeg utjecaja na unaprjeđenje zakonodavnog i institucionalnog okvira za poslovanje, otklanjanje administrativnih i drugih barijera, a time i na unaprjeđivanje konkurentnosti.

Kroz udruživanje u klastere definira se kvaliteta, kvantiteta i kontinuitet proizvoda, praćenje zahtjeva tržišta i način zadovoljenja kupca.

Uspjeh klastera počiva na uzajamnom povjerenju i poštivanju načela. Klaster je dugoročan projekt, i kao takav složen.

Geografski opseg klastera može se kretati u rasponu od jednog grada, regije, do države ili čak mreže susjednih država. Struktura klastera različita je i zavisi od broja članova zainteresiranih za razvijanje zajedničke strategije. Razvoj malog poduzetništva modelom klastera zaslužuje posebnu pozornost. Pokazao se praktičnim posebno u zemljama koje imaju tradiciju u podršci razvoju malih i srednjih poduzeća.

Poduzeće koje u području svojega djelovanja želi nadmašiti konkurente, mora pronalaziti mjere kojima će to ostvariti. Mjere mogu biti: kvaliteta, minimalni troškovi, minimalno trajanje, maksimalna ili dovoljna proizvodnja (Hauc, 2007). Potpomaganje razvoja klastera omogućava povećanje konkurentnosti i inovacija. Sudionici klastera su bolje pripremljeni za suočavanje s pritiscima međunarodne konkurenkcije, zahvaljujući zajedničkom učenju i suparništvu koje omogućava brzinu procesa i inovaciju proizvoda.

Ostvariti konkurentnost poduzeća, pa i gospodarski razvoj područja na kojima ona djeluju, moguće je projektima koji se temelje na novim znanjima, vještinama i inovacijama. To je moguće međusobnim povezivanjem poduzeća, njihovih dobavljača i potrošača u klastere (Kolaković 2006).

Klaster je oblik udruživanja i organiziranja gospodarskih subjekata. Najveći svjetski stručnjak na području klastera, Michael Porter, definirao je klastera kao geografski koncentrirana međusobno povezana poduzeća, specijalizirane dobavljače, pružatelje usluga, poduzeća iz srodnih industrija i pripadajućih institucija (primjerice, sveučilišta, agencije za normizaciju,

trgovačka udruženja i slično), koje se međusobno nadmeću na određenom polju, ali također i surađuju (Porter, 1990).

Klasteri su skupina međusobno povezanih industrija. Dva su ključna elementa koja ih determiniraju. Prvi i najvažniji jest povezanost poduzeća u klasteru kroz međusobne poslovne odnose. I drugi, skupina uzajamno povezanih poduzeća smještena je u neposrednoj blizini. Klasteri su, dakle, industrijske i/ili geografske koncentracije međusobno povezanih poduzeća i institucija na određenom području ili između više područja (Dragičević, 2013:17).

Temeljni cilj organiziranja poduzeća u klasteru jest povećanje konkurentnosti svakog poduzeća unutar klastera, i na taj način klastera u cjelini. Klaster inicijative su organizirane regionalne sektorske mreže između ekonomskih partnera sa ciljem poboljšanja inovativnosti i međunarodne konkurentnosti. Drugim riječima, klaster inicijative jesu alati pri kreiranju inovacijskih politika.

Analiza klastera nije nikakva inovacija u teoriji regionalnog razvoja. Za razumijevanje klastera potrebno je poznavati djelovanje industrijskih i regionalnih uvjeta i trendova. Analiza klastera i politika može se promatrati kao primjena skupa različitih teorijskih doprinosa o tome kako geografija pomaže u stimuliranju ekonomskog rasta i promjene (Dragičević, 2012:70).

Vrste i sadržaji klaster politika značajno se razlikuju od zemlje do zemlje.

Razlikujemo tri tipa:

- ❖ prvi se bavi jačanjem klasterskih odnosa na tri razine: između samih industrija unutar klastera, jačanjem veza s istraživačkim institucijama, i na kraju s državnim agencijama poput regionalnih razvojnih agencija i slično
- ❖ drugi je više usmjeren na istraživanje i razvoj kako kroz međusobnu suradnju samih kompanija unutar klastera, tako i kroz suradnju poduzeća i istraživačkih organizacija
- ❖ treći tip koncentriran je na poticanje poslovne suradnje između poduzeća bez obzira je li ta suradnja s institucijama za istraživanje i razvoj, ili se ona provodi na horizontalnoj razini između konkurenčkih poduzeća odnosno vertikalno između poduzeća koje surađuju na načelu povećanja vrijednosnog lanca (value chain).

Dvije su vrste izgradnje klastera, odnosno temeljni pristupi u izgradnji klastera: *Top down ili "Od vrha prema dnu"* i *Bottom up ili "Od dna prema vrhu"*. *Top down ili Od vrha prema dnu* je model klastera koji je najviše razvijen u tranzicijskim zemljama. Multinacionalne kompanije u nastojanju da prodube i prošire kooperacijski temelj međusobno su povezale i organizirale domaće gospodarske subjekte. Taj je proces umjetan i obično traje nekoliko godina. Ako postoji stvarna mogućnost za utemeljenje klastera, koja nije preuzeta od poslovnog sektora, tada ima smisla da država potiče inicijativu stvaranja klastera u smjeru od vrha prema dnu. Kod pristupa od vrha prema dnu važno je da vlada uključi odgovarajuće, srodne institucije, u inicijativu kao što su institucije za trening, istraživanje i razvoj i slično. Nakon što proces krene, vlada se može vratiti na prvobitnu ulogu osiguravatelja povoljnih uvjeta i moderatora, dok srodne institucije, zajedno s ljudima iz biznisa, povezuju njihove ovlasti i inovativnu snagu kako bi se uspostavio klaster.

Bottom up ili Od dna prema vrhu je model koji je više zastavljen u razvijenim zemljama. Kad poticaj za stvaranje klastera dolazi od biznis sektora uloga države može se ograničiti na moderatora (predsjedatelja). U takvim slučajevima vladini sudionici moraju prihvatići već postojeće inicijative; trebali bi omogućiti takve uvjete u kojima bi se snage gospodarskog sektora mogle razvijati i stvoriti odgovarajuću strukturu klastera.

Razlikujemo nacionalne, međunarodne i regionalne klastere. Nacionalni se klasteri formiraju na razini nacionalnih ekonomija sa ciljem povećanja ekonomske učinkovitosti i konkurentske sposobnosti, što je posebno važno za nastup na stranom tržištu. Međunarodni klasteri u uvjetima globalizacije su novi oblik poslovne suradnje, i novi trend međunarodne ekonomije.

Prednosti klastera jesu: povećanje proizvodnje i zapošljavanja, inovacijski zamah, poboljšanje kvalitete i produktivnosti, povećanje izvoza, bolje korištenje potencijala. Neki od nedostataka klastera jesu: mala podudarnost struktura i poslovne kulture partnerskih poduzeća, nedostatak pravnih i finansijskih mogućnosti, nedostatak stručnosti, niska razina povjerenja, nedostatak znanja, neuključivanje suradnika, nedostatak neformalne povezanosti, nerealna očekivanja.

3.2. Uloga i značenje klastera

Klasteri (grodzovi) poduzeća svrstanih u istu djelatnost, ili u više komparativnih djelatnosti, kreiraju organiziranost, razvoj, tržišno-marketinške pothvate i slično u jednoj regiji ili više usko povezanih regija, doprinose bržem razvoju poduzeća i primjeni suvremenih metoda rada. Na taj način ekonomija regije dobiva konkurentске prednosti. Ekomska politika vlasti u svakoj regiji preferira otvorenost regije za investiranje i poslovne poduhvate na internacionalnom temelju.

Klasteri povezuju tehnologije, industrije i uopće ekonomiju dviju regija ili čak više regija iz više zemalja. To može biti u okviru područja poslovanja (tekstil, drvo, metal i druge), u kojima se malo i srednje poduzetništvo razvija koristeći komunikacije, tehnologije i strane investicije iz drugih regija. Što je lokalna ekonomija otvorenija, a njezina ekomska politika i mjere podobnije, privlačenje poduzetnika i njihovog kapitala bit će učinkovitije. Temelji za iniciranje razvoja klastera mogu biti: strategija klastera u skladu s tržišnim mogućnostima, institucionalni čimbenici i potrebe klastera, odgovornost vlasti za razvoj klastera.

Vlada i asocijacije (komore, udruženja) pomažu razvoj klastera kroz uspostavljanje veza, odnosa i dijaloga tako da iz toga nastaju kooperacije među poduzećima i između mreža malih poduzeća, javnog sektora i nevladinih organizacija. Sve se događa na lokalnoj i regionalnoj razini. Ujednačavaju se inicijative i ciljevi, kreiraju kreditne linije, udruženje kapitala, angažiraju sponzori, uspostavlja sustav obrazovanja, itd.

Klaster kao specifična mreža povezanih subjekata vrlo brzo mijenja tržišne procese u regionalnim okvirima, jer kolektivne akcije sudionika u klasterima po sustavu grozdova ubrzavaju marketinške učinke u odnosu na dobavljače, kupce i uopće kanale distribucije. Istovremeno, ubrzava se specijalizacija malih poduzeća i njihovo svrstavanje u ekomske skupine i poslovne branše.

Ciljevi i učinci klasterskog pristupa jesu: podizanje konkurentnosti putem povezivanja poduzeća i institucija tako da oni mogu uspješnije uklanjati prepreke razvoju - povećanju produktivnosti, razvoju marketinga, prodaje, itd.; konkurentnost je sposobnost poduzeća/regije/države da svoje proizvode ili usluge prodaje u konkurenčiji s drugim poduzećima iz drugih zemalja, na održivoj razini profitabilnosti, kontinuirano tijekom dužeg

vremenskog razdoblja; iskustvo pokazuje da sve strane sektora - privatni i javni - trebaju surađivati; poboljšanje suradnje među poduzećima jača njihovu konkurentsku sposobnost; grupe poduzeća lakše mogu dostići kvalitetna i opće prihvatljiva rješenja; grupe poduzeća mogu lakše doći do razumijevanja, pomoći i podrške relevantnih institucija; razmjenom iskustava poduzeća mogu mnogo naučiti jedna od drugih; grupe poduzeća mogu lakše osigurati usluge eksperata (marketing, tehnologija, dizajn, itd.).

4. STRATEGIJE RAZVOJA KLASTERA

Klasteri su postali jedan od ključnih pojmove u novim razvojnim inicijativama, strategijama i politikama u posljednjih nekoliko godina ne samo u Europi, već i u svijetu. Europska unija je 2000. godine u Lisabonskoj strategiji (<http://www.ijf.hr/pojmovnik/lisabon.htm>, pristupljeno: 8. studenoga 2019) utvrdila da bi Europa trebala postati svjetski najkonkurentnija i dinamična ekonomija zasnovana na znanju. Mobiliziranje potencijala regionalnih klastera ključni je moment za dostizanje ambicioznih ciljeva definiranih u strategiji.

U današnje vrijeme regije i regionalna poduzeća sve više se suočavaju s izazovima globalnog tržišta. Konkurentnost regija nije uvjetovana samo pojedinim poduzećima, već sve više inovativnim aktivnostima cijelih industrija i sektora. Očekivanja i potencijalne koristi od klaster inicijativa za poduzeća i regije dodatni su poticaj vladama i ostalim javnim čimbenicima da se uključe u promicanje klasterskih politika. Dobro razvijeno okrugnjavanje međusobno povezanih poslova unaprjeđuje tri vrlo važna čimbenika. Ono *povećava produktivnost* (kroz proces specijalizacije, pristup informacijama, međusobni sinergijski učinak umreženih poduzeća i bolji pristup javnim dobrima), *ubrzava proces inovacija* (kroz zajednička istraživanja i razvoj, jačanje konkurenčije) i *stvara nove poslovne formacije* (kroz popunjavanje tržišnih niša i proširenje granica klaster mape).

Strategije razvoja klastera su relativno ujednačene. Tamo gdje postoje razlike one su neznatne. Oblici podrške iz okruženja (porezna politika, pravni okvir, operativna administracija, uspostavljanje povoljne klime za poduzetništvo, obrazovni procesi, informacijska podrška), svuda su približno istog karaktera. Različito može biti, primjerice, u višedimenzionalnosti mjera i finansijskoj snazi podrške. Programi razvoja klastera obuhvaćaju poticanje

suradnje među poduzećima unutar sektora, utvrđivanje potrebnih informacija, povezivanje poduzetnika, poticanje rada asocijacija, pokretanje raznih mehanizama sustava. Osim podrške važne za vanjske poslovne procese, oblici podrške unutar sektora vode također ka implementaciji strategije razvoja klastera.

Korištenje saznanja o dobrom strategijama razvoja klastera u svijetu, i uspješnim rezultatima njihovog ostvarivanja, doprinose da se u svim novim slučajevima uspostavljaju dobra rješenja njihovog rada i razvoja. Unatoč tome, javljaju se i razlike u razvoju klastera najčešće zbog različitog stupnja razvijenosti regija, razina uključivanja vlade u model razvoja malih i srednjih poduzeća, snage industrijske baze, kritične mase ljudi poduzetničkog duha i zainteresiranosti nositelja čimbenika okruženja uopće.

U razvijenim zemljama lokalne i regionalne vlade iniciraju razvoj klastera i u tome uspijevaju s obzirom na dobro poznavanje ekonomskih procesa. U nerazvijenim i u malim zemljama poduhvati ove vrste poduzimaju se na razini države, naročito kad se zna da lokalne i regionalne vlasti nisu spremne poticati razvoj klastera. Sve je intenzivnija praksa gdje inicijative za klastere pokreću dvije zemlje tamo gdje to omogućava infrastruktura i okruženje u malograničnim odnosima.

Programi razvoja klastera mogu se fokusirati na razne odvojene načine ili njihove kombinacije:

- ❖ originalne klaster strategije koje zahtijevaju ekonomsku bazu sposobnu da, po dubini i širini, promovira razvoj identificiranog klastera podrškom informacijskim tijekovima, porasta interakcije među lokalnim firmama, promjenama (prilagođavanju) infrastrukture, razvoju ljudskih resursa, itd.
- ❖ presađene klaster strategije (transplant strategije) pokušavaju graditi strategije preko atraktivnih vanjskih poduzeća ili poticanja dobavljača drugih važnih poduzeća. Neke strategije se orijentiraju na tradicionalna poduzeća izvana, a ostale oslanjaju na snage lokalne ekonomije. Pri tome se često koristi politika udruženih snaga u pravcu jačanja veza između stranih investitora i lokalnih poduzeća.
- ❖ hibridna strategija, kad program uzima u obzir vanjske investitore ili kad tradicionalna strategija može uspješno kreirati kritičnu masu lokalnih snaga i poduzeća koje se mogu uključiti u više organskih programa. Uspješno okupljanje stranih i domaćih partnera često čini temelj razvoja

klastera. Strategije imaju prednosti i nedostatke. Optimalan pristup zavisi od postojeće ekonomske situacije i mogućnosti institucionalnih čimbenika na lokalnoj razini, kao i vještine kombiniranja razvojnih pothvata (Porter, 1998).

Posebnost klasterima, u pojedinim regijama u odnosu na druge klastere i u drugim regijama, daju industrijske specifičnosti, tradicija i inovatorska dinamika. Također, razina uključivanja regionalne vlade i njezinih institucija ili agencija, pa i dostignuta razina spoznavanja i prihvaćanja ovakvog modela razvoja malog i srednjeg poduzetništva, utječe na prepoznatljivost pojedinih klastera. Potreba učešća lokalne ili regionalne vlade u razvoju klastera malih poduzeća je veća nego u drugim razvojnim poduhvatima. I to zbog činjenice da se na temeljima ovog modela osim izgradnje infrastrukture javlja početak rada većeg broja sasvim novih poduzeća iz odabranih sektora. To sve skupa izaziva visoke troškove izgradnje, visok rizik ulaska u biznis i uspostavljanje snažne konkurenциje poduzećima s tradicijom. Navedene specifičnosti zahtijevaju ozbiljne istraživačke i plansko-razvojne poduhvate da bi se donijele ispravne odluke u cilju dugoročne opravdanosti ulaganja i minimizacije naznačene nepovoljnosti.

5. RAZVOJ REGIONALNIH KLASTERA

Konkurentnost nacionalnog gospodarstva u cjelini proizlazi iz konkurentske sposobnosti nacionalnih industrija. Za svaku zemlju postoji zajednički čimbenici koji, utječući na konkurentnost lokalnih i regionalnih industrija, neizravno određuju ukupnu konkurentsku sposobnost nacionalnog gospodarstva. Tim čimbenicima bavi se i regionalna politika, pa se može govoriti o isprepletenosti regionalne politike i politike konkurentnosti.

Regionalna politika podrazumijeva programsku i financijsku koordinaciju sektorskih politika na regionalnoj razini. Suvremena regionalna politika pridaje strateško značenje industrijskom restrukturiranju i drugim strukturnim prilagodbama u regijama koje zaostaju u razvoju. Pojedine mјere regionalne politike vrlo se intenzivno primjenjuju i u razvijenim regijama, kako bi se i dalje podizala razina njihove gospodarske i tehnološke konkurentnosti.

Prema Krugmanu (1991) geografski raspored ekonomske aktivnosti nastaje kao rezultat odnosa između tzv. centripetalnih sila koje potiču

okrupnjavanje ekonomskih aktivnosti, odnosno aglomeraciju i tzv. centrifugalnih sila koje ograničavaju proces aglomeracije. Centripetalne sile jesu: efekti veličine tržišta, razvijena tržišta rada, prave pozitivne eksternalije. Centrifugalne sile čine nepokretni čimbenici proizvodnje, zemljишne rente i prave negativne eksternalije. Za razliku od neoklasične teorije, modeli *Nove ekonomiske geografije* daju jasna objašnjenja za rast regionalnih razlika, ali i za njihovo smanjivanje (slučaj kad su transportni troškovi izrazito niski pa se povećavaju). Konačan ishod ovisi o snazi centripetalnih i centrifugalnih sila. Ako prve nadvladaju, onda je geografska koncentracija, odnosno porast razlika vjerovatno ishod. U slučaju jačih centrifugalnih sila, može se očekivati smanjenje regionalnih razlika.

Poduzeća i institucije povezane u klasterne imaju neke značajne karakteristike. Jedna od njih jest lokacijska blizina, koja znači da svi sudionici klastera moraju biti dovoljno blizu u prostoru. Druga značajka su međusobne povezanosti koje znače da njihove aktivnosti moraju dijeliti zajednički cilj. Sljedeća je interakcija koja znači da su svi sudionici blizu i da je neophodna njihova aktivna interakcija. Četvrta karakteristika jest kritična masa koja znači da je neophodan dovoljan broj sudionika koji će imati značajan utjecaj na poslovanje poduzeća.

Europska komisija posebnu pozornost daje podrškama razvoja klastera. Osiguranje podataka o klasterima, formiranje mnogih privatno-javnih istraživačkih grupa fokusiranih na klasterne i podrška regionalnim inicijativama za klasterne, postaju bitnim ulogama Europske komisije. Strategijom Europa 2020 potiče se konkurentnost gospodarstva i jačanje inovativnog potencijala i tehnološkog razvoja povezivanjem sa sveučilištima i istraživačkim centrima radi komercijalizacije znanstvenih dostignuća.

U okviru *Europe 2020* važne su dvije inicijative: inovacijska unija (Innovation Union), raspoloživo na http://ec.europa.eu/research/innovation-union/index_en.cfm, pristupljeno: 6. studenoga 2019., i pametna specijalizacija (Smart specialisation, raspoloživo na http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/2014/smart_specialisation_en.pdf, pristupljeno: 6. studenoga 2019.), Inovacijska unija temelji se na znanju, stvaranju inovacija za tržište i partnerstvu na temelju inovacije. Potiče se suradnja poslovne i akademske zajednice na razvoju novih nastavnih planova za inovacijske vještine, istraživački projekti u javnom sektoru i financiranje društvenih (socijalnih) inovacija. Pametna

specijalizacija podrazumijeva identifikaciju jedinstvenih obilježja i potencijala svake zemlje i regije, isticanje konkurenčkih prednosti, okupljanje regionalnih dionika i sredstava oko vizije budućnosti utemeljene na izvrsnosti te jačanje regionalnih inovacijskih sustava i povećavanje razmjene znanja.

6. ZAKLJUČAK

Regionalna ekonomija i regionalna politika područja su koja obuhvaćaju temeljne teorijske postavke istih i upućuju na daljnja razmatranja aktualnih problema i izazova. U globalnim ekonomijama, konkurenčnost ovisi o sposobnosti iskorištavanja raspoloživih znanja, vještina i poduzetničke kreativnosti. Regije igraju ključnu ulogu u mobilizaciji tih resursa,

Globalizacija treba regionalizaciju kako bi se mogla ugraditi u lokalne okvire. Temeljni je cilj ostvariti cijeloviti regionalni razvoj u okviru ukupnog razvoja zemlje. Politika regionalnog razvoja mora biti usmjerena na učinkoviti razvoj pojedinih regija na način da osigura niz povoljnih uvjeta za prijenos znanja, tehnologije, poduzetništva, finansijskih sredstava i, kroz to, postizanje cijelokupnog razvoja nacionalnog gospodarstva. Potrebno je takvo upravljanje regionalnim razvojem koje će usmjeravati, mijenjati i kontrolirati gospodarsko i društveno stanje kako bi se omogućilo svojevrsno korigiranje stanja nastalog pod utjecajem dinamičnog tržišnog mehanizma.

Kako je nacionalnim gospodarstvima sve teže sudjelovati u suvremenim globalizacijskim procesima, tako je na regionalnim razinama postavljena izuzetna odgovornost – biti karika gospodarskog lanca koja će otežavati ili olakšavati dugoročno održiv gospodarski rast i razvoj. Razvojnih izazova je sve više, a razvojne strategije sve su neizvjesnije. Pitanje regionalne konkurenčnosti sve je značajnije u širim ekonomskim, ali i socijalnim okvirima.

Koncept klastera prepoznat je kao važan pokretač konkurenčnosti i inovativnosti, a samim time i gospodarskog razvoja regije/države u kojoj se nalazi. Povezivanjem poduzeća u klasteru i suradnja s pratećim obrazovnim i znanstvenim ustanovama te državnim tijelima, može dovesti do stvaranja sinergijskog učinka te povećati konkurenčnost subjektima koji se nalaze unutar klastera za razliku od onih koji u istom okruženju djeluju samostalno.

Za kvalitetnu uspostavu, a kasnije i funkcioniranje klastera, ključna je pretpostavka razvoj društvenog kapitala, spremnost na kooperaciju i međusobno povjerenje između partnera (Barilović, Funda, 2010:42).

Upravljanje klasterima treba stvoriti kritičnu masu informacija, znanja, vještina i tehnologija kako bi se omogućilo grupama poduzeća da sagledaju nove organizacijske modele i njihove poslovne mogućnosti. Stalno treba investirati u umreženo upravljanje i izgradnju socijalnog kapitala, povećavati produktivnost kroz zajedničko komuniciranje i informacijske veze, povećavati inovativnost kroz zajednička istraživanja i razvoj, povećavati otvorenost, kako bi se omogućilo novim članovima klastera da donesu novo znanje, resurse, tehnologiju, iskustvo i veze s međunarodno umreženim strukturama.

LITERATURA

1. Barilović, Z., Funda, D., 2010. Klasteri kao čimbenik gospodarskog razvoja, u časopisu za teoriju i praksu menadžmenta «Lider», br. 15. – 16., str. 39. – 42., Novi Sad: CEKOM d.o.o.
2. Bogunović, A., 1991. Regionalna ekonomika, Zagreb, Narodne novine.
3. Bogunović, A., 2001. Ekonomski integracije i regionalna politika, Zagreb: Mikrorad.
4. Dragičević, M., 2012. Konkurentnost projekt za Hrvatsku, Zagreb: Školska knjiga.
5. Dragičević, M., 2013. Klasteri i politike razvoja klastera, Zagreb: Ekonomski fakultet sveučilišta u Zagrebu.
6. European Commission. Innovation Union a Europe 2020 Initiative, 2014. Bruxelles, European Commission, raspoloživo na http://ec.europa.eu/research/innovation-union/index_en.cfm. [6. 11. 2019.]
7. European Commission. National/regional innovation strategies for smart specialisation (RIS3), Cohesion Policy, 2014-2020.. 2014. Bruxelles, European Commission, raspoloživo na http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/2014/smart_specialisation_en.pdf. [6. 11. 2019.]
8. Fröhlich, Z., 1999. Koncepcija regionalnog gospodarskog razvijatka Republike Hrvatske, Zagreb, Zagreb: Ekonomski institut Zagreb.
9. Hauc, A., 2007. Projektni menadžment i projektno poslovanje. Zagreb: M.E.P. Consult.
10. Kolaković, M., 2006. Poduzetništvo u ekonomiji znanja, Zagreb: Sinergija.
11. Krugman, P., 1991. Geography and Trade, Cambridge: MIT Press.
12. Lisabonska strategija, <http://www.ijf.hr/pojmovnik/lisabon.htm>. [8. 11. 2019.]

13. Maier, G., Tödtling, F., 1996. Regional - und Stadtökonomik 2, Wien, New York: Springer-Verlag.
14. Porter, M., 1990. The Competitive Advantages of Nations, New York: The Free Press.
15. Porter, M., 1998. Clusters and Competition: New Agendas for Companies, Governments and Institutions, Boston: Harvard Business School Press.
16. Skupina autora, 2003. Projekt: Podrška Ministarstvu za javne radove, obnovu i graditeljstvo u utvrđivanju regionalne politike Hrvatske, Zagreb: Institut za međunarodne odnose.

**AFIRMIRANJE I ZAGOVARANJE ENERGETSKE POLITIKE U
FUNKCIJI EKONOMSKOG RASTA I RAZVOJA**

**AFFIRMATION AND ADVOCACY OF ENERGY POLICY IN THE
FUNCTION OF ECONOMIC GROWTH AND DEVELOPMENT**

Stručni članak

*Doc. dr. Emir Tahirović**

Sažetak

Jedan od najvažnijih i najznačajnijih sektora država u savremenom svijetu je energetski sektor. Od razvijenosti energetskog sektora i energetskih potencijala, u današnjem vremenu bitno ovisi i pozicija države u međunarodnim (globalnim) okvirima. Države s razvijenim energetskim sektorom su ključni globalni igrači i akteri svih dešavanja u svijetu. Takve države su jasno i precizno formulirane i implementirale energetske politike u praksi, shvaćajući na pravi način njihov značaj i važnost za razvoj. Međutim, energetske politike, iako značajne i važne za razvoj država, osobito onih manje razvijenih ili nerazvijenih, u novije doba se nalaze pred stalnim izazovima. Eksterni efekti koji nastaju aktiviranjem energetskih potencijala, došli su u fokus svjetske javnosti. Zagovornici politika zaštite okoliša strogo se protive napretku i razvoju energetskog sektora, zbog eksternih efekata koje razvoj tog sektora producira. Problem je jedino moguće rješavati adekvatnim usaglašavanjem energetske politike i politike zaštite okoliša, budući da su obje te sektorske posebne javne politike potrebne svakoj državi. Rješiti konflikt i jaz između njih je izuzetno složen i zahtjevan zadatak. Prezentirani rezultati analize potvrđuju tezu o značaju i važnosti energetskog sektora i adekvatni energetskih javnih politika za razvoj savremenih država. Zaključak je kako zagovaranje energetskih javnih politika treba biti prisutno, ali uz obavezno uvažavanje i komplementiranje sa drugim vezanim javnim politikama, prvenstveno politikom zaštite okoliša. Od njihovog usaglašavanja i integriranja ovisi i adekvatno implementiranje koncepta održivog razvoja.

* Fakultet za upravu – pridružena članica Univerziteta u Sarajevu, E-mail: emir.tahirovic.fu@unsa.ba

Ključne riječi: javne politike, energetska politika, Europska unija, razvoj, zaštita okoliša.

Abstract

One of the most crucial and most important sectors in contemporary countrys is energetic sector. Development of energetic sectors and energetic potencials deeply depends on one countrys position on the global scale. Countrys with well developed energy sector are key players and global actors of all events in the world. Countrys as such clearly and precisely formulated and implemented energetic politics into practice realising in the right way their importance for future growth. However, energetic politics althou crucial and important for countrys developments, especially those less or non developed in new times find themself in front of constant obstacles. External effects that take place when energetic potencial is activated got into global pollicys eye. Advocates of enviornmental protection are strongly against growth and developments of energetic sector because of external effects that sector produces. This problem is only possible to solve by adequately harmonising energetic politicsand enviormentl protection politics,since both of those public sector pollicys are important to one country. Conclusion is that how by adovacy of energetic public pollicys should be present, but with requierd respect for other public pollicys, mainly enviromental protection policy. Adequete implementing depends on theyr synchronisation of sustainable life.

Key words: public policy, energy policy, European Union, development, environmental protection

1. UVODNA RAZMATRANJA

Razvrstavanja i klasifikaciranja javnih politika nastala pod utjecajem permanentnog širenja javnog sektora (osobito tokom 20-og stoljeća), kao i društvenih djelatnosti, interesa i ciljeva, a koje je potrebno regulirati i zadovoljavati. Stoga, koliko god je velika lepeza društvenog aktivizma i djelatnosti ljudi, toliko je i široka lepeza javnih politika koje pokrivaju sve te

oblasti. Savremena klasifikacija javnih politika se temelji na tri važna aspekta, a to su sljedeći aspekti: 1) područje djelovanja; 2) ciljne skupine i 3) institucionalni okvir (Kuka, 2018).

Jednu od širih i detaljnih klasifikacija javnih politika prema području djelovanja dala je hrvatska teoretičarka javnih politika Ana Petek. Prema taksonomiji temeljnih javnih politika, koju je ponudila Ana Petek, izdvaja se pet (5) osnovnih skupina ili grozdova srodnih javnih politika. Oni čine arenu (polje) djelovanja javnih politika. Tih pet skupina su (Petek, 2012):

- 1) klasični državni resori
- 2) ekonomske politike
- 3) socijalne politike
- 4) posebne sektorske politike
- 5) ostale politike.

U okviru posebnih sektorskih politika, nalaze se: poljoprivredna politika; energetska politika; prometno-infrastrukturna politika; komunikacijsko-informacijska politika (komunikacijska politika i politika razvoja informacijskog društva; medijska politika; vodna politika; politika zaštite okoliša i politika istraživanja i razvoja (znanstvena politika i politika tehnološkog razvoja). Evidentno je kako se u samom vrhu posebnih sektorskih javnih politika nalazi energetska politika, kao važan aspekt za razvoj društva i države u cjelini.

2. TERMINOLOŠKO ODREĐENJE POJMA “ENERGETSKA POLITIKA“

Prema prihvaćenoj taksonomiji temeljnih nacionalnih javnih politika, a koju je sistematicno priredila i prezentirala Ana Petek, energetska politika je smještena u dio posebnih sektorskih javnih politika. Međutim, da bi se moglo govoriti, približiti i elaborirati energetska politika, neophodno je prethodno odrediti sam pojam energetska politika. Evidentno je da se radi o sublimiranju pojmove energije i politike.

U *Leksikonu održivog razvoja*, pod pojmom energija se podrazumijeva „sposobnost nekog tijela ili mase tvari da obavi neki rad. Promjena energije jednaka je izvršenom radu i izražava se mjernom jedinicom džulom (J) u čast engleskog fizičara Jamesa Prescotta Joulea“ (Bačun et al., 2012). Dragan

Marković smatra kako je „energija uzrok svemu što se događa oko nas... Energija je sposobnost obavljanja rada“ (Marković, 2010).

Širenjem spoznaja vezanih za energiju i njene pojavnje oblike, nastala je i posebna znanstvena i praktična disciplina pod nazivom energetika. U današnje vrijeme, energetika je postala ključnim pitanjem savremenog globaliziranog svijeta. Permanentnim globalnim procesom širenja produciranja i trošenja proizvoda i usluga, došlo je do povećanja potrošnje svih oblika energije (energenata). Pitanja energetike sve više postaju pitanja kojima nacionalne države i različite nacionalne ideologije poklanjamaju sve veću pozornost. Temeljem takvih ideologiziranih pitanja, javljaju se i različite interesne konfrontacije država svijeta. Tako, „u kontekstu energetike najočitija je konfrontacija neoliberalizma – usmjerena prema liberalizaciji ekonomskih odnosa i poticanju konkurentnosti i nacionalnih interesa“ (Teodorović et al., 2006).

Proizvodnja i potrošnja energije izaziva značajne eksterne efekte (eksternalije). Naime, „sva proizvodnja i potrošnja energije doprinosi zagađenju vazduha, vode, zemljišta i stvara rizike za ljudsko zdravlje i prirodu“ (Rakić i Kolašinac, 2009). Ovo se osobito odnosi na današnje vrijeme, gdje interesna pohlepa za sve većim i brzim bogatstvom pojedinaca i skupina, marginalizira posljedice koje takav pristup izaziva. Navedeni problemi tražili su brza rješenja za rješavanje pitanja eksternalija. Tako se kao ključni akter tog procesa pojavila država, sa zadatkom da na adekvatan način uredi pitanja energije i energetike kao značajne okosnice razvoja svake nacionalne ekonomije. Interveniranjem države u oblast energije i energetike nastala je još jedna javna politika, a to je energetska politika. Ona je direktni rezultat i produkt državnog intervencionizma u oblast energetike.

Jedan od najznačajnijih teoretičara energetske politike, Fransis Mekgovan (*Francis McGowan*) smatra kako ona obuhvata „intervencije u sektor proizvodnje ugljena, električne energije, nafte i plina, kao i nuklearne energije i obnovljivih izvora energije, te aktivnosti usmjerenе na poboljšanje energetske učinkovitosti u opskrbi i potrošnji. Službena energetska politika može se definirati kao strategija koju jasno elaborira i eksplicitno formulira vlada kako bi upravljala sadašnjom i budućom energetskom ravnotežom“ (McGowan, 1996).

Energetski sektor u okviru svake nacionalne ekonomije je kompleksan, pa je, samim time, i svaka nacionalna energetska politika višedimenzionalna,

budući da je neraskidivo povezana i s nekim drugim javnim politikama. Osobito je ta povezanost izražena između energetske politike i politike zaštite okoliša, čije usaglašavanje i integriranje predstavlja složen i zahtjevan zadatak za svaku pojedinu nacionalnu ekonomiju.

Kako naglašava Davor Stipetić, „politika zaštite okoliša i energetska politika toliko su isprepletene da odluke koje se donose radi zaštite okoliša i suzbijanja klimatskih promjena (primjerice, smanjenja emisije stakleničkih plinova i drugih negativnih eksternalija izgaranja fosilnih goriva, kao što su ispuštanje i stvaranje sumpornog dioksida, teških metala ili 'kiselih kiša') izravno utječu na odluke o energiji, a napose na preusmjeravanje energetske tehnologije na čistu energiju“ (Stipetić, 2013). Imajući u vidu navedene činjenice, „države percipiraju energetsku politiku kao strateško pitanje jer je čak i minimalno funkcioniranje svake države, uključujući i njezinu obranu, nezamislivo bez odgovarajuće energetske politike“ (Prontera, 2009).

3. CILJEVI – GLAVNI PRIORITETI I KLJUČNA STRATEGIJSKA OPREDJELJENJA ENERGETSKE POLITIKE

Osnovni cilj energetske politike svake države je postizanje većeg stupnja energetskog rasta i razvoja u svim aspektima koji spadaju u okvire energetskog sektora (proizvodnja električne energije, nafte, uglja, plina, iskorištavanje minerala). U novije doba, države su svoje energetske politike, strategije i potrošače usmjerile na obnovljive izvore energije.

Savremena ekonomска literatura prirodne resurse dijeli u svje osnovne skupine, i to: obnovljive prirodne resurse i neobnovljive prirodne resurse. Prema Radmilu Pešiću, u skupinu obnovljivih resursa se ubrajaju (Pešić, 2002):

- a) prirodni, biološki, fondovi, na pr. ribe u slobodnoj vodi, ili šume; i
- b) energetski tokovi, npr. sunčana energija, energija vetra, plime i oseke itd.

Jedan od ključnih razloga takvih pristupa jeste jačanje politika i praksi zaštite okoliša i zagovornika tih politika. Ta pitanja su u današnjem vremenu dostigla i postigla globalni značaj, zahvaljujući nizu međunarodnih

sporazuma, konvencija, a koji obavezuju države da svoje politike, osobito energetsku, podrede i usmjere prema principima globalne zaštite okoliša i životne sredine. Imajući u vidu navedene činjenice, države „percipiraju energetsku politiku kao strateško pitanje jer je čak i minimalno funkcioniranje svake države, uključujući i njezinu obranu, nezamislivo bez odgovarajuće energetske politike“ (Prontera, 2009).

Pored navedenog ključnog, temeljnog, općeg cilja, u ciljeve, a ujedno i zadatke i ključna strategijska opredjeljenja svake nacionalne energetske politike ubrajaju se:

- ✓ obezbjeđenje normalnog funkcioniranja i egzistiranja nacionalnog energetskog tržišta na principima tržište ekonomije;
- ✓ obezbjeđenje funkcionalne opskrbe energijom i energentima svih korisnika (potrošača);
- ✓ afirmiranje i promicanje energetske efikasnosti i efektivnosti;
- ✓ usvajanje nacionalnih energetskih politika usmjerenih na povezivanje u energetske mreže sa drugim državama i međunarodnim organizacijama,...

Pitanja proizvodnje i korištenja energije su, stoga, u današnjem vremenu postala dijelom skupine ključnih pitanja i djelatnosti poput produkcije i korištenja hrane, sirovina, obezbjeđenja pitke vode. Neminovnosti rasta i razvoja u savremenom dobu, nametat će permanentnu potrebu za jačanjem energetskog sektora i energetske politike svake države koja želi opstati i biti akterom u globalnim energetskim kretanjima. Sve to će pratiti neminovnosti usaglašavanja i integriranja energetskih politika s politikama zaštite okoliša, na svim nivoima.

4. AKTERI KREIRANJA I IMPLEMENTIRANJA ENERGETSKE POLITIKE

Prilikom elaboriranja javnih politika, osobitu pozornost treba posvetiti akterima kreiranja i implementiranja javnih politika. Akteri su često i sastavnica i temeljna odrednica mnogobrojnih definicija javnih politika. Tako se javne politike definiraju kao „iskazi vlade o tome što kani ili ne kani učiniti, uključujući zakone, propise, odluke ili uredbe“ (Carmani, 2013). U navedenoj definiciji je eksplikito navedeno kako su upravo vlade, ne samo

implementatori, već i ključni akteri procesa kreiranja javnih politika. Međutim, oni nisu i jedini uključeni akteri. Naime, akteri procesa kreiranja javnih politika su sve one individue, organizacije, ustanove i institucije (vladine i nevladine) na koje se neposredno ili posredno odnose određene javne politike koje se kreiraju i implementiraju. Na takav način i kroz takav pristup, formira se i djeluje svojevrsna zajednica kreatora javne politike (*public policy community*). To je „zajednica različitih aktera koji su zainteresirani za rješavanje određenog problema javne politike i koji učestvuju u procesu kreiranja javne politike“ (Priručnik za analizu javnih politika, 2007).

Zajednicu kreatora energetskih javnih politika analizira i Andrea Prontera (*Andrea Prontera*), koji se osobito bavio pitanjima energetskih politika. On, s obzirom na kompleksnost energetskih pitanja, predlaže razlikovanje „unutarnje i vanjske energetske politike“, uz činjenicu što „u objema su glavni akteri vlade, velike energetske tvrtke i eksperti“, s tim što se u „unutarnjoj energetskoj politici pojavljuje i niz drugih aktera (privatne tvrtke, neovisne agencije koje određuju standarde i transparentno određivanje cijena, lokalni akteri, primjerice, u EU kao posljedica politike decentralizacije, udruge potrošača, itd.)“ (Prontera, 2009).

Evidentno je kako je mnogo aktera izvan same vlasti koji učestvuju u procesu kreiranja i implementiranja energetskih javnih politika, osobito kada se radi o unutarnjim (nacionalnim) energetskim javnim politikama. Ono što je nesporna činjenica jeste i to da su vlade i parlamenti oni akteri koji najviše utječu na kreiranje i implementiranje energetskih javnih politika i donošenje odluka o konačnoj sadržini kreirane energetske politike. Dakle, radi se o tzv. hegemoniji (nadmoći) u procesu kreiranja (stvaranja) energetskih javnih politika (*hegemony in the public policy process*), a ona je prisutna na dva nivoa, i to (Petković, 2013): međunarodnom i nacionalnom. Oba ova nivoa djelovanja i odlučivanja su za vlade izuzetno značajna. Svakoj državi je cilj postaviti jaku i stabilnu energetsku politiku ne samo u okviru nacionalnog energetskog sektora, već biti ključnim akterom i po pitanju odbrane nacionalnih energetskih politika i strategija na širem (međunarodnom, globalnom) planu. U tom segmentu osobita pozornost se poklanja procesima i mehanizmima zagovaranja energetskih politika.

5. JAVNO ZAGOVARANJE ENERGETSKE POLITIKE I NJEN ZNAČAJ ZA RAZVOJ EKONOMIJE

Javno zagovaranje energetskih politika predstavlja izuzetno značajan aspekt u procesu kreiranja i implementiranja energetskih politika u praksi. Kao akteri tog procesa pojavljuju se, kako same vlade (koje teže procesom zagovaranja realizirati strateške energetske projekte), tako i privatna poduzeća, neovisne i druge privatne agencije (koje kroz taj proces nastoje ostvariti zarade, obzirom da su eneregetski projekti većinom skupi i zahtjevni projekti).

Zagovaranjem energetskih politika nastoji se, u prvom redu, „podići i usmjeriti pažnja zajednice i poslovnog sektora na postojanje važnog pitanja i usmjeravanje donositelja odluka prema rješavanju postojeće situacije i promjeni nabolje. Zagovaranje obuhvaća rad s ljudima i organizacijama u ostvarenju održive promjene“ (Bačun et al., 2012).

Budući da implementiranje energetskih politika i strategija u praksi doprinosi ukupnom društvenom i državnom razvoju, te rastu nacionalne ekonomije, zagovaranje energetskih politika je nezaobilazna tema rasprava i svakako da će tako biti i u buduće. Međutim, čest je slučaj da zagovarači energetskih javnih politika, u zanosu koji se ogleda u ekonomskom rastu i razvoju, kao i u osobnom profitu, često svjesno izostavljaju u tom zagovaranju pitanja koja se tiču zaštite okoliša i životne sredine. Takav neracionalan pristup i neracionalno zagovaranje energetskih politika može imati nesagleđive posljedice. Stoga, racionalnost (racionalitet), kao važna odrednica svakog procesa odlučivanja, pa tako i zagovaranja, treba biti ključna vrijednosna orijentacija svih uključenih aktera.

Energetska politika i energetski sektor je važan dio svake nacionalne (državne) ili globalne politike. U većini država, energetska politika pozicionirana je kao posebna sektorska javna politika. Pozicionirana je u nadležnosti ekonomskih resora države. Na energetsku politiku se gleda kao na jednog od ključnih razvojnih strategija i pravaca država. Osobito se to odnosi na one države koje raspolažu značajnim prirodnim i drugim resursima. U svijetu je još uvijek dominantna percepcija država kako je „energetska politika strateško pitanje od nacionalne važnosti“ (Stipetić, 2013), jer omogućava povoljan položaj države na globalnom planu.

S obzirom da je energetski sektor usko vezan s razvojem novih (modernih) tehnologije, to države sve više ulažu u razvoj novih tehnologija i inoviranje procesa rada. Nove energetske tehnologije omogućavaju brz i efikasan razvoj energetskog sektora i sve veći broj usvojenih i implementiranih konkretnih energetskih politika, uz manje troškove u odnosu na ranija razdoblja. Davor Stipetić naglašava kako „evolucija energetske politike u bilo kojoj zemlji funkcija je razvoja i primjene novih energetskih tehnologija; to je zacjelo i razlog što je ona češće predmetom analize ekonomista i stručnjaka iz područja tehničkih znanosti nego politologija“ (Stipetić, 2013). Dakle, radi se o savremenom razvoju i afirmaciji nekih novih nacionalnih energetskih paradigmi koje omogućavaju državama ubrzan rast i razvoj u permanentno promjenjivom vremenu punom rizika i prijetnji. Suština razvoja nove energetske paradigme prema Majklu Bradšovu (*Michael J. Bradshaw*) jeste „kako dizajnirati novu energetsku politiku u čijem se središtu nalaze sigurnost opskrbe i klimatske promjene“ (Bradshaw, 2010).

Jaka energetska politika osigurava energetsku, pa i mnogo širu sigurnost svakoj državi, jer se pozitivne eksternalije dobrih i jakih nacionalnih energetskih politika preljevaju i izvan nacionalnih granica. A upravo „nacionalni interesi u energetici pokušavaju svoj smisao zasnovati na konceptu energetske sigurnosti“ (Teodorović et al., 2006).

Suvremeni procesi liberalizacije (osobito tržišta) omogućavaju državama da usvoje nove strategije energetskog razvoja i afirmiranja energetskih javnih politika. Razvojem tržišta „ne samo što je nastao i razvijao se liberalni kapitalistički sustav nego je tržište i danas njegova najbitnija institucija, koja povezuje sudionike ekonomskog života svih suvremenih društava“ (Dragičević, 1996). Liberalizira se potražnja za ključnim energetima, osobito električnom energijom i plinom, što državama omogućava nadoknadu nedostataka pojedinih ključnih resursa kojima eventualno ne raspolažu u dovoljnoj mjeri ili ih ne posjeduju. Dakle, „uloga države mora kontinuirano prilagođavati kako promenama u novonastalim situacijama u nacionalnoj ekonomiji, tako i dominirajućim tendencijama u svetskoj privredi“ (Veselinović, 2010).

6. ENERGETSKA POLITIKA EUOPSKE UNIJE

Jedinstveno ili „unutarnje“ tržište glavni je ekonomski pokretač Europske unije, koji omogućava slobodno kretanje većine robe, usluga, novca i osoba. Drugi je ključni cilj razvijanje tog golemog resursa i u drugim područjima poput tržišta energije, znanja i kapitala kako bi stanovnici država članica Europske unije od njega imali što veću korist.

U današnjem vremenu, Europska unija se suočava s izazovima glede emisije štetnih i zagađivih gasova, s jedne strane i postizanja energetske efikasnosti i održivosti, s druge strane. Energetska politika Europske unije „ima za cilj da dođe do nove industrijske revolucije i rasta energetske efikasnosti privrede sa niskom emisijom ugljen-dioksida“ (Đorđević i Veselinović, 2015). S ciljem implementiranja navedenog, Europska unija je postavila određene ciljeve svoje energetske politike koje je u budućem periodu neophodno realizirati i implementirati. U tom smislu, ciljevi energetske politike Europske unije su (Tomšić, 2014):

- ✓ Konkurentnost: unutarnje tržište, natjecanje, prekogranični vodovi (TEN-T), europska električna mreža, istraživanja i inovacije (čisti ugljen, izdvajanje ugljika, alternativna goriva, energetska učinkovitost, nuklearna);
- ✓ Okoliš: obnovljivi izvori, energetska učinkovitost, nuklearna, inovacije i istraživanje, trgovanje emisijama;
- ✓ Sigurnost opskrbe: međunarodni dijalog, europsko upravljanje zalihami (nafta/plin), redefiniranje kapaciteta i zaliha energije, diversifikacija.

Također, Europska unija je donijela i jedinstvenu strategiju energetskog razvoja i ublažavanja klimatskih promjena, čime se pozicionirala u svjetskog (globalnog) lidera u borbi protiv klimatskih promjena. Ciljevi te jedinstvene politike do 2020. godine su (Tomšić, 2014): 20% smanjenja emisija stakleničkih plinova; 20% proizvodnje energije iz obnovljivih izvora; 20% ušteda energije i 10% obnovljivih izvora energije u ukupnoj potrošnji goriva za prijevoz.

Evidentno je kako Europska unija veliku pozornost posvećuje svojoj energetskoj politici, budući da se postavila u poziciju ključnog aktera u borbi protiv klimatskih promjena i zagađenja okoliša kao važnih civilizacijskih

problema. Tim pitanjima i problemima pristupa ozbiljno, racionalno i na visokoj razini. Niz strateških i drugih dokumenata iz oblasti energetskog rasta i razvoja koje je usvojila Europska unija čini ključ njene energetske politike. Svi ti dokumenti obavezuje države članice i one koje to žele postati na strogo pridržavanje, poštivanje i implementiranje energetskih ciljeva i zadataka.

Energetska politika sastavni je dio jednog od ključnih stubova na kojima počiva Unija. U tom kontekstu, Europska unija „čvrsto obavezuje svoje institucije da sprovode racionalnu energetsku potrošnju, na bazi sigurnijeg i konkurentnijeg energetskog tržišta, a koje bi bilo u funkciji održive energije... Nova energetska politika Europske unije stavlja akcenat na mere koje osiguravaju solidarnost između država članica i diverzifikaciju izvora snadbevanja i transportnih puteva.“ Isto tako, „izgradnja zajedničkih regionalnih tržišta dio je politike razvoja energetike Europske Unije (EU). U svjetlu općeg konsenzusa o trendu dugoročnog porasta cijene energenata Europa poduzima mjere za povećanom sigurnošću i stabilnošću opskrbe energentima. Nova strategija koja se temelji na diversifikaciji izvora energije, primjeni novih tehnologija pomoći pojačanih mjera horizontalnih potpora i povećanoj učinkovitosti potrošnje nameće novu zajedničku energetsku politiku“ (Teodorović et al., 2006).

Dakle, od ključne je važnosti međusobna saradnja država članica Europske unije u implementiranju njene energetske politike temeljene na racionalnim principima. Suština takvog pristupa je postizanje stanja uzajamnog integriranja i usaglašavanja energetske politike Europske unije s politikama zaštite okoliša i životne sredine. U tom cilju, današnja Europska unija svoju energetsku politiku je usmjerila u dva ključna smjera, a oni su:

- 1) racionalno korištenje energije kroz primjenu mjera energetske efikasnosti i
- 2) zamjena fosilnih goriva sa obnovljivim izvorima energije.

7. ENERGETSKA POLITIKA I POLITIKA ZAŠTITE OKOLIŠA – USAGLAŠAVANJE I RJEŠAVANJE KONFLIKTA

U teoriji i praksi su razvijena četiri načina na koje je država pokušala podstaći pojedince i poduzeća na društveno efikasno ponašanje kada je u pitanju zaštita okoliša, a to su (Stiglitz, 2004):

- ✓ novčane kazne i porezi;
- ✓ subvencije;
- ✓ transferzibilne dozvole, i
- ✓ regulacija.

Kako dalje naglašava Džozef Stiglic (*Joseph E. Stiglitz*), „sistem kazni može da pomogne u postizanju Pareto - efikasnih rezultata ukoliko postoje valjane informacije u vezi s graničnim društvenim koristima od eksternih efekata (kao kada je u pitanju zagađenje), a kazne se mogu korigovati u skladu s njihovim troškovima. Iako omogućavaju efikasno smanjenje, subvencije za smanjenje zagađenja dovešće do prekomerne proizvodnje proizvoda koji izazivaju zagađenje. Oni što od sistema kazni imaju koristi, u principu su više nego sposobni da obeštete gubitnike, ali su u praksi ta obeštećenja retka. Stoga, opredeljenje za sistem kontrole eksternih efekata ima značajne distributivne posledice. Transferzibilne dozvole takođe mogu da dovedu do efikasnog smanjenja zagađenja (ograničavaju količinu zagađenja koju svaka firma može da ispusti – trgovanje dozvolama). Propisi koji stavljaču naglasak na inpute ili standarde, pks voj prilici će za posledicu imati neefikasnost“ (Stiglitz, 2004).

Evidentno je da država koja nema uređenu ekonomiju i uređen sistem teško da može postići pozitivne rezultate u oblasti zaštite okoliša. Na tu činjenicu upozoravaju Paul Samuelson (*Paul A. Samuelson*) i Viljem Nordhaus (*William D. Nordhaus*) kada kažu da „u neuređenoj ekonomiji premalo je smanjenja, a previše zagađenja“ (Samuelson, Nordhaus, 2007).

Imajući u vidu globalne razmjere zagađenja i zaštite okoliša, navedeni autori zaključuju kako države, u budućem periodu, moraju „smisliti novo oruđe za napredovanje u međunarodnim sporazumima za situacije kada globalni trendovi okoliša zaprijete našim životnim standardima ili ekosustavima“ (Samuelson, Nordhaus, 2007). Jer, pitanja zagađenja i zaštite okoliša nisu striktno nacionalna, već postaju sve više internacionalizirana i zahvaćaju širi (globalni) okvir.

8. ZAKLJUČAK

U red najznačajnijih sektorskih posebnih javnih politika spada energetska politika. Detaljno, organizirano i sistemski racionalno formuliranom i implementiranom energetskom politikom obezbjeđuje se upravljanje sadašnjom, ali i budućom energetskom ravnotežom. Energetska politika je obuhvatom veoma široka, pa je, temeljem toga, neminovno, direktno ili indirektno, vezana i za neke druge javne politike. Prvenstveno su, u tom kontekstu, energetske javne politike vezane s politikama zaštite okoliša i životne sredine s kojima je u izravnom kauzalnom odnosu. Stoga, energetska javna politika spada u red strateški značajnih i važnih javnih politika svake države. Konflikt izražen između ove dvije posebne sektorske javne politike nameće potrebu njihova usaglašavanja i integriranja. Kako i na koji način pomiriti te dvije javne politike, međusobno ih usaglasiti i integrirati, postalo je globalno značajnim i važnim pitanjem. Ono što je u tom kontekstu važno jeste da zagovaranje energetske javne politike i energetskog razvoja je nešto što je neminovno i neizostavno u današnjem vremenu. Posebno je to važno za one države koje spadaju u red slabije razvijenih ili država u razvoju. Takve države svoj razvoj temelje upravo na afirmaciji i razvoju energetskih resursa i energetskog sektora. Upotreba i iskorištavanje energetskih resursa, u državama koje ih posjeduju, stoga treba biti praćena održivim i planskim upravljanjem. Najbolje razvijeni pristup u tom kontekstu je onaj koji je postavila Europska unija. Naime, Europska unija je svoju energetsku politiku usmjerila u smjeru racionalnog korištenja energije kroz primjenu mjera energetske efikasnosti i u smjeru zamjene fosilnih goriva sa obnovljivim izvorima energije. Pristup Europske unije može biti dobar primjer kako i druge države, koje nisu članice Unije, trebaju pozicionirati svoje nacionalne energetske politike i ostvariti održivi i prijeko potrebni rast i razvoj.

LITERATURA

1. Bačun, D., Matešić, M., Omazić, M. A., 2012. Leksikon održivog razvoja. Zagreb: Hrvatski poslovni savjet za održivi razvoj.
2. Bradshaw, J. M., 2010. Global energy dilemmas: a geographical perspective. *The Geographical Journal*, (176), 4, str. 275-290.
3. Carmani, D. 2013. Komparativna politika. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
4. Dragičević, M., 1996. Ekonomija i novi razvoj. Zagreb: Alinea.
5. Đorđević, Ž. D., Veselinović, M. 2015. Politika korišćenja obnovljivih izvora energije u funkciji zaštite životne sredine u EU. *Ekonomski teme*, 53 (3), str. 349-359.
6. Kuka, E., 2017. Konflikt i usaglašavanje energetske politike i politike zaštite okoliša u Bosni i Hercegovini, *Pregled*, LVIII, 3, str. 119-139.
7. Kuka, E., 2018. Javne politike. Sarajevo: Štamparija Fojnica d.o.o.
8. Mankiw, N.G., 2006. Osnove ekonomije (treće izdanje). Zagreb: Mate d.o.o.
9. Marković, D., 2010. Procesna i energetska efikasnost. Beograd: Univerzitet Singidunum.
10. McGowan, F., 1996. Energy Policy. U: Kassim, H.M. (ed.), A. The European Union and National Industrial Policy. London: Routledge, str. 132-152.
11. Pešić, V.R., 2002. Ekonomija prirodnih resursa i životne sredine. Beograd: Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Beogradu.
12. Petek, A., 2012. Što su hrvatske javne politike?. *Političke analize*, 11, str. 37-45.
13. Petković, K., 2013. Pojmovnik interpretacijske analize javnih politika. *Hrvatska i komparativna javna uprava*, 13, str. 329-342.

14. Priručnik za analizu javnih politika: Uvod u proces kreiranja javnih politika na lokalnom nivou. 2007. Goražde: ALDI – Agencija za lokalne razvojne inicijative.
15. Prontera, A., 2009. Energy Policy: Concepts, Actors, Instruments and Recent Developments. *World Political Science Review*, 5 (1), str. 1-30.
16. Rakić, G., Kolašinac, F., 2009. Uloga energetske efikasnosti u funkciji očuvanja životne sredine. U: Vidović, A. (ur.). *Zbornik radova Ekološka bezbjednost u postmodernom ambijentu*. Banja Luka: Panevropski univerzitet, str. 157-165.
17. Samuelson, A.P., Nordhaus, W.D. 2007. Ekonomija (osamnaesto izdanje). Zagreb: Mate d.o.o.
18. Stiglitz, E.J., 2004. Ekonomija javnog sektora (prvo izdanje). Beograd: Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu.
19. Stipetić, D., 2013. Utjecaj policy-kapaciteta države na razvoj energetske politike u Njemačkoj: Studija slučaja 'nove energetske paradigme. *Politička misao*, (50), 3, str. 129-154.
20. Tahirović, E., Lokvančić, S. 2016. Izazovi kulturne politike u Bosni i Hercegovini. *Uprava*, 15, str. 35-49.
21. Teodorović, I., Aralica, Z., Redžepagić, D. 2006. Energetska politika EU i hrvatske perspektive. *Ekonomija*, 13 (1), str. 195-220.
22. Tomšić, Ž., 2014. Ciljevi energetske politike EU i energetska efikasnost u Europskoj uniji.
23. Veselinović, P., 2010. *Ekonomija*. Beograd: Univerzitet Singidunum.

**DEMOGRAFSKI POKAZATELJI, ZAPOSLENOST-NEZAPOSLENOST
I VREDNOVANJE RADA PRIJE I NAKON ULASKA U EU NA
PRIMJERU POŽEŠKO-SLAVONSKE ŽUPANIJE**

**DEMOGRAPHIC INDICATORS, EMPLOYMENT-UNEMPLOYMENT
AND EVALUATION OF LABOR BEFORE AND AFTER ENTRY INTO
THE EU IN THE CASE OF POŽEGA-SLAVONIA COUNTY**

Pregledni znanstveni članak

*Prof. dr. Velibor Peulić, dipl. ecc.**

*Mag. iur. Goran Matijević, univ.bacc.ing.traff**

*Pred. VŠ Nermin Palić, dipl. ing. saobr. i kom.**

Sažetak

Prošlo je nešto više od šest godina od kada su Republika Hrvatska i predmet ovog istraživanja prostor Požeško-slavonske županije u zadnjem proširenju pristupili Europskoj uniji (u dalnjem tekstu EU) i to 1. srpnja 2013. godine. Pristup EU, uslijedilo je nakon osamostaljenja i izlaska iz bivše zajednice naroda - SFRJ, rata i dugog procesa pregovaranja, u uvjetima prekinutih i nedovoljno uspostavljenih veza s prijeratnim tržištima na prostorima SFRJ, te neadekvatnoj afirmiranosti i usmjerenosti (uz naravno visoke zahtjeve za kvalitetom) ka novim tržištima zajednice kojim se težilo. Kod većine građana prema anketama i mišljenjima, pristupanje EU, tada je značilo mogućnost sudjelovanja na europskom tržištu, slobodan protok roba, usluga, radne snage i kapitala, dotok investicija i novih tehnologija, te pristup strukturnim fondovima EU, odnosno gospodarski oporavak nakon rata i najvećim djelom neuspjelog procesa tranzicije. Istovremeno, Europski fondovi koji predstavljaju pomoć kod ravnomjernog razvoja regija, modernizacije poljoprivrede, očuvanja okoliša, razvoja infrastrukture i kvalitetnijeg obrazovanja, kao i mnoge druge mogućnosti trebali su doprinijeti poboljšanju cjelokupnog stanja gospodarstva i ukupnog

* Visoka škola „CEPS - Centar za poslovne studije“ u Kiseljaku, E-mail: velibor.peulic@ceps.edu.ba

* Policijski službenik za prevenciju, MUP RH, PU Požeško-slavonske

* Visoka škola „CEPS - Centar za poslovne studije“ u Kiseljaku, E-mail: nermin.palic@ceps.edu.ba

razvitka, kako na prostoru RH, tako i za prostor Požeško-slavonske županije. Nakon nešto više od 5 godina članstva u EU, uočeno je nešto što će imati trajne posljedice za ovaj prostor (a slično je stanje i u ostalim Slavonskim županijama), a to je iseljavanje građana u zemlje EU, s boljim vrednovanjem rada. Upravo je to prilika istražiti trenutna kretanja, a istraživanje može biti od koristi lokalnoj zajednici, kao i zemljama koje kane pristupiti EU, a u sličnim su gospodarskim uvjetima kao Slavonija.

Ključne riječi: Požeško-slavonska županija, gospodarstvo, demografski pokazatelji.

Abstract

It has been over six years since the Republic of Croatia and the subject of this research Požega-Slavonia County joined the European Union (hereinafter referred to as the EU) in the last enlargement in July 1, 2013. Access in EU came after the independence and exiting of the former community - SFRY, war and a long negotiation process, in the context of broken and insufficiently established links with the pre-war markets in the SFRY, and inadequate affirmation and orientation (with high-quality requirements of course) towards new aspirational community markets. For most citizens, according to polls and opinions, joining the EU meant being able to participate in the European market, free movement of goods, services, workers and capital, inflow of investments and new technologies, and access to EU structural funds, ie economic recovery after the war and for the most part a failed transition process. At the same time, European funds that assist in the equitable development of the regions, the modernization of agriculture, the environment, the development of infrastructure and higher quality education, as well as many other possibilities, should have contributed to the improvement of the overall state of the economy and overall development, both on the territory of the Republic of Croatia and the area of Požega-Slavonia county. After just over 5 years of membership in the EU, we did the research and came to a conclusion (that is similar in other Slavonian counties) which is the emigration of citizens to EU countries due to better work evaluation. This is an opportunity to explore current trends. The research can be useful to the

local community as well as to the countries planning to join the EU, which are in similar economic conditions as Slavonia.

Key words: Požega - Slavonia County, economy, demographic indicators.

1. UVOD

Požeško-slavonska županija (u dalnjem tekstu PSŽ) nalazi se u sjeveroistočnom dijelu RH-e, a Grad Požega mu je upravno i administrativno središte. Ukupna površina iznosi 1.815 km² ili 3,2% ukupnog (kopnenog) teritorija RH-e. PSŽ sastoji se od dvije prostorno odvojene cjeline - Požeške kotline, koju nazivamo Požeštinom i Pakračko-lipičkog kraja, a administrativno je podijeljena na pet gradova (Požega, Pakrac, Lipik, Pleternica i Kutjevo) i pet općina (Brestovac, Velika, Kaptol, Jakšić i Čaglin). PSŽ reljefno promatrano podijeljena je na dva osnovna tipa, nizine uz rijeke Orljavu, Londžu i Pakru, te planine: Psunjom (984 m), Papukom (953 m), Krndijom (792 m), Dilj gorom (461 m) i Požeškom gorom (618 m).

Prema Nacionalnoj klasifikaciji prostornih jedinica za statistiku 2012., od 01. siječnja 2013. godine Požeško - slavonska županija je ušla u sastav statističke regije Kontinentalna Hrvatska. (ŽRS-PSŽ, 2017).

Svoje vrhunce u smislu administrativno-gospodarskog-logističkog središta, administrativno središte Požega i s njom povezan prostor županije doživljava u nekoliko navrata i to:

- ✓ za vrijeme boravka Rimljana na ovim prostorima, kada Požeštinom prolazi značajna rimska cesta (zlatna dolina);
- ✓ u vrijeme Turske vladavine ovim prostorima, kada Požega bila je središte Sandžaka;
- ✓ u drugoj polovici 19. stoljeća kada je Požega sjedište Požeške županije, a administrativno joj pripadaju kotari Požega, Kutjevo, Pakrac, Daruvar, Virovitica, Podravska Slatina i Voćin, a osamdesetih godina 19. stoljeća u sastav Požeške županije ušli su i Novigradiški, Novski i Brodski kotar;

- ✓ krajem 70-godina 20. stoljeća kada proizvodni pogoni tvrtki Ljevaonica, Zvečev, Oroplet, zapošljavaju više desetaka tisuća djelatnika, a proizvodi iz Požege svoje tržište nalaze u značajnom broju zemalja inozemstva.

PSŽ, je pretežno ruralno te gospodarski i prometno zaostalo područje u odnosu na ostala područja RH. Na tu činjenicu nije značajnije utjecalo osamostaljenje Republike Hrvatske 90. godina prošlog stoljeća, kao niti ulazak Republike Hrvatske u punopravno članstvo Europske unije 2013. godine. Naj vjerodostojni dokazi te teze su pokazatelji o kretanju gospodarstva u odnosu na druga područja Republike Hrvatske, te u posljednje vrijeme demografski pokazatelji koji ukazuju na negativna kretanja proteklih godina, odnosno odlazak građana s ovog područja u razvijena i prosperitetsnija područja, odnosno mjesta gdje je rad više plaćen.

Razlika između ovog ruralnog i urbanih razvijenih područja zemlje, te zaostajanje u gospodarskom i prometnom razvoju, rezultat je nekoliko čimbenika koji su ostavili svoje posljedice, a to su posljednji ratni sukob 90. godina prošlog stoljeća, kojim su bili zahvaćeni sjeverozapadni dijelovi Požeštine, što je za rezultat imalo odljev stanovništva i pad gospodarske aktivnosti koja je nastupila nakon rata i ulaska u proces tranzicije, pri čemu nakon sukoba nije zaživio održiv povratak, a tranzicija nije donijela dostizanje razine gospodarske aktivnosti prije ratnog sukoba, zatim recesija 2008. godina, koja je negativno utjecala i na gospodarstvo ovog područja, te određene nezakonite radnje vezane za infrastrukturu koje su doživjele i sudski epilog, te u konačnici nakon pristupanja EU, značajan odljev stanovništva.

Požeško-slavonskoj županiji, kao i ostalim ruralnim područjima Republike Hrvatske, stoje na raspolaganju razne integracijske mogućnosti i potpore s državne razine i razine Europske unije. No, uočava se da se izbor i sufinanciranje najvećim djelom svodi na pomoć poljoprivrednim gospodarstvima, sufinanciranje neproizvodnih objekata (škole, turistički sadržaji, vrtići, objekti razne neproizvodne namjene), a izostaju veća direktna strana ulaganja ili sufinanciranja u razvoj gospodarstva, infrastrukture i nabavu, te opremanje postojećih proizvodnih pogona suvremenom tehnološkom opremom i strojevima i razvoj obnovljivih izvora energije.

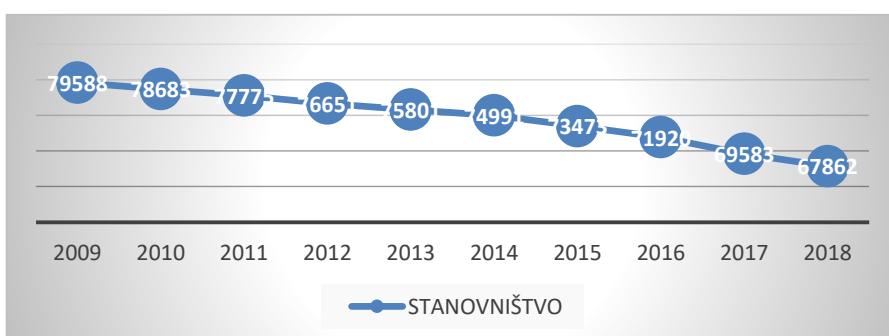
2. DEMOGRAFSKI POKAZATELJI

Stanovništvo za svako područje ili državu predstavlja značajan gospodarski resurs. To se ne odnosi samo na broj stanovnika, već i na njihove stručne sposobnosti, znanja i vještine koje se izražavaju kao intelektualni kapital. Značenje tog kapitala sve više dolazi do izražaja u suvremenim uvjetima privređivanja, a posebice nakon ulaska država u asocijacije ili zajednice kakva je EU, u kojoj je sloboda kretanja i zapošljavanja gotovo neograničena. To za posljedicu ima da razvijenije zemlje s potrebama za radnom snagom iz slabije razvijenih izvlače osposobljeno stanovništvo i time slabe i onako slaba gospodarstva. To za posljedicu ima odljev stanovništva, ali i gubitke vezane za školovanje i edukacije koje se provode u zemljama, a nakon kojih tzv. gotovi proizvodi – osposobljeni djelatnici bez naknade odlaze u druga područja – zemlje gdje je vrijednost rada veća.

Najveći broj stanovnika PSŽ imala je 60. i 90. godina prošlog stoljeća, kada je na ovim područjima boravilo oko 100.000 stanovnika. Ratni sukob 90. godina prošlog stoljeća koji je zahvatio i dijelove PSŽ imao je za rezultat prvi značajniji pad broja stanovnika u novijoj povijesti, te je tako s oko 100.000 stanovnika u 90. godini prošlog stoljeća, došlo do pada broja stanovnika u 2001. godini na 83.444, te u 2011. godini na dalnjih 77.775 stanovnika. U godini ulaska u EU, na prostoru PSŽ prema podacima Državnog zavoda za statistiku RH-e, boravilo je 75 801 stanovnika, a nakon pet godina boravka u EU broj stanovnika u 2018. godini na istom prostoru je 67 862.

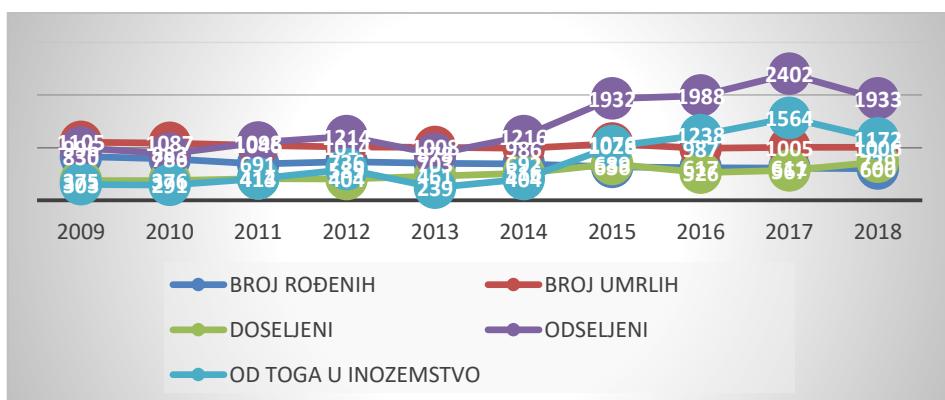
Grafikon 1. Kretanje ukupnog broja stanovnika PSŽ 2009-2018

Izrada: autori prema podacima državnog zavoda za statistiku RH

Iz grafikona 1. i prethodno navedenih pokazatelja je vidljivo da od ulaska u EU 2013. godine, prostor PSŽ bilježi manji broj stanovnika i to za čak 8.039 ili 10% uzimajući u obzir broj stanovnika 2009. godine. Istovremeno u periodu 2009. – 2013. godina, broj stanovnika je bilježio ukupan pad od 3.787 stanovnika. Iz grafikona 2. razvidno je da je broj rođenih u razdoblju 2009.-2018. godina u padu (2009-830 rođenih, 2018-600), dok je broj umrlih okvirno na istoj razini i kreće se oko 1000. 3027 doseljenih osoba u periodu od ulaska u EU do 2018. godine, je nažalost daleko manja brojka od broja odseljenih kojih je u periodu od ulaska u EU 9.471, od čega je njih 5.406 osoba odselilo iz PSŽ u inozemstvo.

*Grafikon 2. Kretanje broja rođenih, umrlih, doseljenih i odseljenih PSŽ
2009-2018*

Izrada: autori prema podacima državnog zavoda za statistiku RH

Niti prognoze kretanja broja stanovništva ne donose ništa povoljnije pokazatelje, te tako Anđelko Akrap (2015) u svom istraživanju pod nazivom „Demografski slom Hrvatske: Hrvatska do 2051“ projicira da na ovom području 2051. godine neće boraviti više od 39.600 stanovnika ili 2041. godine 50.754.

Stanovništvo je najvažniji faktor društveno-ekonomskog razvitka nekog područja jer je izvor radne snage. Radna snaga određuje smjerove i tempo razvoja gospodarstva. Na taj se način stvaraju manje ili više poželjni uvjeti za život na nekom području. Veći broj stanovnika znači i veće tržište koje postavlja zahtjeve za nove infrastrukturne projekte na svim razinama, a posebice u slučaju prometa i logistike.

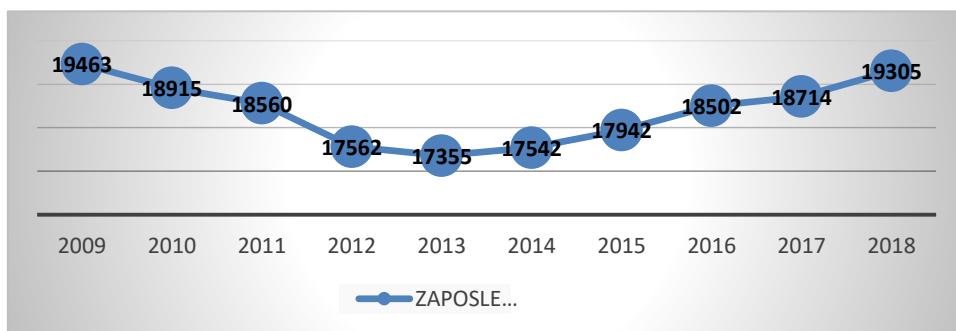
Pad broja stanovnika sa sobom donosi i pad potrošnje, pad potreba za svim uslugama, pa tako i prometno-logističkim, čime naravno postaje upitna i izgradnja novih prometnica. Stoga je nužno da Požeško-slavonska županija započne s demografskom revitalizacijom svog područja kao osnove za društveno-ekonomski razvitak. To naravno neće moći biti moguće bez aktivnosti u sklopu državnih i europskih strategija i apliciranja na mјere i aktivnosti koje će zadržati stanovništvo na ovom području i osigurati veći broj rođenih.

3. ZAPOSLENOST U POŽEŠKO-SLAVONSKOJ ŽUPANIJI

Opću razinu zaposlenosti određuje ponuda i potražnja na tržištu rada, ali i cijena rada. Visoka razina zaposlenosti jedan je od primarnih ciljeva ekonomske politike zbog njezine važnosti za ekonomsko, socijalno i političko stanje društva. Nesklad između ponude i potražnje za radnom snagom promjenljivi su i ovise o uvjetima tehnološkog razvoja, kao i smjenama gospodarskoga rasta i recesije, što stvara veću nezaposlenost i napetost na tržištu rada, a otvaranjem dostupnih tržišta s bolje plaćenim poslovima moguć je pad ili stagnacija zaposlenosti, kao i pad nezaposlenosti, koji nije uzrok adekvatna politika zapošljavanja već migracije stanovništva.

Od 2009. godine, (19.463 zaposlena) do 2013. godine, (17.355) odnosno ulaska u EU, PSŽ bilježi pad broja uposlenih što je rezultat neriješenih problema tranzicije ali i recesijske 2008. godine. Od 2014. godine (17.542 zaposlena) do 2018. godine (19.305) broj zaposlenih je narastao za 1.763, ali još nije dosegao razinu iz 2009. godine (19.463).

Grafikon 3. Kretanje broja zaposlenih u PSŽ 2009.-2018.

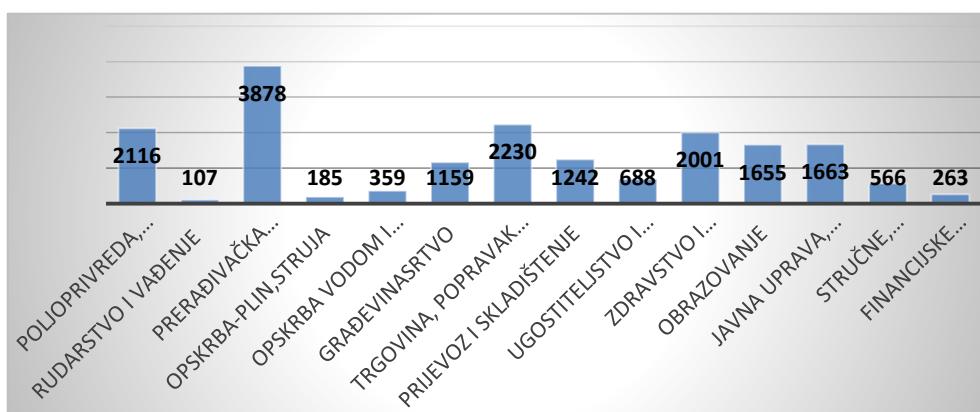

Izrada: autori prema podacima HZMO

Iz pokazatelja je razvidno da ovaj prostor niti pet godina od dana pristupanja EU, nije vratio zaposlenost na onu iz 2009. godine, unatoč mogućnostima i razvojnim fondovima koji stoje članicama EU. Zanimljiv je i pokazatelja da prema važećoj Razvojnoj strategiji Požeško-slavonske županije, trenutno na ovom području nema stranih ulaganja u proizvodne pogone i sl., odnosno direktno u gospodarstvo.

Istovremeno, promatrano prema uposlenosti po granama na prvom mjestu se ističe prerađivačka industrija u kojoj je u 2018. godini bilo zaposleno 3.878 zaposlenih, pri čemu je struktura zaposlenih u najbrojnijim djelatnostima prikazana u sljedećem grafikonu.

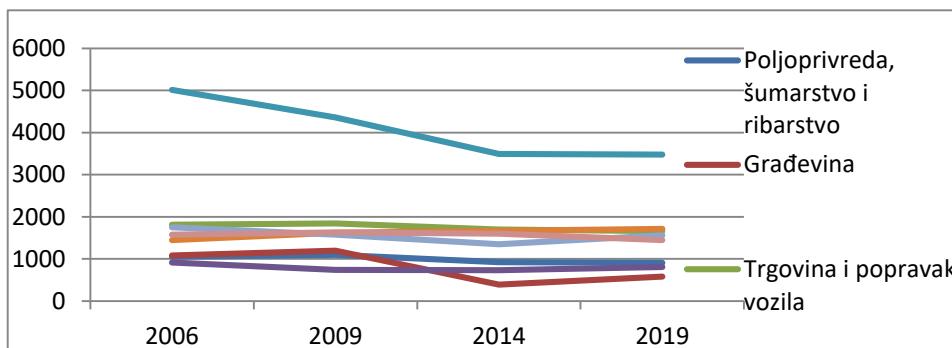
Grafikon 4. Zaposleni u najbrojnijim djelatnostima u PSŽ – srpanj 2019.

Izrada: autori prema podacima HZMO

Iz grafikona je vidljivo da prerađivačka industrija na području PSŽ u 2019. godini, prema broju zaposlenih zauzima prvo mjesto s 3878 uposlenih, nakon koje slijedi po brojnosti trgovina i popravak vozila u čijim je djelatnostima zaposleno 2230 osoba, poljoprivredi i šumarstvu 2116 osoba, zatim slijedi zdravstvo i socijalna skrb u kojima je zaposleno 2001 osoba, javna uprava, obrana i obvezno socijalno osiguranje u kojima je zaposleno 1663 osoba, obrazovanju 1655 osoba, prijevozu i skladištenju 1242 osobe i građevinarstvu 1159 osoba, te ostale djelatnosti s manjim brojem zaposlenih. Kretanje broja uposlenih u granama s najviše uposlenih prikazano je u sljedećem grafikonu.

Grafikon 5. Kretanje broja uposlenih u pojedinim granama kod pravnih osoba (82% svih uposlenih) kroz razdoblje 2006, 2009, 2014 i 2019.)

Izrada: autori prema podacima Državnog zavoda za statistiku

Najveći pad zaposlenih u PSŽ kod pravnih osoba čiji uposleni čine 82% svih uposlenih iskazuje se kod prerađivačke industrije (5011/3480), što je ukupno smanjenje za 1531 uposlenog u djelatnosti čiji je rezultat rada u većini slučajeva gotov proizvod, poluproizvod i novostvorena vrijednost, a ista je izvozno orijentirana i osigurava prisutnost na međunarodnim tržištima (tradicionalno zbog prisutnosti sirovina - drvna, staklarska, metalurška, prehrambena i tekstilna), te je pad zasigurno utjecao i na rezultat vanjsko trgovinske razmjene, a u konačnici i na ukupan BDP.

4. NEZAPOSLENOST

Pojam nezaposlenosti može imati različita značenja ovisno o kontekstu u kojem se koristi. Može opisivati pravno-administrativno stanje odnosno evidentiranost na listi zavoda za zapošljavanje ili pravo na novčanu naknadu za nezaposlene. Ujedno, može označavati stav odnosno spremnost na prihvatanje posla pod određenim uvjetima. Može se odnositi i na socijalne teškoće unutar određenog gospodarskog sustava, kao i na neravnotežu ponude i potražnje rada na pojedinim dijelovima ili na cijelokupnom tržištu rada (Mrnjavac, 1996) Prema uputama International Labour Organisation (ILO-a), standardna međunarodna definicija nezaposlenosti obuhvaća sve osobe starije od dobne granice određene za mjerjenje ekonomski aktivnog stanovništva, koje su:

1. tijekom referentnog razdoblja bile bez posla,

2. tijekom tog razdoblja bile u svakom trenutku na raspolaganju za posao, te
3. tražile posao (poduzimale određene korake u cilju pronalaženja posla).

Stopa nezaposlenosti je izuzetno važan indikator stanja u kojem se društvo nalazi.

Niz je uzroka koji generiraju visoku nezaposlenost, odnosno, strukturalni poremećaj na tržištu rada između ponude radne snage i potražnje za radnom snagom. Nezaposlenost proizvodi čitav niz negativnih, ne samo ekonomskih, nego i socijalnih, socijalno-psiholoških, demografskih posljedica.

Prema većini autora podnošljiva stopa nezaposlenosti je ona koja se kreće između nula i 5%. U tom udjelu, većina radno sposobnog stanovništva ima posao kojim osigurava bar minimalne uvjete za svoju egzistenciju, ukoliko ostaje bez posla lako nalazi novi posao, po društvo ne postoji opasnost od nemira i protesta, a ekonomski sistem je efikasan u eksploatiranju radne snage samim time što uspijeva da uključi većinu radno sposobnog stanovništva bez obzira na kvalifikacije koje ono posjeduje.

Stopa nezaposlenosti koja se nalazi na nivou između 5% i 10% je alarmantna. Ovako visoka nezaposlenost već ukazuje na poremećaj u odnosu ponude i potražnje za radnom snagom na tržištu rada, na pad privredne aktivnosti, usporen proces stvaranja novih radnih mesta, ne konkurentnost privrede itd.

Društvo koje ima stopu nezaposlenosti iznad 15%, i posebno iznad 20% smatra se ozbiljno raslojenim socijalno podijeljenim, u kojem prevladava osjećaj socijalne nepravde, a velik broj ljudi nema skoro nikakve šanse da ostvari svoje pravo na rad, odnosno da osigura uvjete vlastitog opstanka. U tim uvjetima je jasan pad gospodarske aktivnosti i evidentno je da je vođena pogrešna ekonomska politika. Ovako visoka stopa nezaposlenosti lako može da uvjetuje val socijalnih nemira i protesta, zatim emigracijske valove, što je slučaju i na području PSŽ, rast kriminala, suicida, čak i probleme u domeni fizičkog i mentalnog zdravlja socijalno ugroženih kategorija stanovništva.

Često statistički podaci koje objavljuje Svjetska banka, ili pak državne vlade uglavnom ne predstavljaju vjernu sliku stvarnosti, odnosno stopa

nezaposlenosti je u stvarnosti često veća bar za nekoliko postotaka od onih koje se navode.

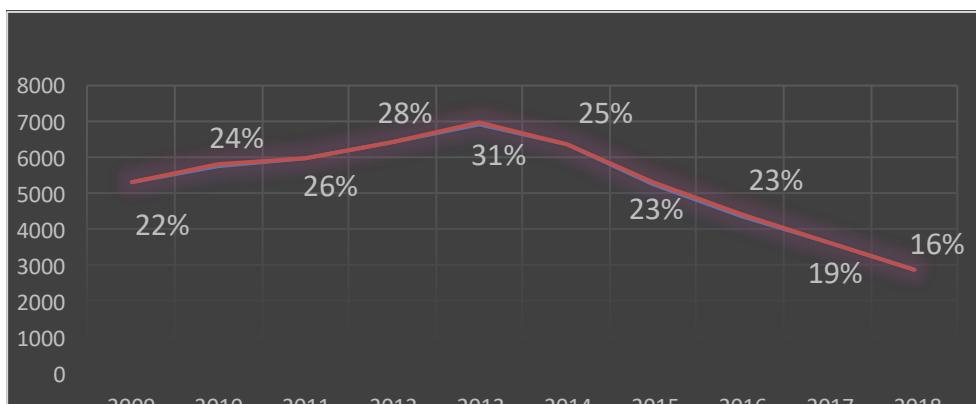
4.1. Pokazatelji o kretanju nezaposlenosti na području EU, RH i PSŽ

Prema pokazateljima Eurostat-a, za svibanj 2019. godine, bilježi se najniža stopa nezaposlenih u EU i Hrvatskoj u zadnjih 19 godina. Na razini EU-a sezonski prilagođena stopa nezaposlenosti, mjerena metodologijom Međunarodne organizacije za rad (ILO), u svibnju je iznosila 6,3 posto, Među zemljama EU-a čijim je podacima Eurostat raspolagao, najniža je stopa nezaposlenosti u svibnju zabilježena u Češkoj, od 2,2 posto. Slijede Njemačka i Nizozemska s 3,1 odnosno 3,3 posto.

U Hrvatskoj je stopa nezaposlenosti mjerena ILO-vom metodologijom u svibnju iznosila sedam posto i smanjena je za 0,1 postotni bod u odnosu na revidiranu vrijednost u travnju. To je njezina nova najniža razina otkada je Eurostat početkom 2000. godine počeo objavljivati podatke za Hrvatsku.

PSŽ bilježi stopu nezaposlenosti u 2018. godini, od 12.9%, što je značajno više od prosjeka EU i RH.

Grafikon 6. Kretanje broja nezaposlenih i stope za period 2009.-2018. PSŽ

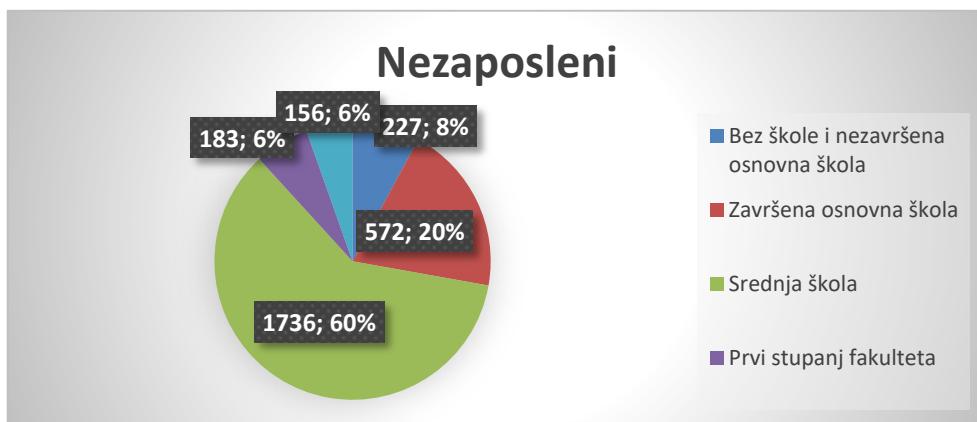
Izrada: autori prema podacima HZZ

Iz analize kretanja nezaposlenih, te prethodne analize zaposlenih čiji broj nije dosegao razinu u 2018. godini, onog iz 2009. godine, može se zaključiti u korelaciji s demografskim pokazateljima da pad broja

nezaposlenih nije rezultat mjera zapošljavanja već otvorenosti tržišta EU i mogućnosti migracija potaknutih visokom nezaposlenošću u ranijem periodu i niskoj cijeni rada.

Uz osnovne pokazatelje o broju nezaposlenih te registriranoj nezaposlenosti, za planiranje svih politika od onih razvojnih do onih za pojedine djelatnosti, te lokalnih planova pa tako i prometno-logističke planove bitni su i pokazatelji o strukturi nezaposlenih. Od ukupno 2873 nezaposlenih u 2018. godini, na području Županije požeško-slavonske njih 1736 ili 60.4% je s nižim stupnjem obrazovanja, odnosno s završenom srednjom školom, a 572 ili 20% s osnovnom, što ukupno čini čak 80% svih nezaposlenih, što može i mora biti osnova za planiranje potreba u gospodarstvu upravo za tom vrstom djelatnika.

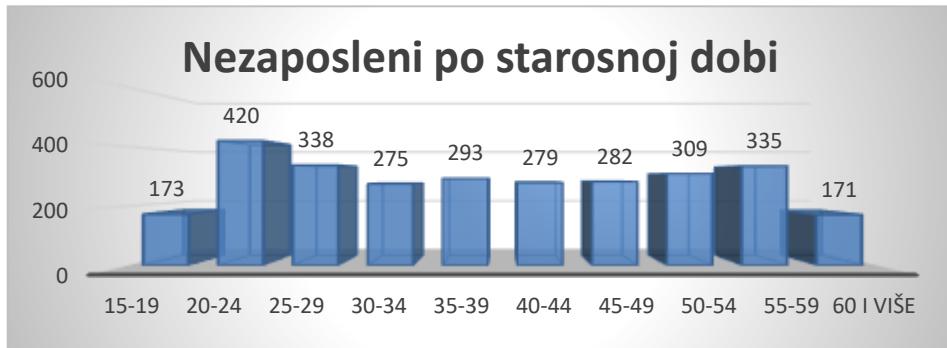
Grafikon 7. Struktura ukupno nezaposlenih osoba prema razini obrazovanja u 2018. u PSŽ

Izrada autori prema podacima iz Baze podataka HZZ-a

Analiza nezaposlenosti, prema dobi i završenom stupnju obrazovanja na temelju sljedećeg grafikona pokazuje da su posebno ugrožene mlade osobe (20-24 godine) kojih je nezaposlenih krajem 2018. godine na području PSŽ bilo 420 ili 14%, ali ističe se i pokazatelj da je čak 1376 nezaposlenih ili 47% starije od 40 godina.

Grafikon 8. Struktura ukupno nezaposlenih osoba prema starosnoj dobi u 2018. u PSŽ

Izrada autori prema podacima iz Baze podataka HZZ-a

Kako bi se ukazalo na problem nezaposlenosti, potrebno je ujedno proanalizirati i potražnju, odnosno potrebe za radnicima, tj. broj prijavljenih slobodnih radnih mjesteta. Sljedeća tablica prikazuje slobodna radna mjesta prema zanimanjima u posljednjih pet godina.

Tablica 1. Slobodna radna mjesta prema rodovima zanimanja u RH, 2014.-2018

Zanimanje/godina	2014	2015	2016	2017	2018
Čelnici, dužnosnici, direktori	5	6	4	9	4
Stručnjaci i znanstvenici	704	806	806	653	814
Inženjeri, tehničari i srodnici zanimanja	342	311	422	260	333
Uredski i šalterski službenici	130	180	166	120	168
Uslužna i trgovачka zanimanja	324	391	392	478	421
Poljoprivrednici, lovno-uzgojni, šumarski radnici i ribari	9	1	9	6	22
Zanimanja u obrtu i pojedinačnoj proizvodnji	262	504	710	656	686
Rukovatelji strojevima, vozilima	112	192	199	274	278
Jednostavna zanimanja	275	355	464	571	808
Ukupno	2163	2746	3172	3027	3534

Izrada autori prema podacima iz Baze podataka HZZ-a

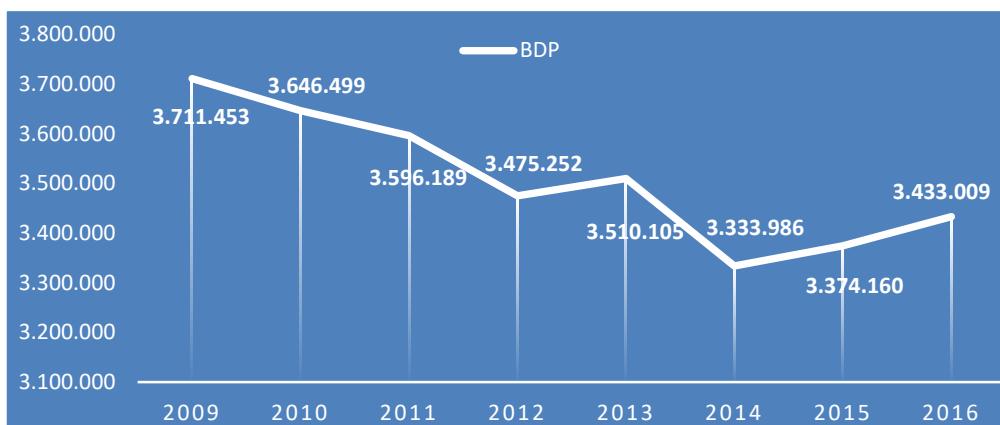
5. BDP I VREDNOVANJE RADA

Bruto domaći proizvod (BDP), (engl. gross domestic product /GDP/) glavni je makroekonomski pokazatelj, a to je tržišna vrednost svih finalnih

dobra i usluga proizvedenih u jednoj zemlji/području u određenom vremenskom periodu.

BDP je sveobuhvatan i najčešće korišten pokazatelj stanja gospodarstva na svim razinama. BDP Hrvatske u 2016. godini (351.349 milijardi kuna) činio je samo 0,3% ukupnog BDP-a EU, a istodobno gledan na razini ovog rada (Županija) pokazuje velike razlike u gospodarskoj snazi pojedinih županija. BDP pet gospodarskih najrazvijenijih županija (Grad Zagreb - 118.100, Primorsko-goranska – 29.181, Splitsko-dalmatinska – 29.455, Istarska – 22.115 i Zagrebačka – 20.339) čini čak 62% ukupnog BDP-a Hrvatske, a BDP gospodarski najslabijih županija Ličko-senjske (3.099), Virovitičko-podravske (3.685) i Požeško-slavonske županije (3.433) nešto ispod ili na razini 1% posto ukupnog BDP-a RH.

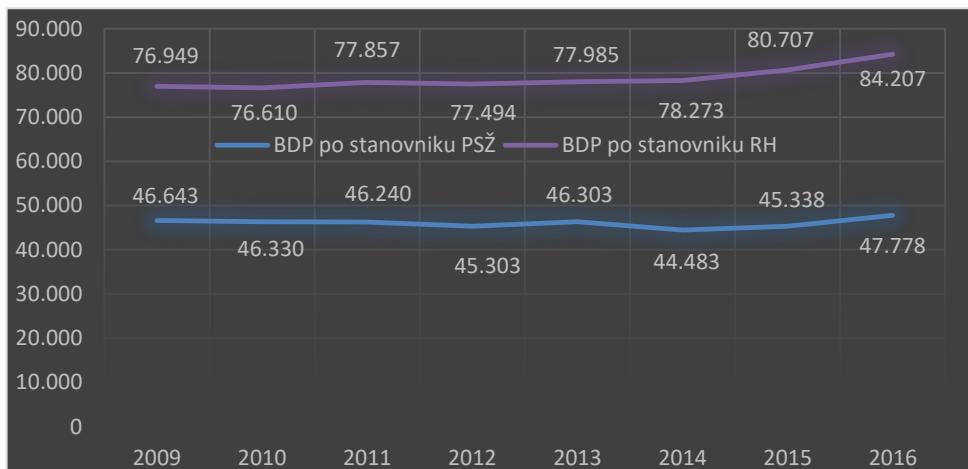
Grafikon 9. Kretanje BDP PSŽ 2009-2016.

Izrada: autori prema podacima DZS

Iz pokazatelja Državnog zavoda za statistiku razvidno je da je BDP na razini Županije bilježio pad u periodu od 2009. do 2012. Godine, zatim blagi rast u 2013. Godini, u vrijeme pristupanja RH EU, te ponovno pad u 2014. godini. U 2015. i 2016. godini bilježi se rast BDP-a, koji nije još uvijek dosegao razinu iz 2009. godine.

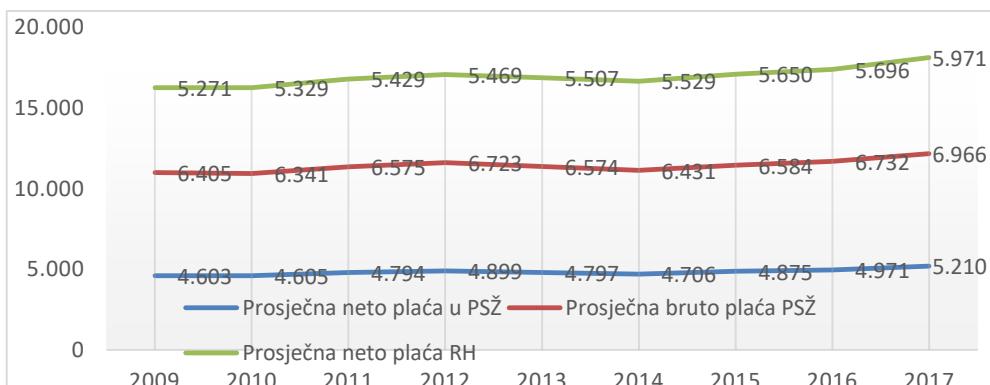
Grafikon 10. Kretanje BDP po stanovniku PSŽ
2009/2016.

Izrada: autori prema podacima DZS

Iz grafikona i analize pokazatelja, razvidno da je BDP po stanovniku PSŽ značajno manji u odnosu na RH-u, a kako je RH prema pokazateljima EU na začelju zemalja članica EU iz koje se nalaze Rumunjska i Bugarska može se zaključiti da je BDP PSŽ po stanovniku na razini pojedinih regija istih država. Također se jasno uočava da nema značajnijeg rasta nakon ulaska u EU.

Grafikon 11. Kretanje bruto i neto plaće PSŽ i neto plaće RH PSŽ 2009-2017.

Izrada: autori prema podacima DZS

Iz pregleda plaća za prostor RH i PSŽ razvidno je da je rast neto plaća od 2009. Do 2017. godine neznatan, odnosno iznosi svega 607 kuna, ili cca 80 eura, dok je od godine ulaska u EU neto plaća narasla tek za 413 kuna ili nešto više od 50 eura ili 100 KM.

6. ZAKLJUČAK

Gotovo svakodnevno na svim medijima širom regiona kako u zemljama članicama, tako i onima koje kane pristupiti u EU, govori se o integraciji koja značajno doprinosi razvoju zemalja i regija koje u nju pristupe. No, očito zbog nekoliko čimbenika koji su nastali i prije stupanja u EU, (a od kojih se mogu navesti ratni sukob i tranzicija) te mišljenja da će sam ulazak u EU riješiti sve probleme, te činjenice da nisu iskorištena značajnija sredstva za poticanje gospodarstva, očito je da prostor PSŽ (a podjednako tako prema medijima i ostale županije Slavonije) temeljem zaključaka iz ovog rada nisu imale u posljednjih 5 analiziranih godina značajnijeg poboljšanja gospodarskog stanja nakon ulaska u EU.

Promatrajući mogućnost slobodnog kretanja radne snage, očito je da je to bila jedina mogućnost koja je iskorištena i to od strane građana, no to će vrlo malo koristiti ukupnoj zajednici i prostoru PSŽ, budući sada građani na rad u inozemstvo odlaze s čitavim obiteljima i teško je očekivati značajnije povratke poglavito zbog cijene rada koju će biti teško dostići, ali i klime koja nažalost vlada ovim prostorima. a to je vječiti sukob struja zasnovan na ideologijama, problemi s radom pravosuđa i Inspekcija itd. To je dovelo i do smanjenje stope nezaposlenosti, ali ne kako je navedeno mjerama zapošljavanja, već odlaskom građana u područja gdje je rad više vrednovan, a za to vrijem prostor je ostao bez kvalitetnih djelatnika i sada nastaju potrebe za inozemnom radnom snagom, koje nažalost niti nema, kao 70-godina prošlog stoljeća kada se ovaj prostor punio ljudima poglavito iz sjeverne Bosne. Na taj način i s prikazanim brojem i kvalifikacijama radne snage te starosnoj dobi, teško je i očekivati značajnije pomake na planu rasta gospodarstva, poglavito poticanog inozemnim ulaganjima, posebice u grane s većim brojem djelatnika. Broj zaposlenih također nije dosegao razinu iz 2009. godine, ali bilježi uspon od ulaska u EU, što je jedan od pozitivnih pokazatelja.

BDP za razinu Županije nije dosegao razinu iz 2009. godine, a neto plaća u periodu od 2009. do 2017. godine narasla je svega 607 kuna, i to u uvjetima kada je niz proizvoda i usluga značajno bilježio porast cijena. Zanimljivo je i da je od ulaska u EU plaća u PSŽ zabilježila rast od cca. 400 kuna, odnosno u relaciji 55 eura ili 105 km.

Sve navedeno dovodi do zaključka da ovakva područja zatečena ratom, problemima tranzicije, gubitkom stanovništva, ulaskom u ovakve integracije i posebice gubitkom ruralnog identiteta i proizvodnje u okviru istih ulaskom u EU imaju značajne dugoročne i teško rješive probleme koje nažalost neće riješiti niti mogućnosti EU fondova, čija sredstva završavaju u dječjim vrtićima u kojima nema djece, zgradama poduzetničkih zona bez poduzetnika, kino dvorana i kulturnim sadržajima koje neće postići rast i razvoj područja.

LITERATURA

1. Akrap, A., 2015. Demografski slom Hrvatske: Hrvatska do 2051., stručni rad, Zagreb
2. Državni zavod za statistiku RH-e, podaci o kretanju BDP-a, plaćama, dostupno na: <https://www.dzs.hr/>
3. Državni zavod za statistiku RH-e, podaci o kretanju broja stanovništva, dostupno na: <https://www.dzs.hr/>
4. FINA-Financijska agencija RH-e, dostupno na: <https://www.fina.hr/poslovne-informacije-i-financijski-izvjestaji>.
5. Hrvatski zavod za Mirovinsko osiguranje, podaci o broju osiguranika, umirovljenika, dostupno na: <http://www.mirovinsko.hr/default.aspx?ID=723>
6. Huasanović-Pejnović D., 2010. Demografski razvoj podvelebitskog primorja u uvjetima periferije, znanstveni rad, Učiteljski fakultet u Rijeci str.1.
7. Internet portal: Lupiga, dostupno na: <https://lupiga.com/>
8. Panora, regionalni koordinator razvoja PSŽ., 2017. Županijska razvojna strategija Požeško-slavonske županije do 2020. dostupno na: <http://www.panora.hr/zupanijska-razvojna-strategija>.
9. Strbašić, M. i sur. (1977). Požega 1277-1977.

**ULOGA SAOBRAĆAJNIH INŽENJERA U PROJEKTOVANJU
SAOBRAĆAJNE SIGNALIZACIJE NA PRIMJERU GLAVNOG
PROJEKTA SAOBRAĆAJNE SIGNALIZACIJE: R-469 ŽIVINICE-
MEĐAŠ (TREĆA SAOBRAĆAJNA TRAKA)**

**THE ROLE OF TRAFFIC ENGINEERS IN THE DESIGN OF
TRAFFIC SIGNALIZATION ON THE EXAMPLE OF THE MAIN
PROJECT OF TRAFFIC SIGNALIZATION: R-469 ZIVINICE-
MEZASH (THIRD LANE)**

Stručni članak

*Doc. dr. sc. Esad Mušanović, dipl.ing.saob.**

*Amer Kudumović, dipl.ing.građ.**

*Amila Mušanović, dipl.ing.građ.**

Sažetak

U radu je prikazan značaj i uloga inženjera saobraćaja u projektovanju saobraćajne signalizacije (horizontalne i vertikalne), rješavanje saobraćajnih tokova i ukrštanja puteva, na konkretnom primjeru izrade Glavnog projekta saobraćajne signalizacije R469 Živinice-Međaš (treća traka). Kroz rad se takođe, pokazuje uloga saobraćajne struke, te obavezno učestvovanje saobraćajnih inženjera u projektovanju saobraćajne signalizacije. Poznato nam je kroz dosadašnju praksi, da su do sada uglavnom inženjeri građevine radili projekte saobraćajne signalizacije, tako što projektuju građevinski dio projekta kao i projekte saobraćajne signalizacije koji su u sastavu projekata saobraćajnica koje se grade u našoj zemlji. Međutim, smatramo da veću pažnju posvjećuju bezbjednosti učesnika u saobraćaju inženjeri saobraćaja, pri čemu vode više računa o preticajnoj i zaustavnoj bezbjednosti, kao i drugim poprečnim elementima ceste koji mogu bitno smanjiti nastanak saobraćajnih nezgoda, a što je u konačnici cilj svih koji rade projekte izgradnje, obnove i rekonstrukcije cesta u Bosni i Hercegovini.

* Visoka škola „CEPS – Centar za poslovne studije“ Kiseljak (www.ceps.edu.ba), E-mail: musanovicesad2@gmail.com

* Aik-Inženjering D.O.O. Banovići, E-mail:amer.kudumovic@gmail.com,

* Aik-Inženjering D.O.O. Banovići, E-mail:musanovicamila@hotmail.com

Ključne riječi: Glavni projekat, bezbjednost, revizija, saobraćajna signalizacija, kružna raskrsnica.

Abstract

This paper shows the importance and role of traffic engineers in designing traffic signaling (horizontal and vertical), solving traffic flows and road intersections, on a concrete example of designing the Main design of traffic signaling R469 Živinice-Međaš (third lane). The work also shows the role of the traffic profession and the mandatory participation of traffic engineers in the design of traffic signaling. We know from previous practice that until now mostly civil engineers have done traffic signal projects by designing the construction part of the project as well as traffic signaling projects that are part of the road projects being built in our country. However, we believe that traffic engineers are paying greater attention to the safety of road users, paying more attention to overtaking and stopping, as well as other transverse road elements that can significantly reduce the occurrence of traffic accidents, which is ultimately the goal of everyone doing construction projects , reconstruction and reconstruction of roads in Bosnia and Herzegovina.

Key words: Main design, security, audit, traffic signalization, roundabout.

1. UVOD

Putevi, kao osnova na kojoj se odvija saobraćaj, moraju se projektirati, izgrađivati, opremati i održavati tako da odgovaraju svojoj namjeni i zahtjevima bezbjednosti saobraćaja.

Radi ispunjavanja zahtjeva bezbjednosti saobraćaja, nadležni organ za puteve dužan je projektovanje puteva podvrgnuti sistemu revizije bezbjednosti (RSA), a postojeće puteve sistemu provjere bezbjednosti (RSI).

Javni putevi, njihovi pojedini dijelovi i objekti na njima mogu se pustiti u saobraćaj tek pošto se utvrdi da u pogledu bezbjednosti saobraćaja

ispunjavaju tehničke normative, u skladu s odgovarajućim propisima.

Brz, siguran i efikasan saobraćaj na putevima nije moguć bez odgovarajućeg sistema signalizacije koja poseban značaj ima u gradovima. Sistem signalizacije služi za upravljanje kretanjem pojedinačnih vozila u mješovitom saobraćajnom toku.

Možemo reći, da je planiranje i projektovanje saobraćajnica u gradovima veoma složen zadatak koji se treba rješavati na različitim nivoima, te da inženjeri saobraćaja mogu dati značajan doprinos u povećanju bezbjednosti ako lično projektuju saobraćajnu signalizaciju.

Saobraćajna signalizacija i oprema puta igra veoma važnu ulogu u saobraćajnom sistemu. Informisanje učesnika u saobraćaju o raznovrsnim opasnostima, obavezama, naredbama i obavještenjima, ali i aktivna i pasivna zaštita učesnika u saobraćaju, je jedan od najvažnijih zadataka saobraćajne signalizacije i opreme puta, a to je ujedno i misija saobraćajnih inženjera.

2. ZAKONSKA LEGISLATIVA ZA PROJEKTOVANJE SAOBRAĆAJNE SIGNALIZACIJE

Osnovna zakonska legislativa koja se mora poštivati u projektovanju i planiranju saobraćajne signalizacije je:

- Zakon o osnovama bezbjednosti saobraćaja na putevima u Bosni i Hercegovini,
- Pravilnik o saobraćajnim znakovima i signalizaciji na cestama, načinu obilježavanja radova i prepreka na cesti i znakovima koje učesnicima u saobraćaju daje ovlašćena osoba,
- Pravilnik o vođenju evidencije o javnim putevima i objektima na njima,
- Pravilnik o turističkoj i ostaloj signalizaciji na putevima i
- Pravilnik o postavljanju posebnih objekata na cesti radi smanjenja brzine kretanja vozila.

Pored navedenih propisa najvažniji stručni akt koji pri projektovanju puteva i saobraćajne signalizacije treba strogo primjenjivati su Smjernice za projektovanje, građenje, održavanje i nadzor na putevima, Knjiga I Projektovanje, Dio 1 Projektovanje puteva, Poglavlje 5 Saobraćajna signalizacija i oprema, Sarajevo/Banja Luka, 2005. godina.

Ovim smjernicama pored ostalog propisuju se vrsta, značenje, oblik, boja, dimenzije i postavljanje saobraćajnih znakova i saobraćajne opreme na javnim. Saobraćajna signalizacija i saobraćajna oprema na putevima upotrebljava se i na nekategoriziranim putevima datim na upotrebu za putni saobraćaj.

2.1. Saobraćajna signalizacija i saobraćajna oprema na putevima*

Saobraćajni znakovi

Znakovi opasnosti, znakovi izričite naredbe, znakovi obavještenja, dodatne table, koje preciznije određuju značenje znaka, kojem su dodate i sastavni su dio znaka pored kojeg se nalaze, oznake na kolovozu i drugim saobraćajnim površinama, drugi znaci za označavanje radova, drugih prepreka i oštećenja kolovoza, svjetlosni saobraćajni znakovi i svjetlosne oznake, znakovi sa promjenljivim sadržajem, trioptan (trostrana piramida) na kojoj mogu biti prikazani znakovi za opasnost, znakovi izričite naredbe i znakovi za obavještavanje. Oblik znaka za obavještavanje u tom slučaju može biti prilagođen površini triopana. Policija smije upotrebljavati triopan i za saopštavanje hitnih obavještenja učesnicima u putnom saobraćaju.

Turistička i druga obavještajna signalizacija

Znakovi za obavještavanje o kulturnim, istorijskim i prirodnim znamenitostima spomenicima, znakovi za obavještavanje o smjeru uojem se nalaze kulturne, istorijske i prirodne znamenitosti i spomenici, te važniji objekti i postrojenja unutar područja znamenitosti ili naselja, znakovi za izraz dobrodošlice na ulazu u državu, region, pokrajinu, opštinu ili naselja, znakovi za pružanje saobraćajnih, turističkih i drugih informacija na saobraćajnim površinama izvan kolovoza puta (odmorišta, parkirališta) i na drugim površinama uz put, koje su određene za obavljanje pratećih aktivnosti pored puta.

* Smjernice za projektovanje, građenje, održavanje i nadzor na putevima, Knjiga I Projektovanje, Dio 1 Projektovanje puteva, Poglavlje 5 Saobraćajna signalizacija i oprema, str.4., Sarajevo/Banja Luka,2005. godina.

Saobraćajna oprema na putevima

Oprema za označavanje blizine ivice kolovoza odnosno ivice saobraćajne ili trake za spora vozila odnosno zaustavljanje, oprema za regulisanje i kanalisanje saobraćaja na području radova na putu, drugih prepreka i oštećenja kolovoza, sigurnosne ograde, zaštitne ograde, montažne fizičke prepreke za usporavanje saobraćaja na putu-ležeći policajci, ublaživači sudara, ograde za pješake, rampe i polurampe, oprema za naglašavanje toka autoputa ili brzog puta na području rascjepa, saobraćajna ogledala oprema protiv zasljepljivanja.

Natpisi na saobraćajnoj signalizaciji se u pravilu pišu malim slovima. Naziv pojedinog saobraćajnog cilja mora biti napisano u jednom redu. Kada je naziv saobraćajnog cilja dug, može biti napisan i u dva reda, i to tako da je u drugom redu manjim slovima napisan samo podređeni dio saobraćajnog cilja. Nazivi odredišta i druge informacije na saobraćajnoj signalizaciji ispisuju se na jeziku ciriličnim (latiničnim) pismom.

Saobraćajni znakovi mogu biti izrađeni tako da je njihov sadržaj stalan ili promjenljiv. Površina saobraćajnih znakova mora biti izrađena od svjetlosno odsjevnih materiala najmanje tipa I, izuzev na autoputevima i brzim putevima, kada mora biti izrađena od svjetlosno odsjevnih materiala najmanje tipa II.

Saobraćajni znakovi mogu biti izrađeni i kao znakovi sa vlastitim izvorom svjetlosti (osvijetljeni iznutra) ili vanjskim izvorom svjetlosti (osvijetljeni izvana sa posebnim svjetilkama). Kada su saobraćajni znakovi osvijetljeni izvana, površina saobraćajnih znakova može na autoputevima i brzim putevima biti izrađena od svjetlosno odsjevnih materiala tipa I. Površina turističke ili druge signalizacije za obavlještavanje može biti izrađena od svjetlosno odsjevnih materiala najviše tipa I, a sadržaj ne smije biti promjenljiv.

Površina saobraćajne opreme puteva, koja se upotrebljava za regulisanje i kanalisanje saobraćaja na području radova, drugih prepreka i oštećenja kolovoza, mora barem djelimično biti izrađena od svjetlosno odsjevnih materiala, a najmanje dodatno označena sa svjetlosno odsjevnim tijelima.

Svjetlosni saobraćajni znakovi i znakovi sa promjenljivim sadržajem mogu biti izrađeni i od optičkih vlakana ili svjetlosnih tijela matričnog oblika (LED) na podlozi crne boje, i to tako da kod ispada izvora svjetlosti, saobraćajni znak ili dio saobraćajnog znaka ne izgubi značenje.

Saobraćajni znakovi koji se postavljaju na isti nosač moraju da budu jednoobrazni, bez obzira na to da li su obični, reflektujući ili osvjetljeni sopstvenim izvorom svjetlosti.

Saobraćajni znakovi se postavljaju s desne strane puta pored kolovoza, u smjeru kretanja vozila.

Ako s desne strane puta pored kolovoza, u smjeru kretanja vozila nije moguće postaviti saobraćajni znak, isti se postavlja iznad kolovoza ili s lijeve strane puta i ima isto značenje kao i kad je postavljen s desne strane puta ili iznad površine kolovoza.

Saobraćajni znakovi se postavljaju tako da ne ometaju kretanje vozila i pješaka. Natpisi na znakovima obavještenja ispisuju se, po pravilu, malim slovima.

3. SAOBRAĆAJNA SIGNALIZACIJA U FUNKCIJI BEZBIJEDNOSTI SAOBRAĆAJA

Signalizacijom se obavještavaju i upozoravaju sudionici u saobraćaju o stanju na saobraćajnicama te se na taj način postiže sigurno i nesmetano odvijanje saobraćaja. Za svakog sudionika u saobraćaju saobraćajna signalizacija je od posebne važnosti. O jasnoći primljenih obavijesti ovisi bezbjednost, brzina i udobnost kretanja sudionika u saobraćaju. Veza između vozača i saobraćajne signalizacije obično se uspostavlja u nekoliko sekundi.

Signalizacija u saobraćaju mora biti jednostavna, jasna i čitljiva, vidljiva, istoznačna, univerzalna, kontinuirana, odgovarajućeg dizajna i postavljena u odgovarajućem opsegu.

Vidno polje vozača, formira se na osnovu mreže fiksacionih tačaka, a osnovna mu je karakteristika, da se ono povećanjem brzine sužava, što znači da je sa većom brzinom pažnja vozača skoncentrisana na uže polje.

Statistike pokazuju, da u ukupnom vremenu vožnje, koje se obično sastoji u kontrolisanju putanje vozila, za sagledavanje perspektive puta koristi se 43,2 % vremena, dok smatraju da sama signalizacija zauzima samo

4,8% ukupne aktivnosti vozača

Ovo jasno pokazuje da saobraćajni znakovi, koji se postavljaju van ivice kolovoza, moraju da budu kvalitetni, kako u pogledu primjene elemenata za njihovo projektovanje, tako i samog materijala za njihovu izradu.

4. PROJEKTOVANJE SAOBRAĆAJNE SIGNALIZACIJE

Za projektovanje uopšte, pa i projektovanje saobraćajne signalizacije postoje određeni standari (pravilnici) i definisana pravila, odnosno moraju se primjeniti standardi iz Smjernica za projektovanje, građenje, održavanje i nadzor na putevima, Sarajevo/Banja Luka, 2005. godina.

Posebno u slučaju kada se radi o putokaznoj signalizaciji, gdje se svaki znak posebno preračunava, na osnovu visine slova, koja su proračunata na bazi brzine kretanja, uzimajući u obzir svakako, unapred definisane elemente. Saobraćajni znakovi, signalizacija i oprema na cestama postavljaju se na osnovu saobraćajnog projekta. Poštovanje propisanih pravila, za projektovanje saobraćajne signalizacije, za svakog projektanta je obavezujuće, jer je to zapravo jedini način, da se informacije, koje se prenose vozačima, prenose uvijek na jedinstven način sa unapred utvrđenim elementima. Svako odstupanje od pravila, koja su kao što je već rečeno unapred propisana, dovodi korisnika sistema u inferioran položaj i situaciju, da na pravi način ne razumije određenu poruku, koju mu upravo ta signalizacija prenosi, a takođe predstavlja i uputstvo za njegovo dalje ponašanje. Zato je vrlo važno, da standardi budu kvalitetni i da se ne mijenjaju prema potrebama projektanata, i u svakom slučaju ne bi smjelo da se improvizuje, tj. da se ne koriste nestandardizovani elementi, koji su u većini slučajeva, jasni samo projektantima.

Osnovni podaci koji predstavljaju ulazne podatke o tehničkim elementima puta , odnosno da bi se mogao uraditi prijekta su sljedeći: broj dionice puta; broj poddionice puta; varijanta puta; dužina poddionice; izračunata brzina; dozvoljena brzina; vrsta puta; broj saobraćajnih traka; širina saobraćajnih traka; udaljenost od prepreka; stanje i vrsta zastora; usponi i padovi; horizontalna zakrivljenost trase; pregledna razdaljina; stanje kolovoza; i broj ograničenja uslijed raskrsnica sa željeznicom u nivou, uskih objekata, itd.

4.1. Vrste projektne dokumentacija*

4.1.1. Projektna dokumentacija

U pogledu namjene upotrebe, projektna dokumentacija se razvrstava na:

- *Idejno rješenje (IDR)*, čija namjena je dobijanje projektnih uslova koje postavljaju relevantni organi za izdavanje saglasnosti – (op.p. donekle analogija u dijelu generalnog projekta);
- *Idejni projekat (IDP)*, čija namjena je izbor najprikladnije varijante za predviđeni put ili objekat kao i načina izvođenja, zatim utvrđivanje relevantnih organa i dobijanje njihovih projektnih uslova u toku određivanja projektnih smjernica;
- *Projekat za dobijanje građevinske dozvole (PGD)* – analogija glavni projekat (GP), čija namjena je dobijanje građevinske dozvole i izvođenje jednostavnih objekata, i dobijanje saglasnosti od strane relevantnih organa;
- *Projekat za tender (PZT)*, čija namjena je upućivanje poziva ponuđačima i odabir najuspješnijeg izvođača za izgradnju ili pružanje usluga.
- *Izvođački projekat (IP)*, čija namjena je izgradnja zahtjevnih ili manje zahtjevnih objekata.

Kod posljednja tri nivoa dokumentacije predviđeni su samo izabrani sadržaji, koji su potrebni za konkretnе faze postupaka, jer je sadržaj kao što je predviđen u važećem glavnom projektu preobsežan za različite nivo odlučivanja i u tom smislu nepotreban.

Kada se u projektnoj dokumentaciji, upravnom postupku i drugim zakonima za pojedine projekte koriste skraćenice, onda se moraju koristiti one skraćenice, koje su navedene u prethodnoj stavci.

Ostala dokumentacija kao na primjer projekat izvedenih radova (PIR) – po prof. Anđusu arhivski projekat-smatra se za tehničku dokumentaciju i bit će navedena u knjizi “nadzor”. Tehnička dokumentacija sadrži i projekat za

* Smjernice za projektovanje, građenje, održavanje i nadzor na putevima, Knjiga I Projektovanje, Dio I Projektovanje puteva, Poglavlje 1, Planska, projektna i investiciona dokumentacija, str.60., Sarajevo/Banja Luka,2005. godina.

održavanje i eksploataciju te projekat za upis u službene evidencije (katastar javne gospodarske infrastrukture, zemljišna knjiga,...).

4.2. Sadržaj projektne dokumentacije Glavnog projekta saobraćajne signalizacije: R – 469 - Živinice-Međaš (treća saobraćajna traka)

Sadržaj projekta predstavlja minimalan obavezan sadržaj projektne dokumentacije namijenjene za izgradnju svih vrsta zgrada i građevinsko inženjerskih objekata (cestogradnja obuhvata naime sve vrste građenja – takođe visoke zgrade)*.

Za posebne namjene moguće je posebnim propisima odrediti poseban ili dopunski sadržaj projekta.

Investitor i projektant se mogu dogovoriti o pripremi projekta sa dodatnim sadržajem i za drugačije namjene.

Bez obzira na gore navedeno, zahtjev za izdavanje građevinske dozvole mora da obuhvata onaj sadržaj projekta za izdavanje građevinske dozvole koji je određen Zakonom o građenju. Upravni organ koji je nadležan za izdavanje građevinske dozvole ima ovlaštenja da odbije ili da vratí dokumentaciju koja nije potrebna za donošenje odluke o određenom pitanju ili koja ne ispunjava zahtijevani sadržaj projekta za izdavanje građevinske dozvole.

Naslovna strana i vodeća mapa uvjek su ista, redoslijed i oznake dokumenata se ne menjaju (može neki izostati ako nije potreban) a nacrti se stavljuju prema potrebi (zahjevnosti zahvata, vrsti objekata i tome slično). Na konkretnom projektu pod radnim nazivom Glavni projekat saobraćajne signalizacije: R-469: Živinice-Međaš (treća saobraćajna traka), a koji su radili autori ovog rada sadržaj projekta se sastoji od*:

1. Opća dokumentacija

- Uvjerenje o upisu u jedinstveni registar obveznika indirektnih poreza

* Smjernice za projektovanje, gradenje, održavanje i nadzor na putevima, Knjiga I Projektovanje, Dio 1 Projektovanje puteva, Poglavlje 1, Planska, projektna i investiciona dokumentacija, str.61-62., Sarajevo/Banja Luka, 2005. godina.

* Izvor: Glavni projekat saobraćajne signalizacije: R-469: Živinice-Međaš (treća saobraćajna traka), Banovići, avgusta, 2019. godina.

- Uvjerenje o poreznoj registraciji
 - Izvod iz sudskog registra
 - Ovlaštenje za obavljanje djelatnosti projektovanja niskogradnje
 - Rješenje o imenovanju odgovornog projektanta i unutrašnje kontrole
 - Uvjerenja odgovornog projektanta i unutrašnje kontrole
 - Potvrda o izvršenoj unutrašnjoj kontroli
2. *Revizija projekta*
 3. *Tehnički opis*
 - specifikacija vertikalne i horizontalne signalizacije
 4. *Predmjer radova*
 5. *Grafički prilozi*
 - a. Situacija saobraćajnog rješenja -TRASA (R=1:500)
 - b. Situacija saobraćajnog rješenja - KRUŽNE RASKRSNICE(R=1:250)
 - c. Detalji:
 - i. Postavljanje znakova
 - ii. Temeljenje znakova
 - iii. Postavljanje i temeljenje tabli
 - iv. Pješački prelazi
 - v. Strelice
 - vi. Razdjeljne linije
 - vii. Vibracione trake
 - viii. Uzdužne oznake na kolovozu
 - ix. Autobusko stajalište
 - x. Šema obezbjeđenja radova
 - xi. Table
 6. *PREDMET: PROJEKAT SAOBRAĆAJNE SIGNALIZACIJE DIJELA REGIONALNE CESTE R-469 ŽIVINICE-MEĐAŠ (IZGRADNJA TREĆE SAOBRAĆAJNE TRAKE) OD ST.KM. 4+490 (PODVOŽNJAK) DO ST.KM. 7+650 (SKRETANJE ZA MEĐUNARODNI AERODROM TUZLA)*
 7. *INVESTITOR: JU DIREKCIJA REGIONALNIH CESTA TK*
 8. *VRSTA DOKUMENTA: GLAVNI PROJEKAT*
 9. *NOSILAC IZRADE: „AIK-INŽENJERING“ d.o.o. ZA GRAĐEVINARSTVO, BANOVIĆI*

10. UČESNICI NA IZRADI:

11. *Odgovorni projektant: Dr.sc. Esad Mušanović dipl. ing. saob.*
12. *Saradnik: Kudumović Amer, dipl. ing. građ.*
13. *Saradnik : Amila Mušanović Bsc. ing. građ.*
14. *Unutrašnja kontrola: Karavdić Aziz, dipl. inž. grad.*

**5. ULOGA INŽENJERA SAOBRAĆAJA U PROJEKTOVANJU
SAOBRAĆAJNE SIGNALIZACIJE NA KONKRETNOM
PRIMJERU**

U nastavku ovog rada prikazna je uloga koju treba da ima inženjer saobraćaja u projektima saobraćajne signalizacije, a time i mogućnost doprinosa u kreiranju svih elemenata koji utiču na bezbjednost saobraćaja, kroz regulisanje saobraćajnih tokova postavljanjem horizontalne i vertikalne saobraćajne signalizacije.

U projektovanju saobraćajne signalizacije na Projektu dijela regionalne ceste R-469 Živinice-Međaš (izgradnja treće saobraćajne trake) od st.km. 4+490 (podvožnjak) do st.km. 7+650 (skretanje za Međunarodni aerodrom Tuzla), učestvovao je inženjer saobraćaja kao Glavni projektant. Takođe, u izradi i Glavnog građevinskog projekta puta je učestvovala su dva saobraćajna inženjera sa položenim stručni ispitom, jer je to propisano zakonom.

Međutim, do sada je bila praksa, da građevinski inženjeri sami projektuju građevinski dio kao i saobraćajnu signalizaciju bez učešća inženjera saobraćaja, iako je zakonska obaveza da u projektovanju treba uključiti i saobraćajne inženjere. Tako da je ovaj primjer pokazao, da je dobro a i obavezno učešće inženjera saobraćaja u projektovanju i planiranju saobraćaja.

Dakle, cijenimo, da potrebno, da se saobraćajna struka aktivno uključi u budućoj izgradnji puteva u fazi planiranja, kao i u fazi projektovanja gornjeg stroja puta i saobraćajne signalizacije, jer se na taj način sigurno povećava pažnja elementima koji naročito utiču na bezbjednost učesnika u saobraćaju i smanjuje broj saobraćajnih nezgoda.

5.1. Glavni projektat saobraćajne signalizacije na dijelu regionalne ceste R-469 Živinice-Međaš (izgradnja treće saobraćajne trake) od st.km. 4+490 (podvožnjak) do st.km. 7+650 (skretanje za Međunarodni aerodrom Tuzla)

Na osnovu Ugovora sklopljenog između JU „Direkcija regionalnih cesta TK“ i firme "AIK- INŽENJERING" d.o.o. Banovići pristupljeno je vršenju usluge izrade tehničke dokumentacije - " Projekta saobraćajne signalizacije dijela regionalne ceste R-469 Živinice-Međaš (izgradnja treće saobraćajne trake) od ST.km. 4+490 (podvožnjak) do ST. km. 7+650 (skretanje za Međunarodni aerodrom Tuzla)", i to u svemu prema zahtjevima investitora.

Predmetni projekat je urađen i realizovan u dvije faze:

- ✓ *Idejno rješenje*
- ✓ *Glavni projekat za usvojenu varijantu u saglasnosti sa Investitorom a nakon terenske revizije Idejnog rješenja*

Ovaj projekat je dopuna građevinskom projektu "Rekonstrukcija dijela regionalne ceste R-469 Živinice-Međaš (izgradnja treće saobraćajne trake), dd ST.km. 4+490 (podvožnjak) do ST.km. 7+650 (skretanje za Međunarodni aerodrom Tuzla)", te se u svemu i u potpunosti oslanja na isti.

5.2. Opis projektnog rješenja

U naprijed pomenutom Glavnom građevinskom projektu koji je rađen od strane firme "Beauty" d.o.o. Gradačac u kojem su takođe učestvovali inženjeri saobraćaja, formiran je sledeći koncept saobraćajnog rješenja:

- ✓ Za dionicu regionalne ceste R-469 Živinice-Međaš od PP193 (st. 4+490,00 Podvožnjak) do PP293 (st. 6+810,00 prva kružna raskrsnica kod benzinske pumpe) *usvojena je jedna saobraćajna traka prema Kalesiji a dvije saobraćajne trake istog smjera prema Tuzli.*
- ✓ Za dionicu regionalne ceste R-469 Živinice-Međaš od PP293 (st. 6+810,00 prva kružna raskrsnica kod benzinske pumpe) do PP301 (st. 6+970,00 druga kružna raskrsnica-skretanje za rudnik Dubrave) *usvojene su dvije saobraćajne trake suprotnih smjerova.*

- ✓ Za dionicu regionalne ceste R-469 Živinice-Međaš od PP301 (st. 6+970,00 druga kružna raskrnica-skretanje za rudnik Dubrave) do PP338 (st. 7+650,00 kružna raskrnica za skretanje prema aerodromu) usvojena je jedna saobraćajna traka prema Tuzli a dvije saobraćajne trake istog smjera prema Kalesiji.

Dvije saobraćajne trake u istom smjeru usvojene su za dionicu od Kružne raskrsnice kod benzinske pumpe POLO prema Živinicama iz razloga što je ova kružna raskrsnica sabirna u smislu gravitiranja stanovništva prema Živinicama i Tuzli kao centru kantona. Razlog ovog rješenja je i u Aerodromu Tuzla, obzirom da prilikom slijetanja aviona svi putnici u isto vrijeme žele napustiti aerodrom pri čemu dolazi do zakrčenja saobraćaja (putnici koji dolaze na let ipak prikupljaju se na aerodrom u dužem vremenskom intervalu i na saobraćajnici uslijed toga nemamo značajne gužve).

Između kružnih raskrnica usvojene su dvije saobraćajne trake suprotnih smjerova i nije uvođena treća traka iz sigurnosnih i praktičnih razloga a sve zbog njihove međusobne blizine od cca 120m, praktički uvođenje treće trake na ovoj dionici je neizvodljivo.

Prilikom izrade glavnog projekta saobraćajne signalizacije dodatno je analizirano u saradnji sa Investitorom gore pomenuto rješenje i ono je kao takvo usvojeno i zadržano te obrađeno na nivou Glavnog projekta.

Svi tehnički elementi projektovane ceste (širine saobraćajnih traka, projektovane brzine i ostale) definisani su u glavnom pomenutom građevinskom projektu.

Širine saobraćajnih traka definisane su i kotirane na Detaljnim poprečnim profilima koji su dati u sklopu glavnog građevinskog projekta.

Projektant je obratio naročitu pažnju na pozicioniranje prelaska sa tri trake na dvije u početnoj zoni projekta iz smjera Živinica, a sve da izbjegne koliziju sa nadvožnjakom.

Također, Projektant je obratio naročitu pažnju na pozicioniranje prelaska sa tri trake na dvije u završnoj zoni projekta iz smjera Živinica, obzirom da cca 40 metara od zatvaranja treće trake se predviđa pješački prijelaz. Zbog krivine vrlo je mala preglednost za pješake i vozače.

Pješački prelazi su pozicionirani na očekivanim sabirnim mjestima pješaka i svi su prilagođeni invalidnim osobama.

Obilježeni su odgovarajućom i vertikalnom i horizontalnom signalizacijom.

Autobuska stajališta su po zahtjevu investitora locirana su na mjestima gdje je bilo slobodnog zemljišta (ekspropijacija nije dolazila u obzir).

Sva signalizacija i horizontalna i vertikalna urađena je u skladu sa važećim pravilnikom: „Pravilnik o saobraćajnim znakovima i signalizaciji na cestama, načinu obilježavanja radova i prepreka na cesti i znakovima koje učesnicima u saobraćaju daje ovlašteno lice (Službeni Glasnik BiH, broj 16/07).“

Horizontalna signalizacija, odnosno uzdužne oznake na kolovozu usvojene su širine 15 cm za širinu saobraćajne trake 3-3,5m.

Dimenzije vertikalne saobraćajne signalizacije usvojene su za širine kolovoza 7 i više metara a u skladu sa važećim pravilnikom.(širina kolovoza je 9 i više metara).

Svi znakovi saobraćajne signalizacije su II klase.

Na situaciji saobraćajnog rješenja locirani su svi vertikalni saobraćajni znakovi gdje je data oznaka znaka, šema znaka, dimenzije, osnovna boja, klasa, broj stubova te stacionaža postavljanja stubnog mjesta, a sve u skladu sa važećim pravilnikom.

Na situaciji saobraćajnog rješenja ucrtana je sva horizontalna signalizacija, te je obilježena u skladu sa važećim pravilnikom.

U sklopu projekta dati su svi neophodni detalji za dobro ugrađivanje i postavljanje saobraćajne signalizacije.

Nabavka, isporuka i ugradnja table standardnog saobraćajnog znaka sa sljedećim karakteristikama: proizvod usklađen sa evropskim standardom BAS EN 12899-1, (posjeduje "EC" oznaku, odnosno sertifikat o usaglašenosti proizvoda sa standardom EN 12899-1), sa elementima dimenzionisanim za vjetrovnu zonu WL=2, - izrađen od aluminijumskog lima,

5.3. Revizija projekta

U toku izrade projekata u svim fazama projekti podliježu revizijama koje vrše ovljetene institucije koje imaju licencu za vršenje revizija projektne dokumentacije.

Ova praksa je veoma bitna, jer se dešava da se naprave tehničke greške

u toku projektovanje, ili se ne ispoštuju svi zahtjevi investitora dati u projektnom zadatku. Na zahtjev Investitira i revidenta, projektant je dužan da otkloni eventulne nedostatke ukoliko ne narušavaju elemente bezbjednosti koje je ugradio projektant i koje ne smije mijenjati ali ih mora odbraniti pred revizorom. U ovom projektu koji je uzet kao primjer, revidenti i investor su u fazi idejnog rješenja imali određene primjedbe koje su otklonjene u glavnom projektu a koji je prihvaćen i revidovan. *Važno je prikazati jedan primjer na koji način se daju primjedbe i kako na njih odgovaraju projektanti u toku izrade projekta.*

Primjer primjedbi date od Investitora:*

Predmet: Revizija dostavljene projektne dokumentacije saobraćajnog projekta regionalne ceste R-469 Živinice-Dubrave-Međaš (izgradnja treće saobraćajne trake)

Naručitelj: JU Direkcija regionalnih cesta Tuzlanskog Kantona

Projektna organizacija:

Voditelj projekta:

Projektant: Dr. sc. Esad Mušanović, dipl. ing. saob

Vrijeme izrade projekta: august 2019. godine

Nakon detaljnog pregleda dostavljene projektne dokumentacije, izvršene provjere i analize predloženih rješenja na predmetnoj dionici daje se sljedeći:

IZVJEŠTAJ

Primjedbe na izradu Saobraćajnog projekta:

- ✓ Nedostaju imena projektantske kuće i projektanata, kao i uslovi za projektovanje;
- ✓ Nedostaje Tehnički izvještaj i tehnički opis projekta;
- ✓ S obzirom da se u zoni od 4+600 do 4+865 nalaze obostrane autobuske stanice i pješački prijelaz potrebno je na istoj ograničiti brzinu na 40 km/h uz znakove opasnosti I-19 „obilježeni pješački prijelaz“.
- ✓ Pješački prijelaz na 5+830 obilježiti na prilazima dodatno sa znakovima opasnosti I-19 „obilježeni pješački prijelaz“.

* Izvor: Izvještaj revizora za Projektat saobraćajne signalizacije na dijelu regionalne ceste R-469 Živinice-Međaš (izgradnja treće saobraćajne trake).

- ✓ Pješački prijelaz na 6+190 obilježiti na prilazima dodatno sa znakovima opasnosti I-19 „obilježeni pješački prijelaz“.
- ✓ Ograničenje brzine 50 km/h sa 6+405 lijevo premjestiti na 6+320 lijevo (nakon pješačkom prijelaza)
- ✓ Znakove „zona 40 km/h“ i I-20 premjestiti sa 6+445 desno na 6+355 desno (prije pješačkog prijelaza)
- ✓ Pješački prijelaze na 7+330 i 7+420 obilježiti na prilazima dodatno sa znakovima opasnosti I-19 „obilježeni pješački prijelaz“.

Izvještaj je sačinio: Muamer Suljević, dipl. ing. saob

Primjer odgovora na primjedbe revizije:*

Predmet: *ODGOVOR PROJEKTANTA NA REVIZIJU DOSTAVLJENE PROJEKTNE DOKUMENTACIJE SAOBRAĆAJNOG PROJEKTA REGIONALNE CESTE R-469 ŽIVINICE-DUBRAVE-MEDAŠ (IZGRADNJA TREĆE SAOBRAĆAJNE TRAKE)*

Naručitelj: JU Direkcija regionalnih cesta Tuzlanskog Kantona

Projektna organizacija: „AIK-INŽENJERING“ d.o.o. BANOVIĆI
ODGOVOR PROJEKTANTA NA REVIZIJU

- ✓ Nedostaju imena projektantske kuće i projektanata, kao i uslovi za projektovanje;

Primjedba se prihvata i otklonjena je na odgovarajući način.

- ✓ Nedostaje Tehnički izvještaj i tehnički opis projekta;

Primjedba se prihvata i otklonjena je na odgovarajući način.

- ✓ S obzirom da se u zoni od 4+600 do 4+865 nalaze obostrane autobuske stanice i pješački prijelaz potrebno je na istoj ograničiti brzinu na 40 km/h uz znakove opasnosti I-19 „obilježeni pješački prijelaz“.

Primjedba se prihvata i otklonjena je na odgovarajući način.

- ✓ Pješački prijelaz na 5+830 obilježiti na prilazima dodatno sa znakovima opasnosti I-19 „obilježeni pješački prijelaz“.

* Izvor: Odgovor Projektanta na Izvještaj revizora za Projektat saobraćajne signalizacije na dijelu regionalne ceste R-469 Živinice-Medaš (izgradnja treće saobraćajne trake).

Primjedba se prihvata i otklonjena je na odgovarajući način.

- ✓ Pješački prijelaz na 6+190 obilježiti na prilazima dodatno sa znakovima opasnosti I-19 „obilježeni pješački prijelaz“.

Primjedba se prihvata i otklonjena je na odgovarajući način.

- ✓ Ograničenje brzine 50 km/h sa 6+405 lijevo premjestiti na 6+320 lijevo (nakon pješačkom prijelaza)

Primjedba se prihvata i otklonjena je na odgovarajući način.

- ✓ Znakove „zona 40 km/h“ i I-20 premjestiti sa 6+445 desno na 6+355 desno (prije pješačkog prijelaza)

Primjedba se prihvata i otklonjena je na odgovarajući način.

- ✓ Pješački prijelaze na 7+330 i 7+420 obilježiti na prilazima dodatno sa znakovima opasnosti I-19 „obilježeni pješački prijelaz“.

Primjedba se prihvata i otklonjena je na odgovarajući način.

Odgovorni projektant: *Dr. sc. Esad Mušanović dipl. ing. saob.*

6. ZAKLJUČAK

Razlog pisanja ovog rada je želja da se poveća uloga inženjera saobraćaja u projektovanju saobraćajne signalizacije, te rješavanju saobraćajnih tokova, konfliktnih mjesta i ukrštanja cesta, na konkretnom primjeru izrade Glavnog projekta saobraćajne signalizacije R469 Živinice-Međaš (treća traka).

Kroz rad se takođe, na praktičnom primjeru pokazuje značajna uloga saobraćajne struke, odnosno inženjera u projektovanju saobraćajne signalizacije, a što se vidi kroz sažetak projekta, gdje saobraćajni inženjer na osnovu urađene kapacitivne analize, određuje iz kojeg pravca treba da idu dvije saobraćajne trake za različite saobraćajne uslove na dionici projektovanog puta koja iznosi 3350 metara. Poznato nam da su kroz dosadašnju praksu, uglavnom inženjeri građevine radili projekte saobraćajne signalizacije, tako što projektuju građevinski dio projekta kao i projekte saobraćajne signalizacije koji su u sastavu projekata saobraćajnica koje se grade u našoj zemlji. Međutim, cijenimo da zbog ukupne bezbjednosti veću pažnju posvjećuju saobraćajni inženjeri saobraćajnim znakovima pomoću kojih se upravlja saobraćajem, pri čemu vode više računa i o preticajnoj i

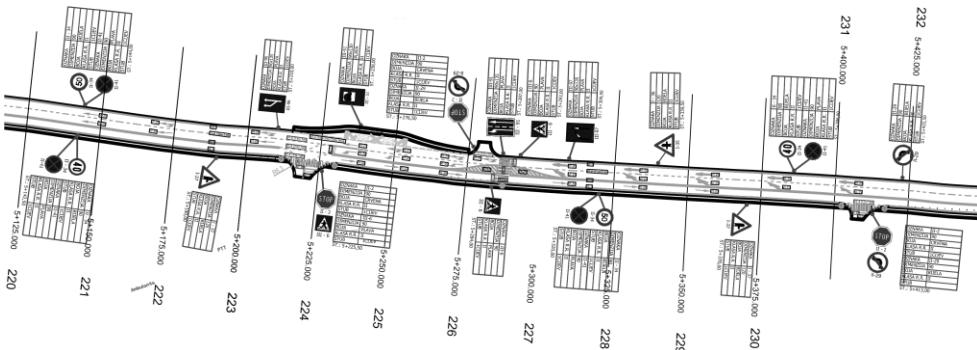
zaustavnoj bezbjednosti, kao i drugim poprečnim elementima gornjeg stroja puta, a koji mogu bitno smanjiti nastanak saobraćajnih nezgoda, a što je u konačnici cilj svih koji planiraju, i rade projekte izgradnje, obnove i rekonstrukcije puteva u Bosni i Hercegovini. Nadamo, se da smo kroz ovaj rad probudili buduće inženjere saobraćaja, da se aktivnije uključe u planiranje i projektovanje saobraćaja, i time daju veći doprinos ukupnoj bezbjednosti saobraćaja.

7. PRILOG

U prilogu se nalaze primjeri grafičkih prikaza detalja građevinske situacije trase i elemenata saobraćajne signalizacije koji su urađeni za potrebe navedenog projekta.

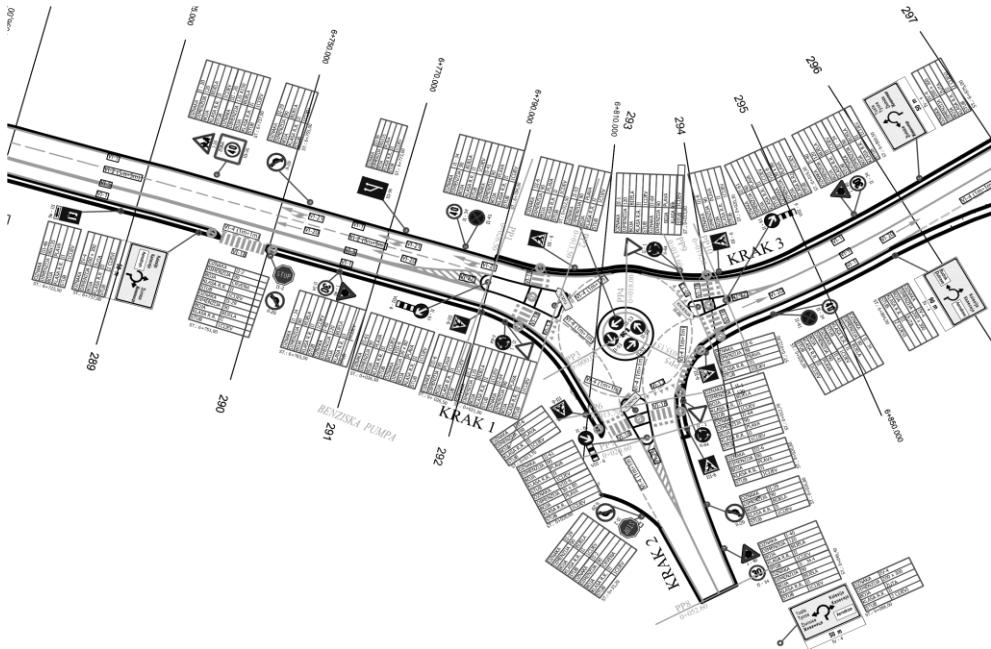
Slika 1. Početak projektovane dionice puta*

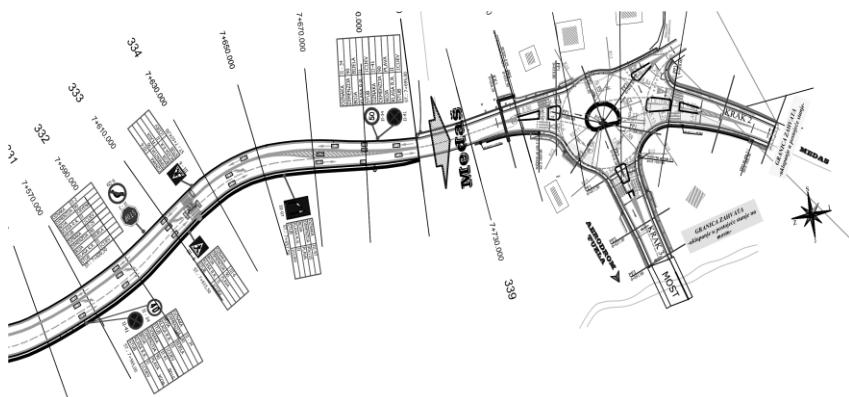
Slika 2. Sljedeći dio projektovane dionice puta*

* Izvor: Glavni projekat saobraćajne signalizacije: R-469: Živinice-Međaš (treća saobraćajna traka), Banovići, avgusta, 2019. godina.

* Izvor: Glavni projekat saobraćajne signalizacije: R-469: Živinice-Međaš (treća saobraćajna traka), Banovići, avgusta, 2019. godina.

Slika 3. Sredina projektovane dionice puta sa kružnom raskrsnicom*

Slika 4. Kraj projektovane dionice puta uklapanje sa urađenom kružnom raskrsnicom za Aerodrom Tuzla*

* Izvor: Glavni projekat saobraćajne signalizacije: R-469: Živinice-Međaš (treća saobraćajna traka), Banovići, avgusta, 2019.godina.

* Izvor: Glavni projekat saobraćajne signalizacije: R-469: Živinice-Međaš (treća saobraćajna traka), Banovići, avgusta, 2019.godina.

LITERATURA

1. Glavni projekat saobraćajne signalizacije: R-469: Živinice-Međaš (treća saobraćajna traka), Banovići, august, 2019.godina.
2. Mušanović, E., 2015. Gradske prometnice, Visoka škola "Logos centar" Mostar,
3. Pravilnik o saobraćajnim znakovima i signalizaciji na cestama, načinu obilježavanja radova i prepreka na cesti i znakovima koje učesnicima u saobraćaju daje ovlašteno lice („Sl.glasnik BiH“, broj 16/07).
4. Zakon o cestama Federacije Bosne i Hercegovine („Službene novine FBiH“, broj: 12/10);
5. Zakon o osnovama bezbjednosti saobraćaja na putevima u BiH („Sl.glasnik BiH“, broj 6/06,75/06,44/07,74/09,48/10).

**PRIRODNI I TEHNIČKI POTENCIJAL SUNČEVE ENERGIJE U
BOSNI I HERCEGOVINI**

**NATURAL AND TECHNICAL SOLAR ENERGY POTENTIAL IN
BOSNIA & HERZEGOVINA**

Pregledni znanstveni članak

Haris Lulić,
Adnan Đugum**

Sažetak

Uzimajući u obzir prirodni i tehnički potencijal sunčeve energije u Bosni i Hercegovini, može se reći da nivo iskorištenja solarne energije u Bosni i Hercegovini nije na zadovoljavajućem nivou. U ovom radu data je detaljna procjena intenziteta sunčevog zračenja za područje Bosne i Hercegovine, a rezultati su prikazani u tabelama i na dijagramima. Vrijednosti insolacije date su za različite upadne uglove sunčevih zraka, uključujući i optimalni upadni ugao za dato geografsko područje. Za određene lokacije u Bosni i Hercegovini prikazana je vrijednost ukupnog dnevnog zračenja na nagnutu, južno orjentiranu površinu (nagib u odnosu na horizontalnu ravan-45°). Upoređivanje prosječnih dnevnih vrijednosti insolacije za Neum i Sarajevo predstavljeno je u funkciji ugla nagiba kolektora i doba godine.

Ključne riječi: potencijal solarne energije u BiH, solarni toplotni i PV sistem u BiH

Abstract

Considering the natural and technical solar energy potential in Bosnia & Herzegovina, it can be concluded that the level of utilization of solar energy in Bosnia & Herzegovina is not

satisfactory. In this paper, detailed evaluation of solar irradiation for the territory of Bosnia & Herzegovina is made, and the results are shown in

* Mašinski fakultet Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu, lulin@mef.unsa.ba

* IGT - Istraživačko razvojni centar za gasnu tehniku – Sarajevo, adnan.djugum@igt.ba

tables and graphs. Values for solar insolation are given for various incident angles, including the optimal angle for the given geographic region. For a number of locations in Bosnia & Herzegovina the total daily irradiation on an inclined, south facing, surface (slope with respect to the horizontal plane-45°) is given. A comparison between average daily solar insulations for Neum and Sarajevo is given as a function of the collector inclination angle and the time of the year.

Key words: solar energy potential in B&H, solar thermal and PV systems in B&H.

1. UVOD

Količina sunčevog zračenja, koja dospijeva na specifičnu lokaciju zemljine površine, zavisi od više različitih faktora među kojima su najvažniji: godišnje doba, geografska širina, vremenske i klimatske prilike, zagađenost atmosfere, doba dana i nadmorska visina. S obzirom na velika odstupanja reljefa zavisno od lokacije, dugo vremena se vodila rasprava na kojem mjestu mjeriti sunčevu zračenje i tu vrijednost uzeti kao referentnu. Na kraju je dogovoren i odlučeno da se kao referentni region uzme region na samom rubu zemljine atmosfere i vrijednost zračenja izmjerena u toj oblasti proglaši osnovnom vrijednošću. Ta osnovna vrijednost nazvana je "solarna konstanta" i predstavlja intenzitet sunčevog zračenja po jedinici površine okomite na ravan prostiranja sunčevih zraka, u jedinici vremena, mjereno na gornjem sloju zemljine atmosfere. Solarna konstanta je referentna vrijednost koja se uzima kao osnova za računanje intenziteta zračenja na bilo kojem drugom mjestu zemljine atmosfere. S tim u vezi, podrazumijeva se da ni na jednom mjestu na površini Zemlje, kao i u atmosferi, vrijednost sunčevog zračenja ne može biti veća od solarne konstante. Pionirske korake u određivanju prosječne vrijednosti solarne konstante napravio je C. G. Abbot sa svojim kolegama sa Smithsonian instituta. Rezultati njihovih istraživanja pokazali su vrijednost za solarnu konstantu od 1322 W/m^2 . Kasnije je, koristeći ova saznanja i nova mjerena Johnson (1954.) izvršio korekciju solarne konstante na 1395 W/m^2 . Nakon dugogodišnjih pažljivih promatranja i mjerena sunčevog zračenja, te

napredovanjem nauke i tehnike, posebno u oblasti istraživanja svemira, mjerjenjem različitim instrumentima kroz devet odvojenih programa, određena je prosječna vrijednost solarne konstante. Kao trenutno najpouzdaniji podatak za intenzitet "izvanzemaljskog" zračenja Sunca pri srednjem odstojanju Zemlje od Sunca uzima se 1353 W/m^2 , sa procijenjenom greškom $\pm 1,5\%$, [1].

Prolazeći kroz Zemljinu atmosferu, intenzitet sunčevih zraka opada i njihov se spektralni sastav mijenja. Intenzitet sunčevog zračenja na nekoj lokaciji na površini Zemlje često se kraće naziva i "insolacija". Preciznije rečeno, insolacija predstavlja količinu dostupne energije sunčevog zračenja u vremenu prema jedinici površine prijemnika zračenja.

Na intenzitet ukupnog sunčevog zračenja utiču različiti astronomski, meteorološki, fizički, geografski i geometrijski faktori i njena stvarna vrijednost se može dobiti samo putem fizičkih mjerjenja u dužem vremenskom periodu. U područjima za koja podaci o mjerjenjima insolacije nisu dostupni, približne vrijednosti mogu su izračunati zavisno od izabranog modela atmosfere. Podaci o distribuciji insolacije na određenom području imaju veliki značaj na naučnom i stručnom planu.

U razvijenim zemljama postoji dovoljno gusta mreža meteoroloških stanica na osnovu kojih se dobija realna slika intenziteta sunčevog zračenja na datom području. U ovom radu biće predstavljeno istraživanje insolacije u Bosni i Hercegovini na bazi specijalizovanog software-a METEONORM, koje su autori članka u saradnji sa stručnim timom Mašinskog fakulteta u Sarajevu proveli kao "rane radove" na polju istraživanja sunčevog zračenja. Rezultati su upoređeni sa dostupnim mjerjenjima [4], kao i mapom solarnog zračenja u susjednoj Republici Hrvatskoj napravljenoj na osnovu stvarnih mjerena [5].

2. Intenzitet sunčevog zračenja na površini Zemlje

Insolacija se sastoji iz tri komponente:

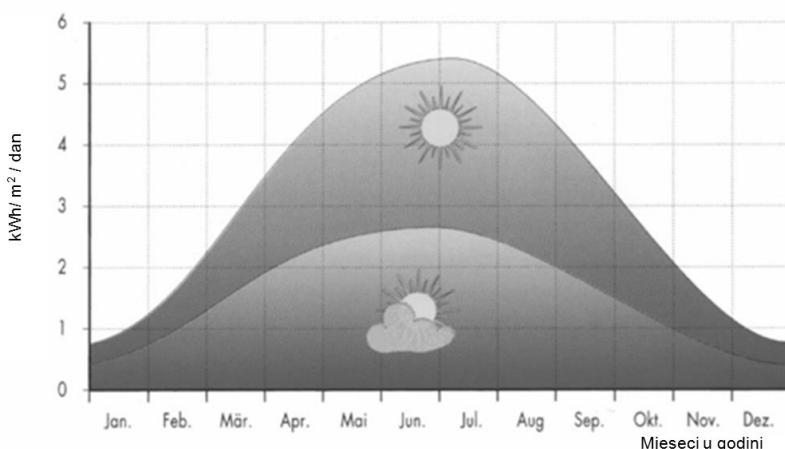
- Intenzitet direktnog sunčevog zračenja,
- Intenzitet difuznog sunčevog zračenja,
- Intenzitet reflektirajućeg sunčevog zračenja

Pod direktnim sunčevim zračenjem podrazumijeva se zračenje kod kojeg elektromagnetični talasi prelaze put od Sunca do prijemne površine relativno neometani na tom putu i formiraju sa normalom na datu površinu upadni ugao.

Difuzno sunčev zračenje nastaje odbijanjem sunčevih zraka od molekula troatomnih gasova sadržanih u vazduhu, zatim od zagađivača u atmosferi, te oblaka.

Treću komponentu insolacije čini reflektujuće zračenje nastalo odbijanjem sunčevih zraka od okolnih objekata, asfaltiranih i vodenih površina, te uslijed refleksije tla, odnosno „albeda“. U slučaju velikog „albeda“, npr. površina na Zemlji prekrivena snijegom, udio ukupnog sunčevog zračenja na posmatranu površinu može se značajno povećati obzirom da se dio zračenja koji ne dospijeva direktno do površine reflektuje sa površine Zemlje u atmosferu, a onda ponovo na datu površinu.

Budući da se vrijednost insolacije mijenja tokom dana iz sata u sat i dostiže nultu vrijednost u noćnim terminima, uobičajena je praksa da se izvještaji o vrijednostima insolacije za datu lokaciju na zemljinoj površini daju za period čitavog dana, odnosno da se daju prosječne dnevne vrijednosti insolacije. Na slici 1 prikazan je dnevni tok vrijednosti pojedinih komponenti insolacije za region srednje Europe, dobiven iz desetogodišnjeg niza podataka. Iz dijagrama se vidi da je za lokacije između 45-te i 50-te paralele, sjeverno od Ekvatora, prosječni udio difuznog zračenja u ukupnom zračenju na površinu Zemlje u mjesecu maju oko 40%, dok je u mjesecima sa velikim brojem oblačnih dana (decembar, januar) ta vrijednost blizu 70%

Slika 1. Prosječne dnevne vrijednosti insolacije za srednju Europu, [6]

3. INTENZITET SUNČEVOG ZRAČENJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Podaci o sunčevom zračenju koje mjere meteorološke stанице, na karakterističnim lokacijama i tokom dužeg vremenskog perioda, daju vrijednosti globalnog sunčevog zračenja na horizontalnu površinu. Tamo gdje nema mjerena insolacija, uzimaju se podaci o dužini trajanja sunca, tzv. broj sunčanih sati, koji se kasnije mogu preračunati, na osnovu poznavanja klimatskih karakteristika pojedinih regija, u dozračenu energiju. Svi podaci o insolaciji prezentirani u ovom radu urađeni su na osnovu specijalnog software-skog paketa METEONORM, preuzet sa validnom licencom od firme METEOTEST iz Švajcarske. Treba napomenuti, u smislu pouzdanosti rezultata, da je ista firma radila analizu sunčevog zračenja nad Švicarskom i Njemačkom, te rezultate proračuna upoređivala sa postojećim mjerjenjima. Novijom verzijom ovog programa, pored podataka o insolaciji izmjerenih na najbližim meteorološkim stanicama, obuhvaćeni su i satelitski snimci koji daju potpuniju sliku o sunčevom zračenju nad posmatranim regionom.

Bosna i Hercegovina ima u prosjeku godišnje 1840,9 sunčanih sati, dok taj broj na jugu zemlje dostiže vrijednost i do 2352,5 h/god. Jedini bosanskohercegovački grad na Jadranskom moru, Neum, ima u prosjeku godišnje 2600 sunčanih sati raspoređenih u 270 sunčanih dana. U tabeli 1 dati su podaci o broju sunčanih sati za određene lokalitete u Bosni i Hercegovini.

Tabela 1 Broj sunčanih sati godišnje za neke lokacije u BiH, [3]

Lokacija - Meteorološka stanica	Broj sunčanih sati godišnje [h/god]
Neum	2600,0
Mostar	2352,5
Čitluk	2342,0
Livno	2337,0
Ivan sedlo	1850,3
Drvar	1839,9
Bjelašnica	1823,1
Sarajevo	1794,2

Bihać	1783,9
Banja Luka	1776,2
Tuzla	1761,9
Zenica	1618,4
Jajce	1615,6
Doboj	1582,2

U tabeli 2 date su vrijednosti ukupnog sunčevog zračenja na nivou godine, razvrstane prema administrativnoj podjeli Bosne i Hercegovine, na dva entiteta i deset kantona u sklopu Federacije BiH. U RS izvršena je procjena vrijednosti sunčevog zračenja za pet oblasti, čije se granice poklapaju sa privrednim regijama RS

Na slici 2 grafički su interpretirani rezultati proračuna za BiH za prosječne godišnje vrijednosti ukupnog sunčevog zračenja na horizontalnu površinu. Iz slike se vidi da Bosna i Hercegovina pripada zemljama Europe sa značajnim ukupnim sunčevim zračenjem koje se na godišnjem nivou kreće u intervalu od 1250 kWh/m² na sjeveru zemlje i u planinskim predjelima do 1600 kWh/m² na samom jugu zemlje. Na slici su naznačene i lokacije za koje su pribavljene vrijednosti mjerjenja intenziteta sunčevog zračenja date u tabeli 3

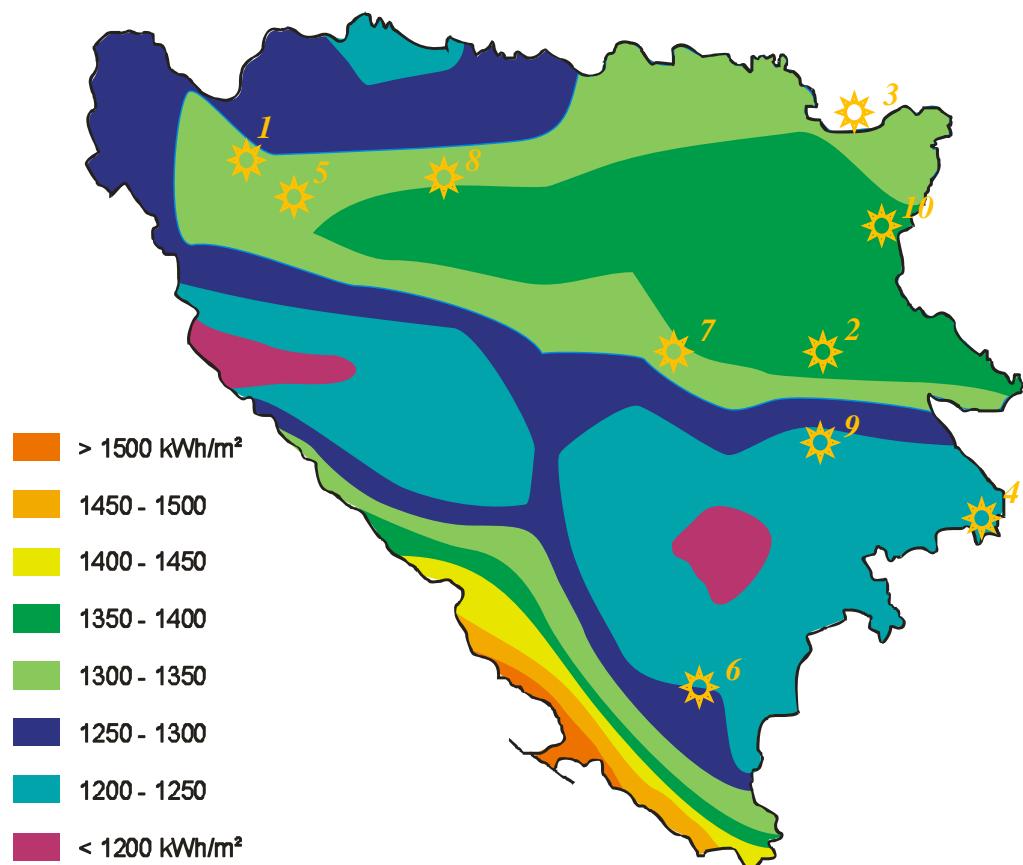
Tabela 2 Vrijednosti intenziteta ukupnog sunčevog zračenja u BiH, [3]

	Godišnje vrijednosti insolacije - [kWh /m ² god]									
	Horizontalna površina			Vertikalna površina			Površina u nagibu-45°			
	min	prosje k	ma x	mi n	prosje k	ma x	min	prosje k	ma	ma x
Unsko-sanski kanton	108 7	1277	146 9	81 8	1001	120 3	119 2	1456 1456	173 6	
Posavski kanton	111 9	1327	153 1	86 8	1080	130 8	125 0	1544 1544	185 5	
Tuzlanski kanton	115 7	1377	156 8	93 1	1143	138 0	131 0	1616 1616	194 2	
Zeničko-dobojski	114 0	1355	156 6	91 9	1154	140 2	129 4	1610 1610	194 4	

kanton

Bosansko-podrinjski kanton	102 3	1215	140 6	85 8	1067	127 1	116 0	1438	173 0
Srednjebosanski kanton	106 5	1250	143 5	85 9	1063	126 5	120 0	1469	175 1
Hercegovačko-neretvanski kanton	113 8	1318	149 8	87 4	1071	128 8	127 0	1534	181 5
Zapadno-hercegovački kanton	117 6	1349	152 3	89 8	1086	129 8	126 7	1568	184 1
Kanton Sarajevo	106 4	1263	146 3	85 6	1075	131 0	120 0	1493	180 4
Hercegovačko-bosanski kanton	104 4	1218	139 2	78 3	965	116 6	114 6	1392	165 5
Regija Banja Luka	109 0	1291	149 2	89 7	1108	131 8	122 8	1513	181 2
Regija Bijeljina	114 4	1355	156 7	95 1	1144	136 9	130 1	1593	191 4
Regija Doboј	113 3	1343	155 2	92 8	1132	136 0	129 4	1592	190 9
Regija Trebinje	105 2	1285	147 1	89 3	1087	129 0	122 1	1499	178 7
Regija Istočno Sarajevo	104 4	1250	144 7	86 4	1063	128 0	120 4	1491	178 0
Federacija BiH	110 7	1299	148 9	85 7	1055	126 9	122 8	1506	179 6
RS	109 7	1296	149 4	88 4	1087	130 3	123 4	1518	181 9
Brčko Distrikt	112 0	1328	153 1	89 2	1084	130 5	125 7	1545	185 0
Bosna i Hercegovina	110 0	1296	148 9	87 1	1070	128 3	123 0	1510	180 4

Prosječne vrijednosti ukupnog sunčevog zračenja na određenim lokalitetima, dobije mjeranjima i date u tabeli 3, predstavljene su grafički i na slici 2 koja oslikava rezultate proračuna izvedenim pomoću Meteonorma. Vidljivo je značajno podudaranje vrijednosti rezultata što daje potvrdu kvalitetu "ranih" istraživanja i pravilnom odabiru software-a. Veća odstupanja primjetna su na lokalitetima Medvedjak i Rostovo. Mogući razlog ovome može biti lokacija mjerne stanice i njena nadmorska visina, pri čemu su vjerovatno povoljniji uslovi što se tiče zamućenosti atmosphere. Pri softverskim simulacijama definiše se prosječna atmosfera koja odgovara uslovima cjelokupnog lokaliteta, na samo lokacije mjernog mesta.

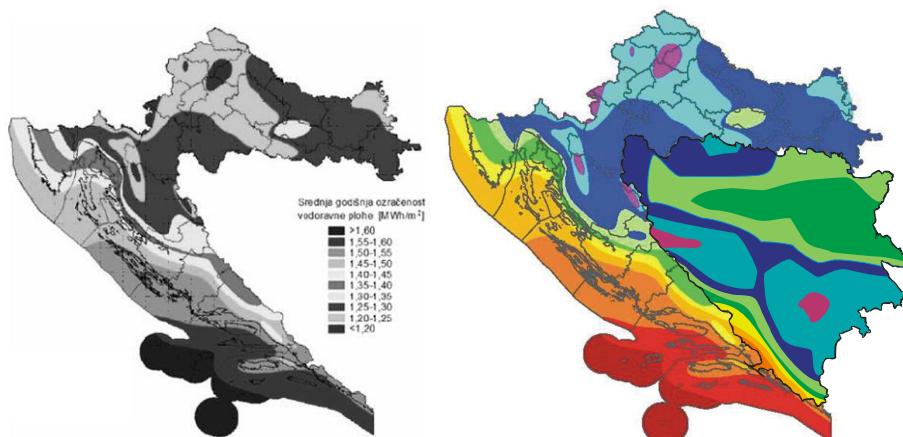

Slika 2. Prosječne godišnje vrijednosti ukupnog sunčevog zračenja na horizontalnu površinu za Bosnu i Hercegovinu - [kWh/m² god], [3]

Tabela 3 Prosječna insolacija na lokalitetima gdje su izvršena mjerena, [4]

Lokacija	Period mjerena	Insolacija [$\text{kWh}/\text{m}^2 \text{ god}$]
Bihać - 1	Nov. 2010 - Okt. 2011	1233
Budoželje - 2	Jul. 2010 - Jun. 2011	1367
Donji Lukavac - 3	Maj 2010 - Jan. 2011	1208
Goražde - 4	Okt. 2010 - Sep. 2011	1216
Medvedjak - 5	Nov. 2010 – Mar. 2012	1710
Mostar - 6	Nov. 2010 - Oct. 2011	1560
Rostovo - 7	Jul. 2010 – Apr. 2012	1455
Sanski Most - 8	Nov. 2010 - Oct. 2011	1293
Sarajevo - 9	Nov. 2010 - Oct. 2011	1286
Tuzla - 10	Nov. 2010 - Oct. 2011	1330

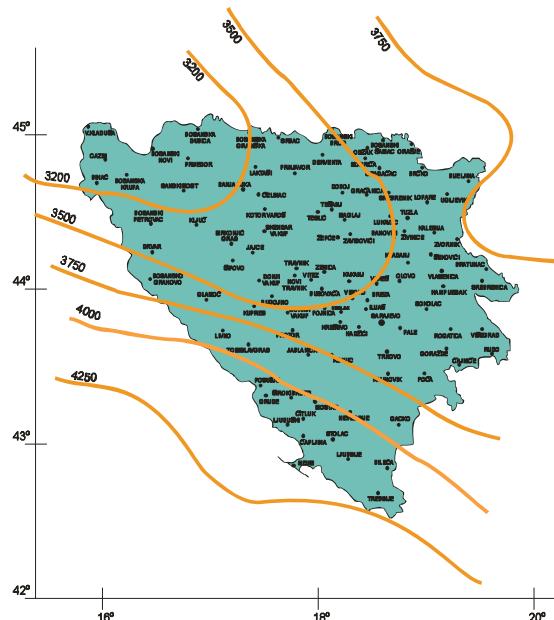
Posebno treba istaći da se rezultati proračuna prema [3] u graničnim područjima BiH poklapaju sa preuzetim podacima o sunčevom zračenju u susjednim državama, posebno u Republici Hrvatskoj, koja svoje rezultate bazira na stvarnim mjerenjima vrijednosti insolacije. Na slici 3 date su vrijednosti prosječne insolacije za Republiku Hrvatsku i poređenje sa vrijednostima ukupnog sunčevog zračenja na graničnim područjima u Bosni i Hercegovini. Grafička prezentacija “izosola” pokazuje značajan stepen poklapanja sa trendom prostiranja u kontinuitetu prema geografskim karakteristikama lokaliteta.

Slika 3. Prosječne godišnje vrijednosti insolacije na horizontalnu površinu za Republiku Hrvatsku i poređenje sa vrijednostima na granici Bosne i Hercegovine - [$\text{kWh}/\text{m}^2 \text{ god}$], [5]

Ako se izvrši poređenje sa vrijednostima ukupnog sunčevog zračenja na horizontalnu površinu u zemljama srednje i sjeverne Europe, gdje godišnji prosjeci iznose 1150 i 1000 kWh/m^2 god, respektivno, dolazi se do zaključka da u prosjeku Bosna i Hercegovina dobiva oko 15% više sunčeve energije u odnosu na srednju Europu, te 30% više od sjeverne Europe (Nizozemska, Danska, Velika Britanija). Na jugu zemlje, u području istočne i zapadne Hercegovine, ti procenti su još izraženiji tako da ti regioni prednjače po količini dostupne sunčeve energije u odnosu na srednju Europu za oko 30%, a u odnosu na sjevernu Europu 50%. Godišnji prosjeci dnevno dozračene sunčeve energije na horizontalnu površinu Bosne i Hercegovine prikazani su na slici 4.

Neke lokacije u Bosni i Hercegovini, upoređene su prema godišnjim prosjecima dnevnih insolacija, kao i mjesecnim prosjecima ekstremnih mjeseci jula i januara, kada je insolacija najveća, odnosno najmanja. Rezultati poređenja dati su u tabeli 4. Može se zaključiti da se vrijednost ukupne energije sunčevog zračenja na horizontalnu površinu u Hercegovini mijenja od 1,5 do $1,7 \text{ kWh/m}^2$ dan u januaru, odnosno $6,3$ do $6,9 \text{ kWh/m}^2$ dan u mjesecu julu. Kontinentalni dio Bosne i Hercegovine dobiva u januaru skoro dvostruko više sunčeve energije u odnosu na Sjevernu Europu, dok se za područje istočne Hercegovine i oko Neuma može reći da imaju 3-4 puta više dostupne energije sunčevog zračenja od Sjeverne Europe, odnosno 2 puta više nego Srednja Europa. Treba napomenuti da su sve navedene vrijednosti insolacije, u stvari, prosječne dnevne vrijednosti. Za vrijeme vedrih dana stvarne vrijednosti mogu biti i do 30% veće od prosječnih, dok za vrijeme potpuno oblačnih dana dozračena energija može iznositi samo 20% prosječne vrijednosti. Za period čitave godine, stvarne vrijednosti se mijenjaju unutar intervala $\pm 20\%$ od prosječnih vrijednosti.

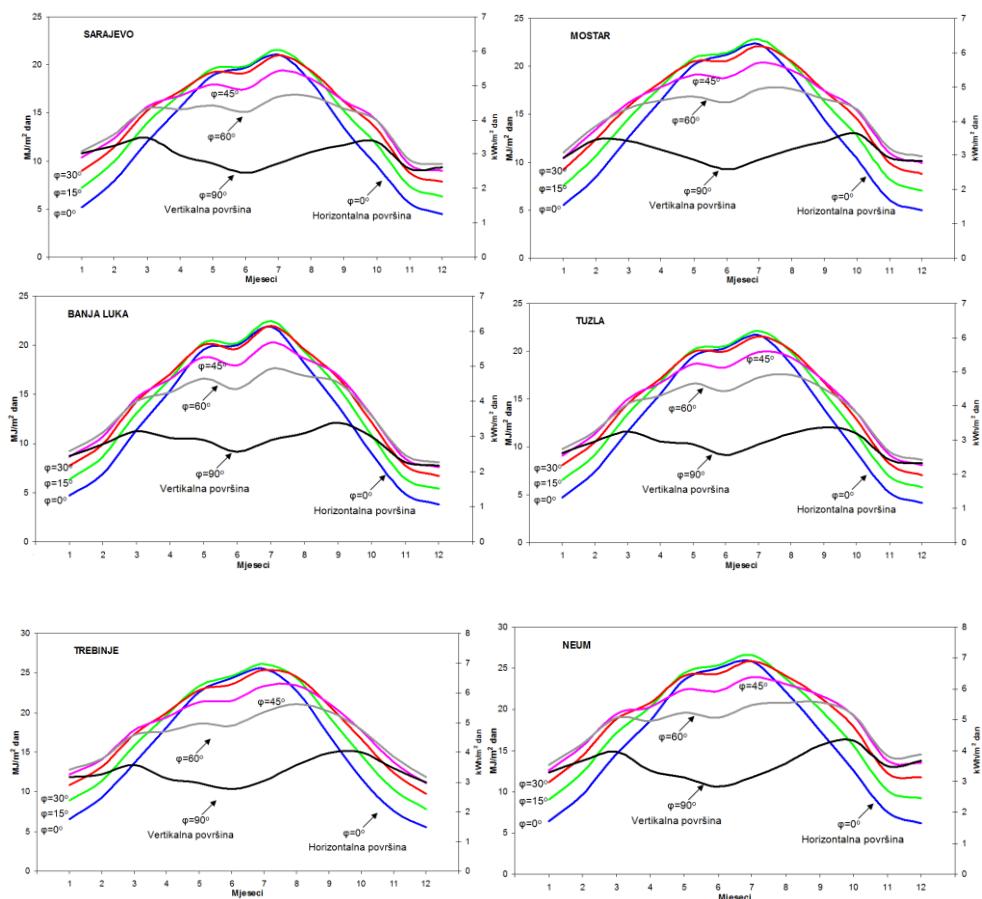
Slika 4. God. prosjeci dnevno dozračene sunčeve energije, [Wh/m² dan], [3]

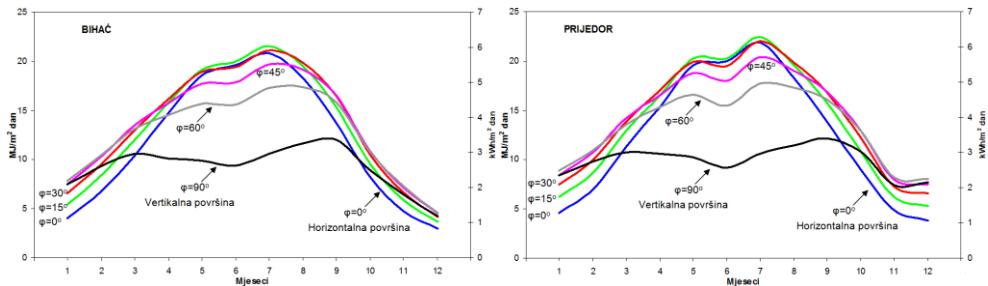
Tabela 4. Poređenje BiH i Europe prema insolaciji na horizontalnu površinu

Lokacija	Godišnji prosjeck	Prosjek za juli	Prosjek za januar
	[kWh/m ² dan]	[kWh/m ² dan]	[kWh/m ² dan]
Sarajevo	3,6	5,9	1,5
Mostar	4,0	6,3	1,5
Trebinje	4,2	6,8	1,7
Neum	4,2	6,9	1,7
Banja Luka	3,2	6,1	1,3
Prijedor	3,1	6,1	1,3
Bihać	3,2	5,8	1,1
Doboj	3,4	6,1	1,3
Tuzla	3,6	6,1	1,3
Srednja Europa	3,2-3,0	5,2-5,5	0,7-0,9
Sjeverna Europa	2,6-3,0	5,2-5,5	0,4-0,6
Južna Europa	4,4-4,8	7,2-7,6	1,8-2,6

Napomena: Pod regijom Srednja Europa podrazumijeva se najveći dio Njemačke i Francuske, Sjeverna Europa – Nizozemska, Danska, Velika Britanija, jug Švedske, Južna Europa – Grčka, jug Španije, [2]

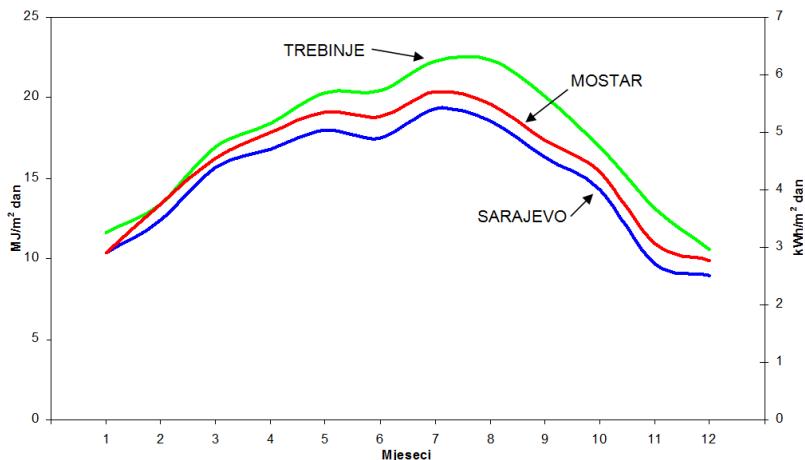
Za praktičnu primjenu sunčeve energije, odnosno za projektovanje i optimiziranje uređaja za korištenje energije Sunca, potrebno je, pored vrijednosti insolacije na horizontalnu površinu, poznavati i količinu dozračene energije na nagnute i vertikalne površine, kao i strukturu zračenja – odnos difuznog i direktnog zračenja. Za većinu primjena najpovoljnije je prijemnike sunčevog zračenja orijentisati u pravcu juga, s time da odstupanje od 15° do 20° prema istoku, odnosno zapadu sasvim neznatno umanjuje ukupnu energiju pristiglu na ravan kolektora. Optimalni nagib u odnosu na horizontalu zavisi o konkretnoj primjeni, tj. o dinamici potrošnje isporučene sunčeve energije tokom godine. Na slici 5 prikazane su proračunate vrijednosti ukupnog sunčevog zračenja na južno orijentisanoj površini različitog nagiba u odnosu na horizontalu, za određene lokacije u Bosni i Hercegovini.

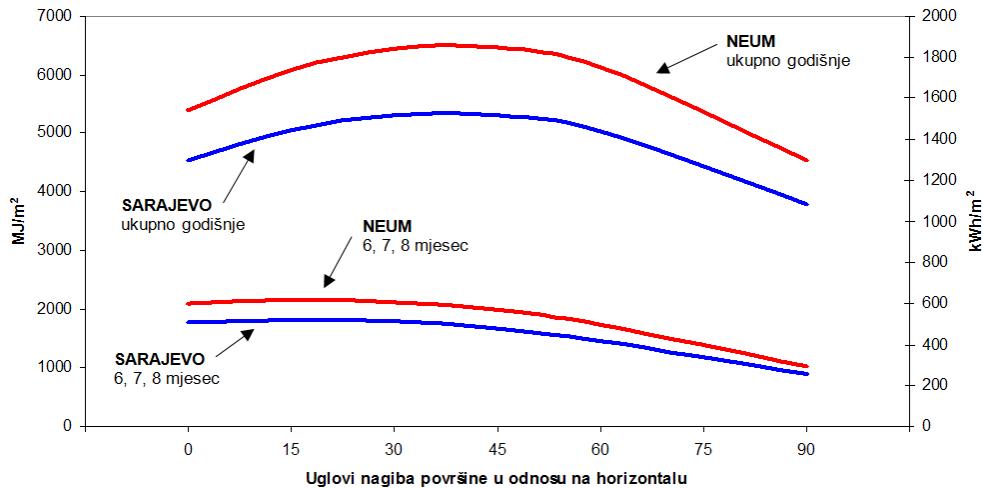
Slika 5. Dozračena energija Sunca na nagetu, južno orijentisanoj površini za različite lokacije u Bosni i Hercegovinie

Iz dijagrama se vidi da mali uglovi nagiba površine prijemnika sunčevog zračenja u odnosu na horizontalu od 15° i 30° omogućavaju povećanje dozračene sunčeve energije od 33% do 60% u zimskim mjesecima uz iste ili čak i bolje uslove u ljetnom periodu. Ovakav izbor nagiba površine odgovara solarnim aplikacijama koje rade u uslovima naglašenih potreba u ljetnim mjesecima. S druge strane, velikim uglovima nagiba ($\varphi=60^\circ$) može se udvostručiti primljena energija u zimskim mjesecima, na račun smanjenja u ljetnim mjesecima, što je povoljno za sisteme koji imaju ujednačenu potrebu za sunčevom energijom tokom cijele godine. Vrijednosti ukupnog sunčevog zračenja na površinu nagetu za 45° u odnosu na horizontal i orijentisano prema jugu, za neke lokacije u Bosni i Hercegovini, prikazane su na slici 6.

Slika 6. Uкупna dnevna dozračena energija sunčevog zračenja na površinu u nagibu ($\varphi=45^\circ$) okrenutu prema jugu

Detaljnijim analizama podataka o vrijednostima insolacije može se doći do optimalnog ugla nagiba prijemnika sunčevog zračenja u odnosu na horizontalu, za određene lokacije. U tu svrhu, na slici 7, ukupno dozračena sunčeva energija prikazana je u zavisnosti od nagiba južno orijentisanog kolektora i vremenskog perioda korištenja sunčeve energije. Dati su uporedni podaci za dvije karakteristične lokacije: Sarajevo i Neum. Iz dijagrama se vidi da se na 1 m^2 površine prijemnika sunčevog zračenja koji koriste sunčevu energiju tokom čitave godine, u Neumu dozrači ukupno 1850 kWh energije, te da je optimalni ugao nagiba između 35° i 45° , ali bez većih gubitaka i za znatno veći raspon uglova nagiba od 15° do 60° . Solarni potencijal Sarajeva manji je za četvrtinu.

Slika 7. Ukupno dozračena energija sunčevog zračenja za Neum i Sarajevo u zavisnosti od ugla nagiba kolektorske površine i vremenskog perioda korištenja

Tabela 5 daje uporedni prikaz ukupnog sunčevog zračenja na optimalno nagnutu površinu, južne orijentacije, za neke lokacije u Bosni i Hercegovini i Europi.

Tabela 5 Uporedni prikaz dozračene sunčeve energije na optimalno nagetu površinu

Lokacija	Godišnji prosjek dnevne insolacije
	[kWh/m ² dan]
Sarajevo	4,1
Mostar	4,4
Trebinje	4,8
Neum	5,1
Banja Luka	4,0
Prijedor	4,0
Bihać	3,7
Doboj	4,0
Tuzla	4,1
Srednja Europa	3,2-3,0
Sjeverna Europa	2,8-3,0
Južna Europa	4,4-5,6

Napomena: Pod regijom Srednja Europa podrazumijeva se najveći dio Njemačke i Francuske, Sjeverna Europa – Nizozemska, Danska, Velika Britanija, jug Švedske, Južna Europa – Grčka, jug Španije, [2]

4. ZAKLJUČAK

I pored činjenice da Bosna i Hercegovina pripada zemljama Europe sa značajnom sunčevom iradijacijom, korištenje sunčeve energije, u poređenju sa zemljama EU može se smatrati beznačajnim. Prirodni potencijal sunčeve energije u Bosni i Hercegovini iznosi 67,2 PWh godišnje, uz pretpostavku da svakog dana u godini na svaki kvadratni metar horizontalne površine u prosjeku padne energija zračenja od 3,6 kWh. Ova vrijednost višestruko premašuje ukupne energetske potrebe Bosne i Hercegovine. Kada bi se 2% ukupne teritorije Bosne i Hercegovine pokrilo sunčevim kolektorima sa prosječnom godišnjom efikasnošću od 50% i PV modulima sa prosječnom godišnjom efikasnošću 10%, onda bi ukupan tehnički potencijal Bosne i Hercegovine iznosio 500 TWh (1800 PJ).

Za solarne sisteme koji koriste sunčevu energiju samo tokom ljetnih mjeseci (juni, juli, august), za zagrijavanje vode u bazenima ili za pripremu tople sanitarne vode u kampovima, hotelima i drugim turističkim objektima, solarni potencijal je gotovo dvostruko manji, a optimalni ugao nagiba kolektora je između 10° i 15°. U solarnim aplikacijama koje se

upotrebljavaju isključivo u zimskom dijelu godine najpovoljniji ugao nagiba kolektora je 60° . Optimiziranjem nagiba postiže se povećanje ukupno dozračene sunčeve energije, odnosno intenzivira se uticaj direktnе komponente sunčevog zračenja, dok se difuzna komponenta i komponenta reflektovanog zračenja samo sabiraju. Rezultati provedenih istraživanja pokazuju da se najviše sunčeve energije na jedinicu površine može dobiti ako je ugao nagiba površine, okrenute u pravcu juga, u odnosu na horizontalu, jednak uglu geografske širine lokacije, što za Bosnu i Hercegovinu iznosi 43° do 45° . U ovom su slučaju još izraženije prednosti Bosne i Hercegovine u odnosu na najveći dio Europe nego kada se upoređuju podaci za horizontalnu površinu, tako da je dozračena energija od 35% do 70% veća od većine dijelova Srednje Europe, a pogotovo Sjeverne Europe.

LITERATURA

- [1] Harris C. N., Miller E. C., Thomas E. I., 1985, Solar Energy Systems Design, John Wiley & Sons, Canada,
- [2] Hrastnik B. et all, 1998, SUNEN : Program korištenja energije sunca: prethodni rezultati i buduće aktivnosti, Energetski institut „Hrvoje Požar“, Zagreb, 244p., ISBN 953-6474-23-9,
- [3] Lulić H., Kulić F. Metović S. 2005, ADEG – Advanced Decentralised Energy Generation Systems in western Balkans“, EU FP 6 – Projekat
- [4] Merzić A. et all., 2014, Wind and Solar Energy Potential Assessment in B&H Based on Real Measurements and Studies, Volume: 2 / Number: 1
- [5] Web stranica: Državni hidrometeorološki zavod Zagreb, Dostupno na: <http://www.adria-sol.hr/en/solarne-elektrane.asp>
- [6] Web stranica: AEE Arbeitsgemeinschaft erneuerbare energie, Dostupno na: <http://www.aee.at/themen/solarthermie/einleitung.htm>

AUTOMATSKA PODMAZIVANJA KOTRLJAJUĆIH LEŽAJEVA

AUTOMATIC LUBRICATION OF ROLLING BEARINGS

Stručni članak

Pred. VŠ Slobodan Jurić, dipl. ing.*

Pred. VŠ Rodoljub Blaženović, dipl.ing.*

Sažetak

Radna ispravnost, visok kapacitet i dobro radno stanje su veoma važne karakteristike za uspješan rad bilo kojeg mašinslog dijela, odnosno maštine. Osnovnu karakteristiku maština predstavljaju eksplotacione pogodnosti koje karakterišu rad maština u surovim uslovima radne sredine. U isto vrijeme, zahtjevi koji se stavljuju ispred njih u pogledu pouzdanosti su veoma visoki, što je navelo određene proizvođače maziva da na tržište ponude širok spektar inovativnih, pouzdanih i ekološki kvalitetnih rješenja podmazivanja. Cilj rada je bio da predstavi nove tehnologije koje se primjenjuju kod automatskog podmazivanja kotrljajućih ležajeva u mašinskoj industriji.

Ključne riječi: kotrljajući ležaj, industrija, podmazivanje, mazivo, tribologija.

Abstract

Working correctness, high capacity and good working condition are highly important characteristics of any machine part or machine as a whole. The basic feature of any machine is its capability to work properly in extreme working conditions. At the same time, reliability demands are extremely high, which has led lubrication manufacturers to offer to the market a wide array of innovative, reliable and eco-friendly lubricants. The aim of this paper is to present new technologies used for automatic lubrication of rolling bearings in the machine industry.

Key words: rolling bearing, industry, lubrication, lubricant, tribology.

* Visoka škola „CEPS - Centar za poslovne studije, Kiseljak (www.ceps.edu.ba), E-mail: juric.slobo@gmail.com

* Visoka škola „CEPS - Centar za poslovne studije, Kiseljak (www.ceps.edu.ba), E-mail: r.blazenovic@yahoo.com

1. UVOD

Tendencija razvoja novih mašinskih postrojenja baziranih na visokoj produktivnosti, svojim radom uslovljavaju značajna povećanja opterećenja, brzna rada i radnih temperatura. Kao posljedice navedenih faktora javljuju se problemi povećanog trenja, habanja i neuravnotežnosti mašina, što dovodi do pojave vibracija mašine. Činjenica je, što govore pokazatelji iz prakse, da skoro svaki drugi ležaj otkaže zbog lošeg podmazivanja, pa se opravdanost primjene i unaprijeđenja novih tehnologija u proizvodnji kotrljajućih ležaja može smatrati kao logičan odgovor na navedenu problematiku. Sa aspekta unaprijeđenja podmazivanja kod kotrljajućih ležaja pažnja se sve više usmjerava na stalna povećanja performansi materijala i maziva. Kako bi ubjedljivije potvrdili ove činjenice proizvođači ležajeva danas na tržištu nude široku paletu „*high-performance*“ ležajeva sa odgovarajućim zaptivanjem i podmazivanjem. Primjenom polimera i DLC prevlaka doveli su ležajeve do te faze da sami sebe „*održavaju*“. Karakteristike ovakvih i sličnih tehnologija ogledaju se u nadziranju ležajeva odgovarajućim senzorima za praćenje njihovog radnog stanja. Međutim, za širu primjenu ovih tehnologija u praksi otežavajući problem predstavlja previsoka cijena navedenih komponenti. Osnovna funkcija maziva u tribološkom procesu kod kotrljajućih ležajeva je da spriječi ili smanji trošenje i promjene na površini rotacionih dijelova u njihovom kretanju. Pored toga, maziva imaju zadatak da uklanjaju (ispiraju) abrazivne čestice sa tarnih površina, štite površine od korozije i hlade određene dijelove mašina. U cilju zadovoljenja određenih režima podmazivanja, maziva moraju da imaju tačno definisana fizičko-hemijska svojstva i odgovarajuće funkcionalne karakteristike. Unošenjem vrlo tankog sloja maziva od oko $0,001\mu\text{m}$ između kotrljajućih elemenata i staza ležajeva u toku rada, štiti se direktni kontakt matala na metal, razdvajajući tako površine koje su u neposrednom kontaktu.

2. AUTOMATSKA PODMAZIVANJA

Centralizovani sistemi automatskog podmazivanja u radu mašina odupiru se ekstremnim uticajima radne sredine, osiguravajući podmazivanje u kontinuitetu bez zastoja u procesu održavanja kao i izbjegavanje skupih popravki koje izaziva nekorektno ručno podmazivanje. Prljavština i

kontaminacija iz radne sredine, često izazvana ručnim podmazivanjem u ovom slučaju je potpuno eleminisana, a indistrijski incidenti od „zaribavanja i trošenja“ su svedeni na minimum, kao i vrijeme potrebno za njihovo održavanje. U toku eksploatacije ležajeva, elementi kotrljajnih tijela su čisti, pouzdani i bezbjedni. Automatska podmazivanja ležajeva u radu smanjuju zastoje koje izazivaju neplanirana održavanja, što za rezultat ima značajnu pouzdanost i ekonomsku efikasnost. Određena rješenja ovakovog vida podmazivanja omogućavaju da svaka „mazna tačka“ čak i u drugoj proizvodnoj liniji bude podmazana. Primjera radi, surovi uslovi rada, kao što su cementare i kopovi u rudnicima, zahtijevaju podmazivanje bez održavanje precizno i stalno. U isto vrijeme veoma je važno da sve tačke podmazivanja i zaptivanja (imeđu osovina i kućišta ležaja) budu potpuno zaštićene od atmosferskih uticaja i uticaja radne sredine. Prema, (*Gligoriću, R. i sar.* 2002), dugogodišnja praksa ukazala je na to, da se nominalni radni vijek kotrljajućih ležajeva na srednjim elektromotorima snage (od 4 do 100 kW) kreće u prosjeku od 8000 do 15000 radnih sati. Loše podmazivanje i pogrešan izbor maziva su uzrok prevremenog otkaza ovih ležajeva u 36% slučajeva, što je jedan od razloga zašto se danas na tržištu može naći veliki broj sistema za automatsko podmazivanje u jednoj ili više tačaka u skoro svim industrijama svijeta. Zahtjevi kupaca za ovu vrstu opreme su skoncentrisani uglavnoma na kvalitet upravljanja, pouzdanost i maksimalnu produktivnost. U teškim uslovima rada i najmanja greška može biti uzrok zastoja rada maštine zbog otkaza ležaja što dovodi do visokih troškova poravke. Osnovna odlika ovih sistema je efikasno podmazivanje i u teško dostupnim mjestima, a sa hermetičkim zaptivanjem maznih tačaka sprečavaju se zagađenja izazvana prašinom, vlagom i ostalim kontaminatima, obezbjeđujući na taj način adekvatno zaptivanje mazivom između hrapavih površina i komponenata maština. Prema tome osnovni cilj primjene automatizovanog podmazivanje je smanjenje troškova održavanja i produženja radnog vijeka ležajeva. Česti zastoji u proizvodnji koji su izazvani neodgovarajućim podmazivanjem mogu se u velikoj mjeri spriječiti prijenom nekih od jedinica sistema za automatska podmazivanja. Ovi sistemi podmazivanja konstantno i pouzdano doziraju odgovarajuće mazivo određene količine do željene komponente sistema. Na sistemima kao što su ventilatori, elekromotori, pumpe, kompresori, pneumatski transporteri i na drugim teško dostupnim mjestima, ovi sistemi garantiju neprekidno i bez

održavanja dugovremeno podmazivanje u periodu od 1 do 24 mjeseca. Ovi sistemi su danas najzastupljeniji u čeličanama, petrohemijskoj industriji, autoindustriji, prehrambenoj industriji itd. Sistemi automatskog podmazivanja mogu se podijeliti u više grupa i podgrupa na sljedeći način:

Prema namjeni:

- Sistemi podmazivanja u jednoj tački i
- Sistemi podmazivanja u više tačaka.

Prema načinu pogona:

- Elektrohemski pogoni (aktiviranjem gasa) i
- Elektromehanički pogon (baterijski i električni)

Prema načinu distribucije maziva:

- Sa PLC kontrolerima i
- Samoregulacijski sistemi.

Prema način podmazivanja u više tačaka:

- Podmazivanjem od 2 do 6 maznih mjesta i
- Podmazivanjem do 600 maznih mjesta.

Primjera radi, u prehrambenoj industriji kao brzo rastućem segmentu svjetske privrede, gdje se inovativni proizvodni procesi i tehnologije proizvodnje i pakovanja svakodnevno unapređuju, otvarajući tako nova tržišta, a sa njima i nove izazove za kotrljajuće ležajeve. Prehrambeni proizvodi poput mesa, voća, povrća, morske hrane, sladoleda, industrije pića, farmaceutske industrije i industrije duvana imaju neposredan dodir sa ljudima. Sve ove industrije moraju da vode računa o kontaminaciji proizvoda i ambalaže i da spriječe pojavu korozije i korozivnih čestica. Najvažnije osobine kotrljajućih ležajeva namijenjenih za rad u prehrambenoj industriji su sljedeći:

- Otpornost na noroziju (pocinkovani i nerđajući ležajevi),
- Kućišta od kompozitne plastike,
- Vrhunsko zaptivanje i
- Kompatibilnost maziva za ležajeve sa hranom koja se proizvodi.

2.1. Sistemi podmazivanja u jednoj tački – Elektrohemijski

Sistemi podmazivanja u jednoj tački – elektrohemijski (Slika: 1.), namijenjeni su za podmazivanja kako u visoko-korozivnim tako i higijenski čistim sredinama. Imaju mogućnost eksploracije u svakoj situaciji bez održavanja, pa i rada pod vodom. Sistemi podmazivanja u jednoj tački mogu dozirati mast ili ulje do 26 sedmica, u zavisnosti od temperature u procesu rada. Kućišta sistema su providna (plastična) ili metalna i nisu korozivna. Njihova zapremina je 120cc, a mazivo se distribuira elektrohemijskim putem, pod pritiskom od maksimalno 4 bara. Najbolje rezultate rade ove jedinice postižu na temperaturama do +40°C, a mogu da rade i na temperaturama do -25°C. Jedinice namijenjene za rad na niskim temperaturama, uglavnom su u upotrebi na liftovima koji rade u zimskim uslovima, hladnjačama kao i u mnogim drugim pogonima.

Slika:1. Elektrohemijiske jedinice podmazivanja u jednoj tački

Elektrohemijski sistemi podmazivanja u jednoj tački najčešće se koriste za podmazivanja kotrljajućih ležajeva, kliznih ležajeva, lanaca, zupčanika, vođica i drugih pokretnih dijelova mašina.

2.2. Sistemi podmazivanja u jednoj tački – Elektromehanički

Elektromehanički sistemi podmazivanja u jednoj tački (Slika: 2.), veoma pouzdano snabdijevaju tačke podmazivanja sa mazivom i rade veoma precizno i nezavisno od temperature radne sredine. Ovi sistemi imaju mogućnost povezivanja sa PLC kontrolerima (*Programmable Logoc Contolers*), koji mogu upravljati radom jedinice za podmazivanje. Zbog toga su nezamjenjivi na opremi gdje je podmazivanje potrebno samo kada mašine rade i kada povratni signal PLC – a to omogućava.

Slika 2. Elektromehaničke jedinice podmazivanja u jednoj tački

Napajanja kod elektromehaničkih sistema podmazivanja u jednoj tački mogu biti baterijska ili električna. Razlika između ove dvije vrste napajanja je u tome što je električno napajanje direktno povezano sa radom kontrolera mašine. Elektro napajanje (*direktan napon*) i kontrolni napon dolazi od mašine. Sistem podmazivanja radi samo kada se električna energija obezbijedi od mašine. Ovaj sistem može raditi i u impulsnom modu u trenutku kada je napon ostvaren i može dozirati podešenu količinu maziva odjednom prije nego što se ponovo dozira, napon mora biti prekinut najmanje 5 sekundi i onda se ponovo aktivira. Korisnik po potrebi može da podesi 5 različitih pražnjenja i to od: 1, 3, 6, 12, ili 24 mjeseca, sa tačnim doziranjem maziva po potrebi u zavisnosti od mašine. Kućišta ovih jedinica mogu biti plastična (*koja dozvoljavaju stalnu vizuelnu kontrolu količine maziva*) ili metana. Bilo koje rješenje da je u primjeni u potpunosti je zaštićeno od uticaja prašine, vlage i drugih zagađivača. Posjeduju mogućnost višektarnog korišćenja i nisu štetna za životnu sredinu. Danas su u upotrebi tri različite zapremine kućišta od 60cc, 120cc i 250cc, i mogu se mijenjati na mjestu gdje su instalirani. Maksimalni pritisak u toku rada sistema je 5 bara. Ove jedinice su najbolje rezultate pokazale u radu na temperaturama od -10°C do +50°C. Elektromehanički sistem podmazivanja u jednoj tački danas se najviše koristi za podmazivanje kotrljajućih ležajeva, kliznih ležajeva, lanaca, otvorenih zupčanika, vođica, zaptivača i drugih mašinskih elemenata.

2.3. Sistemi podmazivanja u više tačaka

Sistemi podmazivanja u više tačaka posjeduju mogućnost krajnje centralizovane kontrole, odnosno nadgledanja i podmazivanja do 600 tačaka (Slika:3.). Svaku maznu tačku mogu podmazivati sa odgovarajućim mazivom u određenoj količini. Ovi sistemi mogu da povezuju nekoliko

individualnih i nevezisnih sistema za podmazivanje sa više tačaka koji su povezani kablovima. Podešavanja se mogu mijenjati u svakom trenutku sa direktnom distribucijom maziva bez gubitka pritiska, sa kontrolom svakog pojedinačnog izlaza. Konfiguracija i nadzor cijelog sistema se sprovodi preko Net Control Centra (NCC). Sve greške, upozorenja, ili neophodne zamjene ketridža se trenutno signaliziraju na displeju NCC-a. Na displeju se mogu prikazati i stanja svake podmazivane tačke, što može imati dugoročne pozitivne efekte na ukupne troškove održavanja. Napajanje sistema je uglavnom električno, a može da bude i baterijsko napajanje. Period pražnjenja se može individualno podešavati u opsegu 1 do 24 mjeseca.

Slika:3. Jedinice za podmazivanja u više tačaka

Sistemi za podmazivanje u više tačaka uglavnom rade preko PLC-a (*Programmable Logoc Contolers*) programabilnih logičkih komtrolera, kod kojih se podmazivanja podešena prema potrebi maznih tačaka mašine koja se podmazuje, ostvarujući tako najveću ekonomičnost i efikasnost u radu. Ovi kontroleri povezuju uređaje kao što su prekidači i digitalni senzori i na osnovu unutrašnje logike vrše uključenja i isključenja izlaznih uređaja. (Matić, 2007). Inteligencija ovih sistema prvenstveno zavisi od mogućnosti PLC kontrolera da pročita signale sa različitih tipova senzora i ulaznih uređaja. Tasteri, tastature i dvopolozajni prekidači čine osnovu veze čovjeka i ovih sistema. Sa druge strane, za detekciju radnog stanja, posmatranje maziva u eksploraciji, provjeru pritiska ili nivoa tečnosti, potrebni su specifični automatski uređaji kao što su senzori brzine, granični prekidači, fotoelektrični senzori, senzori nivoa itd. U toku trajanja zastoja mašine, sistem podmazivanja ide u funkciju „čekanja“ i nema doziranja dok mašina ne nastavi sa radom. Visok pritisak u toku rada od 25 bara omogućava rad sa

dužim crijevima. Dužina razvodnih kablova za maziva se kreće i do 1000 dužnih metara, ali sa 100 individualnih jedinica, sistem može da pokrije površinu cijele proizvodne hale, sa jednostavnim nadzorom iz jednog centralnog mosta. Ergonomsku konstrukciju čini kompaktno metalno kućište sa zapreminom maziva od 250cc ili 500cc. Danas se ovaj sistem podmazivanja najčeće koristi za podmazivanja kotrljajućih ležajeva, kliznih ležajeva, pumpi i ventilatora. Veoma dobre rezultate podmazivanja pokazali su na automatskim linijama poput robova. Njihova upotreba je rasprostranjena u različitim industrijama koa što je automobilска industrija, industrija papira, čelika, energetike, rudartva i sl.

3. ZAKLJUČAK

Neodgovarajuća podmazivanja mašinskih dijelova su najčešći razlozi preveremenih otkaza kotrljajućih ležajeva što može dovesti i do oštećenja mašina.

Sistemi automatskog podmazivanja koji su prikazani u ovom radu prvenstveno karakteriše primjena novih tehnologija u određivanju triboloških parametara koje su zasnovane na korišćenju elektronskih umjesto prostih mehaničkih dijelova za kontrolu stanja podmazivanja. Navedeni sistemi uz pomoć fleksibilnih računara mogu da rade i u veoma teškim industrijskim okruženjima kod kojih su prisutni dominantni uticaji vibracija, topote, prašine i vlage.

Veoma važna karakteristika ovih sistema je sposobnost njihovog reprogramiranja i korišćenje za druge slične zahtjeve podmazivanja. Sistemi automatskog podmazivanja prikazani u ovom radu zadovoljavaju najviše standarde, naročito u pogledu zaštite životne sredine.

LITERATURA

1. Adamović, Ž., Adamov, J., 2006. Tribologija i podmazivanje, Društvo za tehničku dijagnostiku Srbije, Smederevo,
2. Adamović, Ž., Jevtić, N., Joković, N., 1999. Comparative analysis of Flaper and Jet type of servovalves, International journal of fluid mechanics research, Institute of Hydromechanics, Kiev,
3. Adamović, Ž.: The Influence of Maintenance Programme Forming to the Increase of Technical Systems Efficacy, Croatian Metallurgical Socientu, Vol. 24, No.3, pp.101-106, 1985.
4. Ašonja, A., Gligorić, R., Krunic, V., 2009. Tendencije razvoja kotrljajnih ležajeva na poljoprivrednim mašinama, časopis „Tehnička Dijagnostika“, Društvo za energetsku efikasnost Bosne i Hercegovine, Vol. 1, No. 1-2, 5-10, Banja Luka,
5. Desnica, E., Letić, D., Gligorić, R., 2005. Nove metode i algoritmi u nastavi mašinskih elemenata i konstrukcija, Letopis naučnih radova, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad,
6. Gligorić, R., i sar., 2002. Izbor karakteristika ležaja za traktore snage 30 – 60 kW, Poljoprivredni fakultet, Institut za poljoprivrednu tehniku, Novi Sad,
7. Selimić, D., (2018). Hemija. Visoka škola „CEPS – Centar za poslovne studije“ Kiseljak,
8. Jevtić, N., i sar., 2008. Održavanje i remont hidrauličnih sistema, TEHDIS, Beograd,
9. Matić, N., 2007. Uvod u industrijske PLC kontrolere, Mikroelektronika, Beograd,

**KULTURA PONAŠANJA: PRIRUČNIK ZA SVAKODNEVNI,
GRAĐANSKI, POSLOVNI I DIPLOMATSKI ŽIVOT: LIJEPO
PONAŠANJE OD OBITELJSKOG DOMA DO KRALJEVSKOG
DVORA**

**A CULTURE OF BEHAVIOUR: A HANDBOOK FOR EVERYDAY
CIVIC, BUSINESS AND DIPLOMATIC LIFE: GOOD MANNERS –
FROM TABLE MANNERS TO THE ROYAL COURT**

Prikaz knjige

Milada Privora

- Zagreb: Naklada Jesenski i Turk: Visoka škola međunarodnih odnosa i diplomacije Dag Hammarskjöld, 2019. (Zagreb: Znanje), 198 str. - ISBN 9789532228656 (Jesenski i Turk)
- 9789535608448 (Visoka škola međunarodnih odnosa i diplomacije Dag Hammarskjöld)

Stil ponašanja, baš kao i komunikacijski stil, može znatno utjecati na imidž pojedinca. U svijetu izokrenutih i sve više podcijenjenih moralnih vrijednosti lijepo ponašanje pozitivno začuđuje, upozorava autorica u *Predgovoru* knjige, dodajući kako je pravila bontona naučila od svojih roditelja (usp. 2019, 9 – 11). Poznavanje bontona danas je dio opće kulture i predstavlja vještina osobito važnu u diplomatskom i poslovnom komuniciranju, što autorica detaljno pokazuje u sljedećem poglavlju *Bonton kroz povijest*. Priručnik je tematski podijeljen u 15 poglavlja, a na kraju se nalazi korištena i preporučena literatura te kratki životopis autorice.

Prvo poglavlje *Kućni odgoj* analizira utjecaj obiteljske komunikacije na razvoj djeteta i njegovu osobnost, a naglašava se važnost higijene, kako u privatnoj, tako i u poslovnoj sferi. *Pozdravljanje, oslovljavanje, predstavljanje* drugo je poglavlje koje otkriva tajne pozdravljanja i predstavljanja (pravo prvenstva, rukoljubi, korištenje pomagala poput šešira), ali i upoznaje čitatelja s tituliranjem u poslovnom komuniciranju. Kome se obraćamo s Vi, kada možemo prijeći na Ti, te čemu služi posjetnica, samo su neka od pitanja na koja ovo poglavlje nastoji odgovoriti. Treće poglavlje *Prikladan izgled i odijevanje* analizira značaj odjeće u javnim nastupima, uspoređujući osnovnu odjeću za žene i muškarce, kao i pravila odijevanja obaju spolova u diplomatskom i poslovnom svijetu. „Odjeća ne čini, ali

uobičuje čovjeka“, zaključuje autorica (2019: 44) donoseći deset pravila prikladnog odijevanja za oba spola.

Kako se ponašamo na ulici, u javnom prijevozu, kako na kulturnim i sportskim događajima, a kako tijekom vjerskih obreda, pitanja su na koja odgovore nudi četvrtog poglavlje *Ponašanje na javnom mjestu*.

Razumijevanje različitosti znak je da u društvu postoji *Kultura tolerancije*, kako je i naziv petoga poglavlja, budući da upravo iz neznanja i neiskustva proizlaze brojni stereotipi i predrasude (usp. 2019, 77). Nadalje, šesto poglavlje *Za stolom* donosi brojne korisne informacije oko toga kako se ponašati tijekom objeda, kako izgleda posluživanje jela i pića, pa sve do praktičnih savjeta kako izabrati piće uz jelo. Slična je tematika i sedmog poglavlja *U restoranu*, dok osmo poglavlje *U gostima* definira obaveze domaćina i gosta, analizira važnost odabira prikladnog dara, kao i prikladnog cvijeća. *Poslovna i diplomatska okupljanja* naziv je devetog poglavlja koje otkriva kako odgovoriti na pozivnicu, kako se odjenuti za prijem te razlikuje službene i neslužbene prigode druženja. Deseto poglavlje *Sučut, posljednji ispraćaj i žalovanje* opisuje ponašanje u mnogima najtežim životnim trenutcima – opruštanju od najmilijih, uzimajući u obzir želju pokojnika, zatim obitelji te kulturološke i vjerske običaje (usp. 2019, 157).

Jedanaesto poglavlje *Ponašanje u suvremenom komuniciranju* ističe važnost komunikacijskog stila i tona, neovisno o korištenom komunikacijskom kanalu, a autorica posebno naglašava odgovornost za svaku izgovorenu i napisanu riječ u online komunikaciji, kao i poruke koje mogu biti generatori konflikta (usp. 2019, 168). Također, istaknuta je i uloga tzv. pametnih uređaja u našoj svakodnevici. Dvanaesto poglavlje *Susret s predsjednikom države* daje odgovor na pitanje kako pozdraviti, što obući, što pokloniti pri susretu s državnikom, jednako kao i trinaesto poglavlje *Susret s papom*, dok četrnaesto poglavlje *Na kraljevskom dvoru* donosi pravila ponašanja među plemstvom, a posebice u društvu britanske kraljice. Posljednje, petnaesto poglavlje *Pravila ponašanja u drugim kulturama* detaljno analizira elemente pozdravljanja, darivanja, upozorava na ulogu gesta u neverbalnoj komunikaciji, kao i na ponašanje prilikom objeda. Zaključno, autorica, analizira druge kulture, od kojih se ističu Kina, Japan, Indija, Indonezija, Filipini, Egipat, Saudijska Arabija i Turska.

Djelo Milade Privore *Kultura ponašanja: priručnik za svakodnevni, poslovni i diplomatski život: lijepo ponašanje od obiteljskog doma do*

kraljevskog dvora sinteza je vrijednih savjeta poteklih iz autoričina višegodišnjeg osobnog iskustva sudjelovanja u diplomatskim, protokolarnim i poslovnim krugovima. Ponašanje u poslovnom okruženju može utjecati na poslovni uspjeh, a ovaj priručnik služi kao svojevrsni putokaz da se na tom putu ne izgubimo. Iako je njegova primarna namjena u akademske svrhe, za studente poslovnih i komunikacijskih studija, priručnik će nesumnjivo koristiti i svekolikoj zainteresiranoj javnosti koja se želi podsjetiti pravila uljuđenog ponašanja, budući da za prvi dojam često nemamo novu priliku.

Tanja Grmuša

**MEDIJSKI KODEKS: SMJERNICE ZA SENZIBILIZIRANO
IZVJEŠTAVANJE O NASILJU PREMA ŽENAMA I FEMICIDU**

**THE MEDIA CODE: GUIDELINES FOR SENSITIZED REPORTING
ON THE VIOLENCE AGAINST WOMEN AND ON FEMICIDE**

Prikaz knjige

- [urednica Nevenka Sudar; suradnici Srđan Kerčević, Monika Valečić, Ema Tarabochia].
- Zagreb: Pravobranitelj/ica za ravnopravnost spolova Republike Hrvatske, 2019., 97 str. ; 21 cm (ISBN 9789535912156)

Priručnik *Medijski kodeks: smjernice za senzibilizirano izvještavanje o nasilju prema ženama i femicidu* nastao je u sklopu EU projekta "Izgradnja učinkovitije zaštite: promjena sustava za borbu protiv nasilja nad ženama." Nositeljica projekta je Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, partner Ženska soba – Centar za seksualna prava, dok su pridruženi partneri Policijska akademija, Pravosudna akademija te Hrvatsko novinarsko društvo (HND). Priručnik je podijeljen u četiri dijela: 1) Smjernice medijskog kodeksa za senzibilizirano izvještavanje o nasilju prema ženama i femicidu, 2) Medijski kodeks – vodič za senzibilizirano izvještavanje o nasilju prema ženama i femicidu, 3) Medijski kodeks – zakonodavni okvir, nacionalni dokumenti i 4) Medijski kodeks – zakonodavni okvir, međunarodni dokumenti.

U uvodnom dijelu podsjeća se na ulogu medija u životu čovjeka, ali i na profesionalne novinarske standarde koji bi se trebali poštivati u slučajevima medijskog izvještavanja o nasilju. Djelo donosi analizu sadržaja medijskog izvještavanja provedenu od 2012. do 2016. godine na uzorku većem od 4500 članaka, pri čemu su utvrđeni brojni propusti (usp. 2019, 1). Naknadno provedene tri fokus grupe s novinarama rezultirale su prijedlozima 20 smjernica medijskog izvještavanja o nasilju nad ženama (usp. 2019, 2 – 5). U tekstu se podsjeća kako je važno osvijestiti medije za odgovorno ponašanje o rodno uteviljenom nasilju, a posebice onom nad ženama, vodeći pritom računa o žrtvi, ali i članovima njene obitelji.

Drugi dio priručnika *Medijski kodeks – vodič za senzibilizirano izvještavanje o nasilju prema ženama i femicidu* donosi uvodnu riječ

pravobraniteljice za ravnopravnost spolova u Republici Hrvatskoj, Višnje Ljubičić, koja podsjeća na karakteristike nasilja, kao i na činjenicu da je riječ o društvenom problemu koji se ne smije potiskivati. Stoga je cilj ovoga priručnika ohrabriti građane u nastojanjima da pomognu žrtvama i članovima njihovih obitelji, ali i da se priručnikom osnaži djelovanje novinara i urednika prilikom portretiranja žena i muškaraca. Također, važno je razlikovati što je u interesu javnosti, a što je javni interes, a to nikako nije isto, naglašava Ljubičić (usp. 2019, 2). Medijski kodeks nastao je u sklopu europskoga projekta koji je bio aktivnan od 1. 7. 2017. do 30. 9. 2019., a tematski je bio koncipiran u dva dijela: 1) analiza postojećeg sustava prevencije i analiza sudske prakse u Republici Hrvatskoj te 2) analiza medijskog djelovanja u slučajevima izvještavanja o nasilju prema ženama i femicidu (usp. 2019, 5). Donosi se i prikaz analize izvještavanja o nasilju prema ženama na pet internetskih portalima te analiza medijskog izvještavanja o slučajevima femicida u trima dnevnim novinama (usp. 2019, 8). U prvom je slučaju analizirano 3499 članaka koji su pokazali korištenje neprimjerenih izvora, oslanjanje na nagađanja, upotrebu senzacionalističkih naslova, umanjivanje značaja zločina ili pak sugeriranje ženine krivnje. Druga je analiza dnevnih novina (Jutarnji list, Večernji list, Slobodna Dalmacija) provedena u četverogodišnjem razdoblju (2012. – 2016.) u kojem je ubijeno 90 žena i na uzorku od 753 članka također pokazala odmak od analitičnog i nepristranog izvještavanja, te usmjerenost na tabloidizaciju i senzacionalizam – svaka peta objava nije imala izvor informacija, a u središtu objave bio je počinitelj (usp. 2019, 11). U nastavku se tematizira i nasilje na društvenim mrežama koje postaju novi kanal za poticanje novih oblika nasilja, ali i prostor za ponižavanje žrtava zločina kroz ismijavanje i govor mržnje, čemu svakako doprinosi nedefiniran regulatorni okvir. Nadalje, daju se savjeti kako bi novinari trebali pristupiti i razgovarati sa ženama žrtvama nasilja, te što objaviti, a posebna pozornost posvećena je i djeci koja su često kolateralne žrtve medijskog izvještavanja o nasilju nad ženama. Provedene fokus grupe potvrđile su kako je djelovanje glasnogovornika sudova uglavnom usmjерeno ka ispunjavanju stroga informativne funkcije u izvještavaju javnosti o događaju, te da uglavnom nemaju interne smjernice kako izvještavati o nasilju nad ženama (usp. 2019, 22). S druge strane, policija je potvrđila kako ostala zainteresirana javnost (poznanici, susjedi žrtve) često iznosi subjektivne stavove koji se u medijima

prezentiraju kao neosporive činjenice, što može ugroziti i tijek sudskog postupka (usp. 2019, 24).

Treći dio *Medijski kodeks – zakonodavni okvir, nacionalni dokumenti* donosi isječke iz postojećeg hrvatskog zakonodavnog okvira kojim se nastoji osigurati rodna ravnopravnost, pri čemu se donose najvažniji naglasci Zakona o ravnopravnosti spolova, Zakona o medijima, Zakona o elektroničkim medijima, Kodeksa časti Hrvatskog novinarskog društva iz 2009. godine, Ugovora između Hrvatske radiotelevizije (HRT) i Vlade za razdoblje od 2018. do 2022., Zakona o Hrvatskoj radioteleviziji (HRT). Također, čitatelje se podsjeća na povijest donošenja Zakona o ravnopravnosti spolova, kao i na zakonodavni okvir o rodno utemeljenom nasilju i izvještavanju o istome.

Konačno, posljednji četvrti dio *Medijski kodeks – zakonodavni okvir, međunarodni dokumenti* podsjeća na dokumente kojih je i Hrvatska potpisnica, a riječ je o međunarodnim dokumentima pod okriljem UN-a (Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena, 1979., Pekinška deklaracija i platforma za djelovanje, 1995., UN-ovi dokumenti vezani za nasilje u obitelji). Spominje se uloga tijela kao što su Femicide Watch, te specijalnog izvjestitelja UN-a za nasilje nad ženama, kao i međunarodni dokumenti Europske unije i Vijeća Europe. Na kraju se donose i smjernice drugih zemalja za odgovorno izvještavanje o rodno utemeljenom nasilju.

Priručnik *Medijski kodeks: smjernice za senzibilizirano izvještavanje o nasilju prema ženama i femicidu* dolazi u trenutku kada je ovaj društveni problem sve rašireniji, što potvrđuje i empirijski dio koji je obuhvatio analizu sadržaja medijskih izvještaja portala i dnevnih novina o temama koje često pune novinske stupce, ali i koje su najčitanije na digitalnim platformama. Smjernice o izvještavanju i praćenju takvih slučajeva iznimno su korisne budući da mogu doprinijeti smanjenju viktimizacije žrtava i članova njihovih obitelji, posebice djece. Iako je Kodeks primarno namijenjen medijskim djelatnicima, nesumnjivo je da će biti koristan akademskoj zajednici, nastavnicima medijskih kolegija i studentima, budući da je riječ o interaktivnom materijalu koji donosi na desetke poveznica na ostale sadržaje u digitalnoj verziji, što ovu publikaciju čini iznimno inovativnom, kreativnom i jednostavnom za upotrebu.

Tanja Grmuša

